

Kultura

a rozvoj společenského vědomí

MILOSLAV BRŮŽEK

Filozofická fakulta UK, Praha

Velké přeměny provázející průběh socialistické kulturní revoluce upoutávají v posledních letech pozornost marxistických teoretiků. Všestranný a harmonický rozvoj osobnosti, formování nového způsobu života — to jsou velmi závažné požadavky nastolené praxí výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Mohou být splněny pouze uvědomělou, tvořivou prací miliónů lidí. Proto v současné etapě vzrůstá aktivní úloha subjektu, socialistického vědomí jednotlivců, dělnické třídy, celé společnosti. Rozvíjí a formuje se nikoli jako mechanický odraz ekonomických a politických přeměn, ale aktivním působením ideologické, kulturně výchovné a vzdělávací činnosti.

Řízení a ovlivňování tohoto procesu je nezbytnou podmínkou úspěchů a neobejde se bez teoretického osvětlení základních vztahů, obsahu a metod formování socialistického vědomí. Důležitost této problematiky je zvýrazněna jejím zařazením do *Jednotného programu rozvoje společenských věd po XV. sjezdu KSČ* a předpokládaným začleněním do státního plánu vědeckého výzkumu na léta 1981—85.

Společenské vědomí a duchovní svět socialismu

Jedním z rozhodujících a nezastupitelných prostředků ovlivňování a formování socialistického společenského vědomí, duchovního světa socialistické společnosti se stává socialistická kultura. Aby však sama mohla plnit aktivně tento úkol, neobejde se — stejně jako všechny ostatní vědy ovlivňující rozvoj společenského vědomí — bez osvětlení nejobecnějších zákonitostí jeho vývoje a proměn. Teoretickým základem osvětlujícím vztah kultury a společenského vědomí je vědecký světový názor, marxismus-leninismus. Obsah společenského vědomí byl často zužován pouze na vědomí společenských vztahů. Ve své podstatě je mnohem širší, zahrnuje i vztah ke skutečnosti přírody. Lidská činnost přetvářející přírodu vyvolává rovněž odpovídající duševní procesy, nejvýrazněji se projevující v rozvoji přírodních a technických věd. Uvedená okolnost vystupuje zřetelně v období vědeckotechnické revoluce, vyvolávající silný tlak na růst vzdělání každého jednotlivce v souvislosti s přenášením nových vědeckých poznatků do výrobního procesu. K. Marx posuzuje v takovém širším kontextu vědomí jako vědomé bytí: „Z určité formy materiální výroby vyplývá za prvé určité členění společnosti a za druhé určitý vztah lidí k přírodě. Obojí určuje státní řízení společnosti a její duševní svět. Tedy i ráz její duševní výroby.“ [Marx 1956 : 241]

Společenské vědomí jako vědomí subjektu — skupiny, třídy, národa, společnosti — se rozvíjí v procesu společenského osvojování světa, směřujícího k přeměně přírody i společnosti. Obsahuje tyto aspekty: poznání skutečnosti, tj. přírodního a společenského bytí (poznávací aspekt), sebepoznání subjektu, jeho sebeuvědomění na základě zhodnocení místa ve společenském bytí (hodnotící

aspekt), z toho vyplývající seberealizaci formou tvořivé revoluční činnosti, směřující k přeměně společenského i přírodního bytí a tím i k dalšímu rozvoji společenského vědomí (tvořivý aspekt).

Za objekt je v tomto případě nutno pokládat tu část objektivní reality, která je rozvojem subjektu, společnosti, třídy postupně osvojována, poznávána a přetvářena.

Společenský subjekt je sám součástí materiálního světa. Jedině tak vstupuje do určitých vztahů k světu i k ostatním subjektům, třídám a skupinám. Vyznačuje se určitými konkrétními rysy, schopností odrážet na základě zájmů materiální podmínky, formovat třídní uvědomění, vytvářet společenské vědomí.

Třídní struktura společnosti, antagonismus ekonomických a politických vztahů se promítá i do společenského vědomí. Společenské vědomí je určováno materiálním postavením lidí, jejich vztahem ke skutečnosti, ovlivňujícím jejich zájmy, představy, názory, city. Ty mohou být u jednotlivých individuí velmi různorodé, avšak postavení ve společenské výrobě, vztah k výrobním prostředkům a způsob zapojení ve výrobním procesu nutně vedou k základním shodným přístupům v hodnocení skutečnosti a z toho vyplývajícím názorům. Ve společenském vědomí proto působí protikladné názory jednotlivých tříd a skupin. Z naznačených vazeb a vztahů vyplývá, že společenské vědomí je vždy odrazem konkrétně historicky vymezeného společenského bytí. Je určováno existujícími společenskými vztahy. Rozvíjí se proto uvnitř jedné společenské formace. Růstem uvědomění pokrokových tříd vzrůstá odpor proti snahám konzervativních, reakčních sil zamezit působení progresivních myšlenek.

Socialismus odstraněním třídního antagonismu vytvořil zcela nové podmínky pro rozvoj společenského vědomí. Společenské vlastnictví výrobních prostředků je základem vzájemné spolupráce třídy dělníků, rolníků a pracující inteligence. Neexistují proto důvody ke vzniku třídního antagonismu ve společenském vědomí. Přesto však se ještě po dlouhé období setkáváme s přežitky starých názorů a postojů, s náboženským světovým názorem, s působením cizí ideologie povzbuzovaným ze zahraničí. Sovětští vědci, snažící se analyzovat proces utváření socialistického a komunistického vědomí společnosti v nových podmínkách, hovoří o formování duchovního světa socialistické společnosti. Postihují tak kvalitativní odlišnost od společenského vědomí, v němž působí protikladné názory, stále ještě se ve společnosti projevující.

Duchovní svět socialistické společnosti je odrazem vznikající a rozvíjející se morálně politické jednoty lidu. Nové postoje a vztahy lidí, formující se v procesu budování materiální základny nové společnosti, prvky nového vztahu k práci, rozvoj socialistických vztahů se projevují v rozvoji každého jednotlivce. Ovlivňují jeho vědomí, které v jednotě znalostí, uvědomělosti a tvůrčí aktivity působí pozitivně na formování všestranně rozvinuté socialistické osobnosti. V tomto vývoji jsou postupně překonávány i existující rozdíly, vyplývající z ještě stále různého společenského postavení ve výrobě a v životě společnosti. Jsou důsledkem dosud nepřekonaných rozdílů mezi duševní a tělesnou prací, mezi městem a venkovem. Jejich odstraňováním se upevňuje a rozvíjí materiální bytí i duchovní život socialismu. C. A. Stěpaňan, srovnávající vztah pojmů společenské vědomí a duchovní svět, dochází k závěru, že společenské vědomí je pojem mnohem širší. „Podle našeho názoru duchovní život je aktivním vyjádřením těch podstatných stránek společenského vědomí, které hrají progresivní úlohu v postupujícím vývoji společnosti.“ [Duchovnyj mir 1977 : 21]

Ve výchovném působení hrají velkou úlohu různé „mezičlánky“, které ve formě sociálních skupin a kolektivů vstupují mezi společenské vědomí a vědomí

individuální. Vědomí osobnosti se formuje pod vlivem kolektivního vědomí. Prostřednictvím kolektivu se utváří vztah ke společnosti, formují se zájmy, city, postoje, jednání i chování.

Teoretické osvětlení těchto otázek má nesporně velký význam pro praktické formování a zabezpečení rozvoje duchovního života socialistické společnosti kulturní politikou strany a státu. Podíl duchovní kultury v tomto úsilí je nezastupitelný a mimo ni se nedá uskutečnit. Zbývá tedy objasnit vzájemný vztah duchovní kultury a společenského vědomí. *Duchovní kultura zahrnuje jednak oblast společenského vědomí — ideje, názory dané epochy jako odraz společenského bytí — a jednak jejich ztělesnění, realizaci v určitých produktech, hodnotách současných i minulých etap společenského vývoje.*

V tomto smyslu A. K. Uledov velmi správně poznamenává: „Pochopit projev a ztělesnění společenského vědomí je možno pouze prostřednictvím analýzy kultury. Kultura je tou sférou společenského života, kde na sebe vzájemně působí bytí a vědomí... V produktech kultury se objektivizuje materiální a duchovní činnost lidí, jejich vědomí. A v jejich různých sférách pak nalézá své vyjádření společenské vědomí.“ [Uledov 1973 : 72]

V sovětské vysokoškolské učebnici *Základy marxisticko-leninské teorie kultury* je společenské vědomí charakterizováno jako „souhrn různých představ, idejí, teorií, učení vytvářejících duchovní bohatství společnosti, předmětnou formu existence duchovní kultury“. Společenské vědomí v tomto případě vystupuje jako subjektivní forma duchovní kultury (u individua jako osobnostní forma), hodnoty pak jako objektivní, realizovaná forma společenského vědomí, jako zpředmětnělý výsledek duchovní produkce.

Ideologie ve struktuře společenského vědomí a kultury

Překonání zúženého pojetí vydávajícího společenské vědomí za odraz výrobních vztahů, tj. za ideologii, neznamená popření významu ideologie ve vývoji společenského vědomí. Naopak, umožňuje pochopit významné místo, které ideologie ve struktuře společenského vědomí zaujímá a objasnit tak rovněž jeho charakter a místo ve vývoji společnosti a kultury.

Ve vědomí je nutno rozlišovat poznávací a hodnotící stránku, které jsou velmi úzce spjaty a v procesu lidského osvojování světa se vzájemně prolínají. Člověk nepoznává svět, jeho vlastnosti, kvality, vztahy pouze jak existují „o sobě“, ale vyjadřuje současně svůj vztah k věcem a jevům, zkoumá jaký svět je „pro nás“. Bez tohoto hodnocení, určování významu předmětů a jevů pro subjekt je nemožná lidská přetvářející činnost, stejně jako bez poznání objektivních vlastností je nemožné jejich hodnocení.

Chápeme-li vědomí z hlediska těchto dvou aspektů, nutno mít na paměti, že tvoří vždy jednotu — společenské vědomí. Z hlediska vědy o kultuře je třeba respektovat ve struktuře společenského vědomí rovněž strukturu lidského osvojování světa subjektem, umožňující vyvodit z tohoto přístupu i další závěry. Vždyť vědomí svět nejen odráží, ale též tvoří. V duchovní produkci, na úrovni teoretického vědomí jsou produkovány duchovní hodnoty.

Odrážejí se v nich obě stránky lidského vztahu ke skutečnosti, kterou člověk nejen poznává, ale má k ní určitý vztah, podmíněný společensky třídně. Pokud tvůrce hájí zájmy pokrokových tříd majících zájem na pravdivém poznání světa a využití poznatků k rozvoji výrobních sil či ke zdokonalení společnosti,

nemůže být rozpor mezi ideologickým a poznávacím aspektem ve vývoji vědomí. Tento vztah je vodítkem pro pochopení stranickosti kultury a umění.

Společenské vědomí je možno zkoumat rovněž podle úrovně, hloubky a šíře zobecnění. *Běžné vědomí vystupuje jako nižší stupeň společenského vědomí, teoretické vědomí jako vyšší.*

Běžné vědomí je souhrn představ, zvyklostí, citů, vkusu, znalostí, tradic a přežitků, přičemž na základě sociální zkušenosti může obsahovat i hlubší pravdy. Nevyjadřuje je však plně v syntetizované podobě a ne vždy postihuje podstatné vztahy odrážející hloubku objektu.

Teoretické vědomí představuje vyšší úroveň společenského vědomí, postihuje hlubší podstatu jevů. Odhaluje jejich vzájemné spojení, proniká za jejich vnější stránku, využívá prostředků abstraktního myšlení. Postihuje proto podstatné stránky a funkce objektu, vztahy, které běžnému vědomí zůstávají skryty pod povrchem jevů.

Tyto dvě roviny jsou charakteristické jak pro vědomí poznávací, tak pro vědomí hodnotící a řekli jsme, že jsou v jednotě.

Nižší, tj. běžnou úroveň poznávacího vědomí je *empirické vědomí*. Vychází především ze zkušenosti, která nedosahuje úrovně vědeckých, teoreticky zobecněných zkušeností. Zůstává na úrovni poznání vnějších jevových stránek, neobjasňuje podstatu jevů a procesů. Kromě pravdivých poznatků obsahuje často omyly vyplývající ze zjednodušeného a povrchního zkoumání a posuzování skutečnosti. Dá se proto snadno zneužívat v masové propagandě působící prostřednictvím faktů vytrhávaných ze vztahů a souvislostí. „Malé pravdy“, izolované od vnitřních vazeb a souvislostí, od celkových proměn zkoumaného jevu a zákonitostí pohybu skutečnosti, mohou být osvětlovány na základě vnějších znaků zcela v rozporu s pravdivým poznáním skutečnosti. Je velmi snadné apelovat na „přirozený rozum“, objektivní hodnocení, účelné posouzení. Náhodné bývá zaměňováno za zákonité, jevové stránky se vydávají za podstatu, zvláštní se prohlašuje za obecné. Spekuluje se s neznalostí a nepochopením zákonitostí společenského procesu. V empirickém vědomí se odrážejí bezprostřední zájmy.

Analýza úrovně empirického vědomí umožňuje manipulaci se společenským vědomím a jeho zneužití k vytváření žádoucích iluzí. Poznání skutečnosti na základě poznání a pochopení objektivních zákonitostí pohybu skutečnosti je předpokladem pro to, aby se pracující vymanili z područí názorů zdánlivě se dovolávajících praxe, skutečnosti, či dokonce každodenních zájmů.

Vědecké nazírání jako teoretická úroveň poznávacího vědomí souvisí s empirickým vědomím, vychází z něho. Analýzou a zobecněním empirických zkušeností vznikají vědecké teorie, které jsou systémem vědeckých znalostí ověřených praxí. Nejsou to znalosti jednotlivých vytržených stránek a jevů, ale znalosti odhalující základní vztahy, podstatu jevů a tím objasňující zákonitý proces vývoje skutečnosti. Věda jako součást společenského vědomí nevyrůstá jen z výrobních vztahů, ale také ze vztahu k přírodě, z rozvoje výrobních sil, ze vztahu ke společnosti. Smyslem vědecké činnosti je objevování, poznání pravdy, která může, ale také nemusí být v souladu se zájmy různých tříd. Pokud tyto třídy hrají pokrokovou úlohu, pak jejich teoretici mohou využít výsledků vědy ve prospěch třídních, společensky pokrokových myšlenek. V opačném případě je možno výsledky vědeckého poznání zneužít konzervativními a reakčními společenskými silami proti pokrokovým přeměnám společnosti a k upevňování třídní nadvlády. Kritériem hodnoty vědeckých poznatků však zůstává pravda a nikoli obhajování zájmů tříd. Zájmy mohou být pouze v sou-

ladu nebo v rozporu s pravdivým poznáním skutečnosti. Proto jediné marxismus je vědou, která vyjadřuje zájmy dělnické třídy.

Specifickým rysem vědeckého poznání je jeho rozhodující podíl na společenském pokroku. V rozvoji výrobních sil, který je podmíněn rozvojem vědy, se projevuje stupeň ovládnutí přírodních sil člověkem a společností. V rozvoji výrobních vztahů, utvářených na vědeckém základě, se projevuje stupeň ovládnutí lidské podstaty.

Hodnotové vědomí má na své nižší úrovni podobu *společenské psychologie*. Každé hodnocení je provázeno city a emocemi vycházejícími ze zájmů a potřeb společensky determinovaných. Emoce provázející lidskou činnost mohou výrazně působit na ideologické nazírání. Za určitých podmínek se mohou stát *negativním faktorem ovlivňujícím* společenské postoje lidí. V určitých krizových, společensky vypjatých a zátěžových situacích je možné prostřednictvím emocí vyvolávat hysterie, vášněmi a náladami manipulovat velké skupiny lidí, zatlačit do pozadí názory, které v důsledku předcházejícího ideového působení a výchovy již ve vědomí převládaly.

Nelze však přehlédnout možnost pozitivního působení emocí podporujících ztotožňování vnitřního přesvědčení s celospolečenskými potřebami a zájmy.

Dobrá znalost společenské psychologie umožňuje přiblížit se k subjektu, k jednotlivci i třídě zevnitřku, a tak ovlivňovat v pozitivním či v negativním smyslu jejich ideologii. Nepřátelská propaganda využívá nálad, zklamání, nejistot a nespokojenosti určitých skupin k formování vnitřní opozice.

Ideologické vědomí je vyšší úrovní hodnotícího vědomí, má axiologickou podstatu. Je vyjádřením poznatků o skutečnosti z pozic určitých sociálních skupin. Tento třídní charakter však podmiňuje současně i úroveň pravdivosti, objektivitu poznatků podle vztahu té či oné třídy ke skutečnosti. Ideologie vychází rovněž z určitých zkušeností a znalostí, avšak na rozdíl od poznávacího vědomí, zkoumajícího svět o sobě, ideologické vědomí svět zkoumá pohledem třídních potřeb a zájmů.

Tím si subjekt uvědomuje své místo a postavení ve společenských vztazích a současně se formuje jeho sebevědomí. Lidský vztah ke skutečnosti, vytvářející se na základě postavení lidí ve výrobě, je základem rozdílného obsahu vědomí, projevujícího se v uspořádané soustavě politických, právních, mravních, estetických, filozofických, náboženských a jiných idejí a teorií. Je základem *třídnosti kultury*.

V souladu se společenským postavením tříd i jejich úlohou ve společenském vývoji vyjadřuje ideologie představy, které jsou buď v souladu, nebo v rozporu se zákonitostmi objektivního procesu společenského vývoje. Poznání sociální reality a pochopení jejich zákonitostí nezbytně vede progresivní síly ke snaze o změnu skutečnosti, kterou lze provést jen ve spojení s pokrokovou třídou. Tento závěr se promítá logicky *do stranickosti umění a kultury*.

Na základě vztahu subjektu ke skutečnosti se utváří ve vědomí soubor hodnot obsahujících základní kritéria poznání skutečnosti, jevů, vztahů a postojů. Jestliže kritériem pravdy v poznávacím vědomí je společenská praxe, ověřující a potvrzující totožnost vědomí se skutečností, pak v ideologickém vědomí je kritériem prospěch subjektu – třídy, ověřený sociálním zobecněním. Základní hodnoty dobra a zla v etickém vědomí, krásy a ošklivosti v estetickém vědomí, pokroku a reakce v politickém vědomí mají vždy třídní charakter.

Ideologické vědomí třídy nejenže vytváří hodnotový systém, ale snaží se jej všemi prostředky prosazovat do vědomí ostatních tříd, narušovat hodnoty

vytvořené jinou ideologií. Dochází k ostrému zápasu, ke střetávání ideologií, které zasahuje duchovní kulturu. Ideologie jako třídní odraz skutečnosti propustuje všechny oblasti vědomí a proměňuje je v arénu třídního boje.

V marxistickém myšlení byly překonány názory ztotožňující společenské vědomí s ideologií. Byl objasněn její obsah jako sebevědomí subjektu, třídy, sociální skupiny či společnosti. V souladu s těmito přístupy možno určit tyto znaky ideologie:

- jako důležitý prvek společenského vědomí představuje hodnotící aspekt vědomí na jeho teoretické úrovni;
- je odrazem společenského bytí, spjatého s řešením sociálních, ekonomických, třídních úkolů;
- jako sebevědomí subjektu – třídy – zobecňuje sociální třídní zájmy, cíle a postoj ke světu;
- směřuje k uchování či změně společenského bytí, což se projevuje v progresivním či konzervativním charakteru jejího obsahu;
- promítá se do konkrétních činů subjektu, do praktické tvůrčí činnosti;
- odráží se ve formě teoreticky zobecněných názorů politických, právních, etických, estetických, v různorodosti lidského vztahu ke skutečnosti;
- je základem hodnotového systému, vyjadřujícího vztah ke světu a formujícího způsob života;
- jediné marxisticko-leninská ideologie, zobecňující zájmy dělnické třídy, vycházející z poznání objektivních zákonitostí vývoje společnosti, spojuje v sobě znaky vědy a ideologie.

Ideologie je systém názorů zobecňujících zájmy a potřeby třídy, vyjadřující její sebevědomí, promítající se do různých forem společenského vědomí jako odraz společenského bytí. Je základem hodnotového systému, v němž je vyjádřen vztah subjektu ke společenské skutečnosti, k jejím změnám či stabilizaci.

Objasňováním zákonů společenského vývoje marxismus-leninismus plní poznávací funkci, vystupuje jako věda. Současně však zobecněním a vyjádřením zájmů, potřeb a cílů dělnické třídy plní funkci ideologickou.

Aktivní úloha kultury při formování duchovního života socialismu

Teoretické osvětlení vzájemného vztahu kultury a společenského vědomí, úlohy ideologie a tvůrčí činnosti v rozvoji socialistické kultury je spolehlivou základnou pro stanovení základních úkolů kulturní politiky. Bez kultury a cílevědomě uskutečňované kulturně výchovné a vzdělávací činnosti není možno uskutečnit ani náročné úkoly ekonomické a politické. Právem proto hovoříme o narůstající sociální úloze kultury v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Při objasňování její role v přeměnách vědomí a při rozpracování konkrétních úkolů kulturní politiky je nutno vycházet z teoretického objasnění základních vztahů a vazeb:

- Společenské vědomí je transformováno do předmětné podoby, tj. realizované formy kulturních hodnot vědomím individuálním.
- Jedině prostřednictvím předmětné formy duchovní kultury je možno působit na individuální vědomí a zabezpečit její osvojování prostřednictvím výchovy a vzdělávání.
- Společenské vědomí je možno formovat, ovlivňovat a rozvíjet aktivním působením na vědomí individuální, jehož úroveň poznání a uvědomění je

východiskem, které je nutno znát, aby se výchovné působení neminulo účinkem.

- Tvůrčí činnost individua je společensky determinována jednak působením společenského bytí na vědomí tvůrce, jeho postavením ve společnosti, jednak úrovní a účinností společenského vědomí, ideologií a společenskou psychologií.

Vymezení těchto vazeb a vztahů není záležitostí čistě teoretickou, ale má dalekosáhlý význam pro praktickou činnost. Stanovení bezprostředních úkolů při utváření duchovního života socialistické společnosti musí vycházet z odpovědného hodnocení dosaženého stupně rozvoje socialistické kulturní revoluce, který je ovlivněn ekonomickými a politickými přeměnami společnosti. Především je zřejmý posun v obsahovém vymezení demokratizace kultury. Na rozdíl od předcházejících období, kdy bylo zdůrazňováno šíření kulturních hodnot (sledování růstu posluchačů, diváků, čtenářů, nákladů knih a rozšiřování sítě kulturních zařízení), vystupuje nyní do popředí jejich osvojení přeměnou ve schopnosti a uplatnění v praktické činnosti, v jednání a postojích každého jednotlivce. Jde o kvalitativně nové otázky, projevující se v novém obsahu, metodách i formách působení kulturních hodnot. Vzrůstají nároky na kvalitu kulturně výchovné činnosti

Sám rozvoj vědeckotechnické revoluce v socialistických podmínkách vyžaduje rychlé tempo růstu vědomostí, odborné kvalifikace všech pracujících. Růst kulturnosti však nelze měřit pouze vysokou odbornou kvalifikací, vzděláním, ale i šíří a bohatostí lidského vztahu ke světu, nejen racionálního, ale i estetického, etického, pracovního a fyzického, stupněm uvědomělosti a tvůrčí aktivity.

Proces rozvoje socialistické kultury je provázen překonáváním protikladů projevujících se v hodnotové orientaci, tj. v ideologickém zaměření kultury. Velmi důležité je postihnout charakter těchto protikladů, jejichž základem je zápas starého, dožívajícího, s pokrokovým, nově vznikajícím, a volit odpovídající metody jejich řešení.

Ve společenském vědomí socialistické společnosti pokračuje zápas hodnot socialistické kultury s přežitky a hodnotami pronikajícími působením nepřátelské ideologie. Překonání těchto přežitků a protikladů je možné jen dalším zdokonalováním socialistického systému, odstraňováním podstatných rozdílů mezi duševní a tělesnou prací, mezi městem a venkovem.

Při utváření duchovního života společnosti naráží rozvoj nového obsahu kulturních hodnot a kulturně výchovné činnosti na zaostávání dosavadních forem, což oslabuje účinnost jejich působení na formování vědomí. Kritériem růstu uvědomělosti není pouze slovní uznání předností socialismu, ale proniknutí tohoto přesvědčení do praktické každodenní činnosti. Rozpor mezi slovy a činy, provázený v praxi neodpovědností, povrchností, lajdáctvím, úplatky, kariérismem, přehlížením celospolečenských potřeb a zájmů, prospěchářstvím, nekritičností, samolibostí a povýšenectvím, narušuje normy socialistického soužití, oživuje a probouzí maloměšťácké přežitky.

Povrchní osvojení socialistických hodnot se projevuje zřetelně při nenadálých potížích a překážkách. Nepochopení zákonitostí společenského vývoje vede k vytrhování jednotlivých faktů ze širších, podstatných vztahů a k oživení již překonaných názorů. Růst uvědomělosti, úroveň osvojení socialistické hodnotové orientace v životě pracujících se ověřují v praktickém životě, v zápase o nové i při překonávání složitostí, které přináší vývoj vnitřní i mezinárodní situace.

Poznání dosažené kulturní úrovně, vědomí jednotlivých sociálních, věkových i profesionálních skupin je předpokladem účinného rozpracování kulturně výchovných metod. Není-li mu věnována dostatečná pozornost, oslabuje se výchovné působení a společenské vědomí může být lehce manipulováno vytvářením falešných názorů a iluzí. Formování vztahu k socialismu musí být založeno na pochopení zákonitostí společenského vývoje a nikoli pouze na zdůrazňování utilitárně chápaných předností socialismu, spatřujícím v úrovni osobní spotřeby a bohatství jednotlivce smysl a cíl života.

Vztah jednotlivce ke společnosti je formován působením kolektivu (rodiny, školy, pracovního kolektivu), jehož prostřednictvím je zařazen do společenských vztahů. Názory a kulturní úroveň, výběr hodnot, postoje a jednání tohoto kolektivu mají proto pro formování individuálního vědomí velký význam. Hledání metod a forem zvyšujících účinnost vlivu společnosti na vědomí jednotlivce působením kolektivu je důležitým úkolem kulturně výchovné činnosti.

Pro formování vztahu jednotlivce ke společnosti je důležité výchovné působení rodiny, která od nejútlejšího věku usměrňuje a ovlivňuje přenos kulturních hodnot, návyků, vzorů, aktivit, a to ve vývojové fázi pro člověka rozhodující. Kulturní úroveň rodičů má velký vliv na formování vědomí dětí.

V rodinném prostředí se utvářejí představy o životě, vznikají zájmy a upřesňují se potřeby. Stoupající životní úroveň dává možnost všem rodinám uspokojovat záliby a zájmy dětí. Často se však rodiče zaměřují více na uspokojování materiálních potřeb a požadavků dětí a méně se starají o rozvoj kulturních zájmů a potřeb směřujících k rozvoji jejich talentu, schopností a vloh. Důsledkem často bývají neuvážené a neúměrné požadavky dětí, předstihující nejen možnosti rodiny, ale i společnosti. Odpovědným úkolem společnosti je vytvořit stejné možnosti pro rozvoj všech talentů působením mimorodinných institucí.

Rozhodující silou zabezpečující formování duchovního života socialistické společnosti je dělnická třída. Vyplývá to z jejího postavení v politickém i ekonomickém životě, v rozvoji společenské výroby. Na stupni vzdělanosti, růstu uvědomělosti, kvalifikace a kulturní vyspělosti dělnické třídy je závislý další vývoj socialistické společnosti. Revolučně přetvářecí činnost dělnické třídy zasahuje nejdůležitější oblast společenského života — formování nových společenských vztahů zabezpečujících rozvoj schopností každého jednotlivce.

* * *

Řízení procesu kulturního rozvoje v socialistické společnosti se neobejde bez vyjasnění základních zákonitostí vývoje společenského vědomí. Jednotlivé společenské vědy — estetika, etika, uměnovědy, pedagogika, psychologie — se z různých stránek dotýkají problematiky rozvoje člověka, lidského osvojování světa. Teorie kultury zkoumá vzájemné působení, vyváženost, důležitost jednotlivých stránek lidského vztahu ke světu, k rozvoji schopností člověka a utváření socialistického způsobu života. Tím se stává nezbytnou teoretickou základnou pro praktické řízení kulturní politiky.

- Duchovnyj mir razvitogo socialističeskogo obščestva*. Moskva, 1977.
Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě*. Kapitál, IV, Praha, SNPL 1956.
Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

М. Бружек. «Культура и развитие общественного сознания»

В процессе социалистической культурной революции в последние годы появился ряд важных задач, на которых в своих трудах сосредоточили внимание марксистские теоретики в социалистических странах. Всестороннее и гармоничное развитие личности, формирование нового образа жизни, возрастающая социальная роль культуры в жизни общества — все это важные вопросы, выдвинутые практикой построения развитого социалистического общества.

В статье объясняются взаимоотношения между общественным сознанием и культурными ценностями. С точки зрения формирования духовной жизни социалистического общества пояснение и практическое решение этого вопроса имеет неоспоримое значение, хотя в теоретической работе этой проблематике до сих пор уделялось мало внимания. Отправным моментом является объяснение Марксом отношения между общественным бытием и сознанием, которое нередко сужалось лишь на взаимное воздействие общественных отношений и идеологической надстройки. Тем самым оставался в стороне факт отношения человека к природе, а его отражение в общественном сознании постепенно исчезало. Познавательные, оценочные и творческие аспекты общественного сознания детерминируют структуру общественного сознания и определяют место культурных ценностей в духовном мире социалистического общества.

Автор поясняет различие между общественным сознанием, духовным миром социалистического общества и в этой связи характеризует духовную культуру, выступающую в субъективной форме (сознание класса или общества) или в форме ценностей как реализованной формы общественного сознания.

В дальнейшем разделе поясняется отношение между обычным и теоретическим уровнем познавательного и оценочного сознания, анализируется их взаимоотношение, место и значение в формировании общественного сознания. В этой связи указывается место и значение идеологии в структуре общественного сознания.

В заключительном разделе статьи «Активная роль культуры в формировании духовного мира социализма» указывается на сложность отношений между культурными ценностями и общественным сознанием. Этот вопрос нельзя назвать чисто теоретическим. Он имеет, бесспорно, большое значение для практического руководства политикой в области культуры и для формирования духовного мира социалистического общества. В этой связи подчеркиваются новые задачи, выступающие на первый план в процессе социалистической культурной революции. При изучении вышеназванной проблематики нельзя оставлять в стороне воздействие коллектива — семьи, школы, рабочего коллектива, групп, в которых объединяются люди, имеющие одинаковые интересы — , который оказывает сильное влияние на формирование сознания каждого индивида.

На основе марксистской теории культуры автор статьи стремится внести свой вклад в объяснение важных вопросов развития общественного сознания в период построения развитого социалистического общества и наметить пути и возможности оказания влияния на это развитие путем воздействия культурных ценностей.

Summary

M. Brůžek: Culture and the Development of Social Consciousness

Over recent years a whole series of highly important tasks have begun to arise in the socialist cultural revolution and have been the subject of work by Marxist theoreticians in the socialist countries. The allround and harmonious development of the personality, the formulation of a new way of life, the growing role of culture in the life of society, are all major problems which have emerged in the practice of building a developed socialist society.

The article forms part of efforts to clarify the relationship between social consciousness and cultural values. From the point of view of shaping the spiritual life of socialist society, the explanation and practical solution of this problem is of unquestionable importance, even though little theoretical work has been devoted to it so far. The work is based on Marx's explanation of the relationship between social being and consciousness which has often been understood as an interaction of social relations and the ideological superstructure only. In this way human beings relations to nature were ignored and their reflection within social consciousness was passed by. The cognitive, evaluative and creative aspects of social consciousness determine the structure of social consciousness and delimit the place occupied by cultural values in the spiritual life of socialist society.

The author explains the difference between social consciousness, i. e. the spiritual life of socialist society and spiritual culture, describing both in its subjective form (class or social consciousness) or in the form of values, both being the practical manifestations of social consciousness.

The article goes on to explain the relationship between the usual and theoretical levels of consciousness in terms of cognition and evaluation, and to analyse their interrelation: their place and significance in the formation of social consciousness. In this connection, the place and significance of ideology in the structure of social consciousness is indicated.

The final section of the study *The Active Role of Culture in Creating the Spiritual Life of Socialism* refers to the complex relationship between cultural values and social consciousness, which is not merely a theoretical matter but has undoubted meaning as well for the practical implementation of cultural policies and the formation of the spiritual life of socialist society. In this connection, stress is laid on the new and important tasks emerging in the process of the socialist cultural revolution. In examining these problems, it is essential not to ignore the influence of the collective (family, school, workplace, clubs) which plays a significant role in forming the consciousness of each individual.

On the basis of the Marxist theory of culture, the article seeks to contribute to efforts at clarifying the major problems of the development of social consciousness in the period of constructing a developed socialist society and to point to ways of influencing this by means of cultural values.

Komplexní přístup je nutným předpokladem účinnosti moderního socialistického systému plánovitého řízení.

Požadavek komplexnosti plánování a řízení je těsně spjat s vývojem společnosti, historickým společenským pokrokem, jehož jádrem je klasiky marxismu skvěle formulovaná teze o *přechodu společnosti z říše nutnosti do říše svobody*. Všechny předsocialistické společenské formace jsou charakterizovány *vysokou mírou živelnosti*. Přechod od živelnosti k plánovitosti se projevuje v kapitalismu v procesu vývoje od prosté zbožní výroby přes manufakturu k velkému strojímu průmyslu, jehož vznik je předznamenán první technickou a průmyslovou revolucí. Tento etapovitý růst je provázen vznikem *technologické vědy*, na jejímž základě vznikají první vědecké formy řízení, vycházející z technologického determinismu. Taylorismus jako první vědecký, objektivní řídicí základ řízení v období kapitalistické racionalizace zcela zákonitě *abstrahuje od celospolečenského plánovitého řízení sociálních procesů* a soustřeďuje se na *řízení dílen*, jednotlivých pracovních a výrobních cyklů, v jejichž rámci je člověk – příslušník dělnické třídy – chápán jako odlidštěné kolečko technologického mechanismu, manipulované z dílčích manažerských center plně podřízených cílovým funkcím vykořisťovatelské kapitalistické třídy. Do všech podrobností propracovaný řídicí systém dílen a podniků vede k *vysoké efektivnosti využití minulé práce vtělené v kapitál*, k cílevědomému *zvyšování nadhodnoty a maximalizaci zisku* za současného vysávání všech fyzických a intelektuálních sil dělnické třídy, což ve svých důsledcích vede k bezpříkladnému mrhání lidskou pracovní silou.

Taylorův *Scientific Management* na jedné straně předpokládá určitou plánovitost v rozdělení výrobních zdrojů (energie, materiálu a surovin, techniky, pracovních sil), která se v rámci podniků a později monopolů rovněž rozvíjí na základě využití vědeckých poznatků, na druhé straně však ignoruje zdroje všestranného růstu lidského faktoru, který je výlučným objektem exploatace. Kapitalistická plánovitost uvnitř výrobních jednotek předpokládá *celospolečenskou živelnost tržního mechanismu*, jenž v období kapitalismu volné soutěže hraje úlohu *živelného regulátoru ekonomické rovnováhy*.

Abstrakce od potřeb lidského faktoru vede k růstu nezaměstnanosti a nevyužití výrobních kapacit, což nutně ústí v periodické krize z nadvýroby, jimiž se pak za cenu obrovských ztrát v celém společenském mechanismu obnovuje hluboce narušený cyklus kapitalistické rozšířené reprodukce.

Řízení a plánování tohoto typu je krajně nekomplexní, neboť postihuje jen jednotlivé výrobní jednotky a v jejich rámci jen prostý technologický proces. V rovině výrobních sil postihuje prvky materiálně technické základny, jejímž rozvoji plně podřizuje rozvoj člověka.

Spolu se vznikem nejvyššího stadia kapitalismu – imperialismu – se podstatně mění řídicí předpoklady fungování kapitalistické ekonomiky. Vznikem monopolů se narušuje funkce konkurence uvnitř průmyslových odvětví. Mono-

polní cena a zisk se v důsledku toho již netvoří „za zády výrobců“ pod vlivem konkurence, ale výlučné monopolní postavení podnikatelských subjektů jim umožňuje manévrovat cenovou tvorbou nezávisleji na tržním mechanismu. Tím se však do značné míry narušuje i živelná regulační funkce tohoto mechanismu, což vede k přerůstání periodických krizí z nadvýroby v permanentní krizi kapitalistického systému.

Proto na přelomu století se v kapitalistickém systému objevuje problém nahrazení regulativní živelné funkce tržního mechanismu celospolečenskými zásahy do kapitalistické ekonomiky, tj. rozšíření plánování a řízení dílen na celospolečenskou úroveň.

Celé naše století je ve znamení pokusů o řešení tohoto problému – zpočátku na základě keynesiánských, později neokeynesiánských teorií růstu, které jsou základem konstrukce rozvojových programů a plánů jednotlivých kapitalistických zemí.

Již od velké kapitalistické krize třicátých let bylo jasné, že cílové ekonomické funkce maximalizace zisku a minimalizace mzdy vedou k hlubokým sociálním otrěsům. Proto se také na půdě *Taylorovy společnosti* objevují ostré kritiky těchto funkcí a doporučení „zrušit monopol hospodářského vedení“ a podřítit podnikatele sociálním cílům, prosazovaným státní mocí na základě celospolečenského plánu.(1) Spolu s ožívováním starších idejí technokratů o celospolečenském „plánu hojnosti“ (Plan of Plenty) dochází ke vzniku řady reformistických ideologií spjatých s behaviorismem, laboretismem atd.

Všechna „doporučení“ vycházející z těchto teorií a často inspirovaná obrovskými úspěchy prvních sovětských národohospodářských plánů však mají v kapitalismu charakter utopií, neboť sám charakter výrobních vztahů v podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků nedovoluje „zrušení“ maximalizace zisku, hybné síly kapitalistické ekonomiky, ani přerůstání podnikových a monopolních plánů do celospolečenských měřítek, neboť zájmy monopolů i jednotlivých podnikatelských subjektů jsou hluboce rozporné jednak v rámci podnikatelské sféry, jednak ve vztahu k vykořisťované dělnické třídě, která je jediným tvůrcem hodnot a již je upírána možnost optimálního uspokojování potřeb. V těchto podmínkách se buržoazie zpočátku pokouší zmírňovat narůstající sociální rozpory tím, že vnáší do politiky a řízení cílovou sociální funkci (Social Welfare).(2) Toto úsilí má však charitativní charakter různých podpor v nezaměstnanosti, bezplatného stravování, nezbytných lékařských služeb a podobně.

Od šedesátých let našeho století vedou projevy všeobecné krize k výraznému posílení dlouhodobé plánovitosti v sociálních opatřeních (Social Planning) cestou velkých projektů a programů „sociálního ozdravení společnosti“. Mezi tyto programy patří i Kennedyho program „nových hranic“ a Johnsonova koncepce „velké společnosti“, opírající se o teorii „stadií růstu“ Walta Rostowa a „společnosti hojnosti“ J. K. Galbraitha. Od této doby se datuje i obrovský rozmach sociální analýzy a prací o sociálních indikátorech. Proto také řada buržoazních

(1) „Ježto hromadění kapitálu a touha po zisku přestaly být cílem prospěšným..., nemá dnes průmyslová společnost uspokojivý cíl... Sotva můžeme stanovit lepší cíl, než je sociální blahobyt, přičemž peněžní zisky jsou až v druhé řadě... Špatné řízení průmyslovému společenství chybí, jako špatné řízení továrny bez určitého účelu, ono opatření, jímž by řízení zrevolucionizovalo řízení podniků... chybí plánování.“ [Person 1933]

(2) „Social Welfare“ mělo své kořeny v anglickém sociálně reformním myšlení na přelomu století [viz Roventree 1901; 1918].

teoretiků považuje vznik sociálních ukazatelů za „záležitost šedesátých až sedmdesátých let našeho století“ [Cazes 1974].

P. Moynikan dokonce napsal, že „Idea sociálních ukazatelů je produktem amerického intelektuálního světa“ [Moynikan 1972].

Sociální ukazatele však byly používány v analýzách společenské reality již v sedmáctém století a staly se základem rozvoje sociální statistiky.

K největšímu rozmachu sociální analýzy dochází v období nastupující vědeckotechnické revoluce, která nastoluje nové podmínky rozšířené reprodukce, z níž se dostává do popředí veškerého společenského růstu subjektivní, lidský faktor.

Původní úzce technicistní a ekonomické formy plánování a řízení jsou v období imperialistického stadia rozvoje kapitalismu doplňovány určitými sociálními aspekty, v řadách teoretiků řízení se objevuje snaha po komplexním, systémovém postižení objektivní reality jako nezbytné podmínky efektivnosti společenského rozvoje.

Avšak snaha o komplexnost se mívá účinkem a verbálně vyhlášené komplexní přístupy, založené na teorii struktur a systémů, ústí v nekomplexní modelová torza, která nemohou posloužit žádné plánovací praxi. Tak například známý zakladatel školy průmyslové dynamiky J. W. Forrester, jehož teorie představuje „vrchol“ současného buržoazního poznání, vymezuje „světový systém“ jako „člověka, jeho sociální systémy, jeho techniku a přírodní prostředí“. Ve vlastním modelu však již pracuje jen s faktory populace, investice, geografický prostor, životní zdroje, znečištění prostředí, produkce potravin [Forrester 1971].

K dalšímu zjednodušení Forresterova modelu dochází při simulaci vývoje „světa“ v rámci známého *Římského klubu*. Ze sociálních ukazatelů modelu zde zbyly jen kusé demografické charakteristiky: porodnost, úmrtnost, věková struktura a očekávaná délka života [Meadows D. H., Meadows D. L., Randers, Bohrens 1956].

V období kapitalistického vývoje dochází ke zrodu vědeckého řízení a plánování a jeho postupnému zdokonalování směrem od postižení faktorů technických a ekonomických k sociálním, avšak vlastní kapitalistický systém řízení se vyznačuje nekomplexností a společenský rozvoj značnou živelností, vedoucí k neustále se prohlubující společenské krizi.

Se vznikem socialismu, za něhož je soukromé vlastnictví výrobních prostředků nahrazeno společenským, se vytvářejí reálné, objektivní společenské předpoklady pro komplexní celospolečenské řízení sociálních procesů. Základem systému řízení tohoto druhu je Leninův program výstavby socialismu v prvním sovětském socialistickém státě. Vladimír Iljič jej začal vytvářet hned po převzetí moci dělnickou třídou. Tento program zahrnuje: 1. vytvoření *institucionální základny* politického systému v čele s Věševazovou komunistickou stranou, která využívá v komplexním systému řízení socialistického státu a masových organizací pracujících v čele s revolučními odbory; 2. vybudování *materiálně technické základny socialismu* ve formě moderního, elektrifikovaného velkého strojího průmyslu (plán elektrifikace Ruska GOELRO); 3. uskutečnění *kulturní revoluce* na základě všeobecného vzestupu vzdělání a kvalifikace lidu; 4. vytvoření socialistického trhu a socialistické ekonomiky (NEP – nová ekonomická politika); 5. vytvoření moderní *organizační a řídicí struktury* na základě nejmodernějších vědeckých poznatků (NOT – naučnaja organizacija truda); 6. vybudování komplexního *systému celospolečenského plánování*.

Lenin vybuďoval též dlouhodobou strategii a taktiku budování komunismu

— od válečného komunismu přes NEP, socialistickou industrializaci a kolektivizaci zemědělství až k budování rozvinutého socialismu.

Nikde na světě až do té doby nebyl vytvořen a realizován tak komplexní program revoluční přestavby společnosti, založený na využití výsledků marxistické společenské vědy. Jeho jádrem se stala *sociální politika komunistické strany*, východiskem a hlavním prostředkem realizace pak dlouhodobý *národohospodářský plán*, jehož funkce zajišťuje *komplexní rozvoj socialistického politického systému*.

Mezi *rozvojem socialistického politického systému a systémem řízení je zpětná vazba*. Proto také podléhají shodným základním principům: Je to vedoucí role komunistické strany, princip demokratického centralismu, socialistické zákonnosti a metoda přímé a zastupitelské demokracie. Základem rozvoje demokratického centralismu je *organická jednota neustále se prohlubujícího přímého řízení z centra s rozšiřující se účastí pracujících na všech formách řízení a správy*.

Zdokonalování politického systému je objektivním základem rozvoje socialistické demokracie, což je nezbytným předpokladem rozvoje a optimalizace funkcí socialistického systému řízení sociálních procesů.

Z hlediska institucí politického systému jde především o neustálé upevňování a prohlubování vedoucí úlohy komunistické strany a socialistického státu.

V současném období budování rozvinutého socialismu jde o *výstavbu všelidového socialistického státu*, který po úplné likvidaci buržoazie představuje vyšší formu rozvoje socialistické státnosti. „Strana a její ústřední výbor ... vycházejí a vycházejí z toho, že v naší zemi byla vybudována vyspělá socialistická společnost, postupně přerůstající ve společnost komunistickou, z toho, že náš stát je státem všelidovým, vyjadřujícím zájmy a vůli všeho lidu.“ [XXV. sjezd 1976 : 74]. Klasikové marxismu-leninismu předpověděli nutnost odumírání státu po likvidaci tříd, neboť stát je nástrojem zcela určité třídní moci. Existuje názor, že odumírání státu se bude dít formou předávání dalších a dalších funkcí státních orgánů společenským organizacím. Šikovci u nás dokonce chtěli oddělit ekonomické funkce státu a delegovat je tzv. „dělnickým radám“ na závodech. Avšak zastupitelské orgány socialistického státu, v nichž se pracující přímo podílejí na státně politickém řízení, jsou samy nejširšími společenskými organizacemi. Proto dochází k zapojování revolučních odborů a ostatních společenských organizací do stále těsnější řídicí spolupráce se státními orgány.

Rozvoj politického systému tak představuje dialekticky oboustranný proces zespolečňování řídicích metod státu na principech třídní a sociální integrace a internacionalizace na straně jedné, na straně druhé pak zapojování společenských organizací v čele s revolučními odbory do organizátorské činnosti státního aparátu, jejich ztotožnění a sjednocování s principy a metodami všelidového politického systému. Jde o proces postupného zespolečňování, integrace a optimalizace systému řízení sociálních procesů, který ve svých nejvyšších formách vyústí v komunistickou samosprávu, založenou na všestranné účasti všech na řízení a správě. Základní tendenci rozvoje socialistické státnosti jako předpokladu rozvoje řídicího systému je zvyšování a prohlubování úlohy zastupitelských orgánů státní moci. *U místních orgánů státní moci — národních výborů v období budování rozvinuté socialistické společnosti nesmírně vzrůstá rozšiřování a prohlubování koordinačních funkcí při plánování a řízení územních celků, v nichž se komplexně promítají veškeré technické, ekonomické a sociální aktivity obyvatelstva.*

Socialistický systém plánovitého řízení sociálních procesů je samou svou

podstatou *komplexním systémem*, založeným na rozvoji socialistického politického systému, vědeckotechnickém a ekonomickém rozvoji, včetně rozvoje politického a kulturního v nejširším slova smyslu.

Všechny základní principy, formy a tendence rozvoje politického systému se výrazně promítají do *sociálního plánování*, které je jednak rozvíjeno všemi formami stranicko-politického a státně politického řízení uskutečňovaného komunistickou stranou a socialistickým státem, jednak je těsně spjato s velkou iniciativou pracujících, sdružených ve společenských organizacích, z nichž nejmohutnější a nejmasovější je Revoluční odborové hnutí. Proto také přirozeným garantem rozvoje sociálního plánování je spolu se státními orgány Revoluční odborové hnutí.

Rychlý rozvoj sociálního plánování a programování v podnicích a územních celcích inspiroval i nesprávný názor, že se jedná o zcela nový, dříve neexistující plánovací systém.

Národohospodářské plánování však vždy obsahovalo určité sociální prvky zajišťované systémem sociálních ukazatelů. Již prvá tzv. *kontrolní čísla*, sestavená Gosplanem v r. 1925, obsahovala kromě ukazatelů ekonomických také ukazatele životní úrovně, produktivity práce a mezd i ukazatele různých sociálních procesů. Na základě *Direktivy pro sestavení prvního pětiletého plánu*, schválené XV. sjezdem KSSS na konci r. 1927, se staly ukazatel bilance využití práce, příjmů a výdajů obyvatelstva, růstu mezd, délky pracovního dne, sociálního zabezpečení, rozvoje školství, zdravotnictví, bytové výstavby atd. trvalou součástí národohospodářského plánování.

Národohospodářský plán se však v každé etapě budování socialismu soustřeďuje na určitý hlavní článek, jehož rozvoj zajišťuje i celkový společenský pokrok. Hlavní strategický článek určuje i celý systém priorit. Tak v prvním období obnovy těsně po revoluci je nutno odstranit důsledky buržoazní diskriminace dělnické třídy, nasýtit a obléci celou masu pracujících. Hlavní prioritou je růst hmotné spotřeby.

V další etapě socialistické industrializace je nutno vybudovat materiálně-technickou základnu socialismu. Těžiště růstu je proto v oblasti těžkého průmyslu a jeho jádra — strojírenství, které zajišťuje rychlý růst produktivity práce ve všech odvětvích národního hospodářství.

Vybudováním materiálně technické základny a rychlým ekonomickým růstem vytváří socialismus nové podmínky rozšířené reprodukce, charakterizované přechodem od extenzivního k intenzivnímu ekonomickému růstu, využitím výsledků vědeckotechnické revoluce k přechodu společnosti na vyšší stupeň produktivity práce a efektivnosti, který bude charakteristický pro komunistickou společnost.

Nové podmínky socialistické rozšířené reprodukce vyžadují i nové pojetí komplexnosti plánu, založeného na společenskoinovačním principu.

Plán musí být komplexní především z hlediska optimalizace „trojjediného“ inovačního cyklu:

1. věda — technika — výroba — užití,
2. věda — rozvoj vzdělání, kvalifikace a všestranný rozvoj člověka — rozvoj tvůrčí iniciativy pracujících,
3. věda — rozvoj organizace a řízení — rozvoj společenské efektivnosti.

U cyklu 1. je důležité nejen jeho urychlení, ale zejména jeho hodnocení z hlediska fáze užití. Dosavadní systém plánování a řízení se tradičně soustřeďuje na efektivnost výroby, přičemž ve sféře užití a spotřeby se ztrácí obrov

ské množství práce v nerealizované produkci; sortimentu, kvalitě a užité hodnotě výrobků není věnována dostatečná pozornost. Proto i ukazatele užité hodnoty jako základ zjišťování společenské efektivnosti hrají stále významnější úlohu.

Urychlení cyklu 3. vyžaduje založení nové části plánu, tzv. „metaplánu“ – dlouhodobého programu komplexního rozvoje samotného řídicího systému. Dosavadní neplánovitý rozvoj řídicího systému způsobuje jeho malou absorpční inovační schopnost.

V cílových funkcích cyklu 2. je obsaženo jádro nutných změn pro *optimalizaci všech podmínek všestranného rozvoje pracujících, jejichž iniciativa je základem rozvoje efektivnosti socialistického společenského systému.*

Před společností tak vystupuje nutnost prioritního rozvoje sociálního plánování, postihujícího komplexně všechny podstatné zdroje všestranného rozvoje člověka.

Sociální plánování se rozvíjí na všech stupních řízení ve formě programů nebo plánů sociálního rozvoje.

Na celospolečenské úrovni vznikají v rámci národohospodářského plánování zvláštní *Programy sociálního rozvoje a zvýšení životní úrovně lidu.* První projekt takového dlouhodobého sociálního programu byl předložen ÚV KSSS k XXV. sjezdu jako VIII. část materiálu *Osnovnyje napravlenija razvitiija narodnogo chozjajstva na 1976–80 god* [Osnovnyje 1975]. Dotýkal se takových sociálních jevů, jako je zlepšení sociálních podmínek práce, zvýšení příjmů, řešení bytového problému, rozvoj služeb, růst vzdělanosti a kvalifikace, vyrovnávání sociálně ekonomických rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, městem a vesnicí, rozvoj kultury a socialistické demokracie atd.

Od šedesátých let našeho století se v socialistických zemích rychle rozšířily sociální programy a plány v podnicích a organizacích. Tyto plány začaly zcela zákonitě přerůstat do větších územních celků, neboť rozvoj osobnosti a socialistického životního způsobu se uskutečňuje nejen v pracovní době, ale i ve volném čase, nejen v podniku, ale i v územním celku (město, okres, kraj), v němž pracující žijí. Teprve široký rozvoj sociálního plánování v územních celcích umožňuje uplatnit komplexní přístup v rozvoji všech podstatných zdrojů všestranného rozvoje pracujících.

V územních celcích je nezbytné pojímat „sociální“ či „společenský“ plán v širokém slova smyslu jako *plán sociálně ekonomického rozvoje územního celku*, v němž aktivity vědecké, technické, ekonomické, kulturní a sociálně politické v širokém slova smyslu nejsou od sebe oddělitelné.

Prerůstání sociálního plánování v komplexní sociálně ekonomické plánování územních celků nastoluje řadu teoretických a metodologických i praktických problémů, které bude třeba intenzivně řešit.

Jsou to zvláště tyto problémy:

1. Dosavadní systém národohospodářského plánování je zaměřen především na vertikální řízení, převládá v něm resortně oborový přístup. Výrazněji jsou sociální aspekty obsaženy v územních plánech, národohospodářský plán však není vždy s plánovací a řídicí horizontálou dostatečně provázán. Sociální plánování menších územních celků (okresů) naráží na jakési „vakuum“ v plánovací praxi, která „končí“ na úrovni kraje. Okresy, v nichž se fakticky komplexně realizují všechny ekonomické i sociální aktivity, nemají dostatečný ekonomický a sociální výhled spjatý s národohospodářským plánem. Proto bude nutno, aby v metodice národohospodářského plánování bylo pamatováno na větší dlouhodobost a komplexnost vertikálních a horizontálních vazeb plánu.

Sociální plán územního celku se stává mocným prostředkem, který sehraje značnou roli v integraci a optimalizaci materiálních a lidských, ekonomických a sociálních faktorů společenského růstu.

2. V rámci rozvoje politického systému vznikla progresivní institucionální základna sociálního plánování, která však z hlediska nových potřeb plánování vyžaduje podstatné zkvalitnění po stránce technické a kádrové. Týká se to především národních výborů, které by měly přebírat gesci při tvorbě a kontrole sociálně ekonomického plánu města či oblasti. Jejich plánovací útvary si proto nutně musí osvojovat modelové metody sociálně ekonomické komplexní analýzy (s použitím počítačové techniky), metody efektivního sdružování lidských a finančních zdrojů, musí znát formy kooperace velkých podniků řízených resortními ministerstvy a orgány lidosprávy i masových organizací jednotné fronty pracujících. V té souvislosti nesmírně vzrůstá úloha stranicko-politického vedení, které je nezastupitelným činitelem integrovaného řízení ve všech složkách politického systému.

3. Úroveň plánování je závislá na úrovni informační základny a systému ukazatelů, plánových normativů a norem. Systém plánových ukazatelů vychází z tradičně propracovaného subsystému ukazatelů ekonomických, které však ztrácejí svou absolutní vypovídací schopnost v té míře, v níž se subjektivně lidský faktor dostává do popředí. Sociální stránka systému plánových ukazatelů je ve srovnání se stránkou ekonomickou velmi slabě rozpracovaná a před mezinárodní vědeckou frontou stojí naléhavý úkol vytvořit jednotný systém ukazatelů, normativů a norem sociálního plánování a prognózování.(3) Samo vytvoření takového systému ukazatelů je velkým teoreticko-metodologickým a praktickým problémem, na němž se ve všech socialistických zemích intenzivně pracuje.

4. Rozvoj sociálně ekonomického plánování územních celků není myslitelný bez komplexního využití počítačové techniky, využití automatizovaného systému řízení při analýze, zpracování dat i kontrole plnění plánu na základě rozvinutého systému modelování sociálně ekonomických procesů. To vše je spjato s potřebou progresivních kvalitativních změn v kvalifikační struktuře vedoucích kádrů.

Vzhledem k uvedeným nárokům nebude přerůstání sociálního plánování z podnikové mikrosféry do mezosféry územních celků i výrobně hospodářských jednotek a koncernů jednoduchým procesem. Efektivní průběh tohoto zákonitého a nutného procesu bude nutno zajišťovat ve všech fázích inovačního procesu intenzivním koordinovaným mezinárodním vědeckým výzkumem zaměřeným na tvorbu jednotného systému sociálních ukazatelů, normativů a norem, na rozvoj teorie a metodologie sociální analýzy a syntézy, na vzorové metodiky, a to v oblasti jejich experimentálního ověřování i v běžné praxi, která neustále usměrňuje rozvoj vědeckého výzkumu a ověřuje míru efektivnosti jeho závěrů.(4)

(3) Tento úkol byl vytyčen na 4. mezinárodním sympoziu skupiny „Sociální plánování a prognózování“ problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Vývoj sociální struktury socialistické společnosti, sociální plánování a prognózování“. Toto sympozium, konané v BLR (Varna) ve dnech 12.–15. října 1978 bylo věnováno problematice budování informační základny a systému ukazatelů sociálního plánování a prognózování (viz Sociologický časopis č. 1/1979).

(4) Otázkám sociálního plánování a prognózování v oblasti územních celků bude věnováno 5. mezinárodní sympozium výše zmíněné odborné skupiny komise mnohostranné spolupráce akademií věd, které se bude konat v říjnu r. 1979 ve Weimaru (NDR).

Rozvojem sociálního plánování se dostává celý systém plánovitého řízení sociálních procesů v období budování vyspělé socialistické společnosti na nový stupeň komplexnosti, přispívající k podstatnému růstu efektivnosti práce, výroby i samotného řízení.

Literatura

- Cazes, B.: *The Development of Social Indicators*. In: *Social Indicators and Social Policy*. London, Heinemann Educational Books 1974.
- Forrester, J. W.: *World Dynamics*. New York, Wright Allen Press 1971.
- Kutta, F.: *Budování materiálně technické základny komunismu*. Praha, SNPL 1962.
- Meadows, D. H. — Meadows, D. L. — Randers, J. — Behrens, W. W.: *The Limits to Growth*. New York, Universe Books 1956.
- Moynikan, D. P.: *Urban Conditions General*. The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, May 1972.
- Osnovnyje napravlenija razvitija narodnogo chozjajstva na 1976—80 god. „Pravda“, 14. děkabrja 1975 g.
- Person, H. S.: *Stanovisko vědeckého řízení k problému státního plánování*. Sborník Masarykovy Akademie práce, Praha 1933, sešit 3, úvod.
- Roventree, S.: *The Human Needs of Labor*. London 1918.
- Roventree, S.: *Poverty: a Study of Town Life*. London 1901.
- XXV. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1976.
- Toshchenko, Z. T.: *The Development of Economic and Social Planning in the Soviet Union*. In: *Planning and Forecasting Social Processes* (Ed. F. Kutta and editorial board). Prague ACADEMIA 1978.

Резюме

Ф. Кутта. «Комплексный подход к планированию и управлению социальными процессами»

Комплексный подход, являющийся предпосылкой эффективности системы планового управления, связан с историческим общественным прогрессом, направленным на «переход общества из царства необходимости в царство свободы». Все досоциалистические формации связаны с высоким уровнем стихийности, а капитализм с постепенным проникновением элементов планирования в управление производством. Капиталистическое планирование внутри производственных единиц связано со стихийностью рыночного механизма в обществе. С возникновением империализма, монопольной цены и прибыли в определенной мере нарушается стихийная регулирующая функция этого механизма, а тем самым возникает необходимость определенного планомерного вмешательства государства в капиталистическую экономику. Таким образом на первый план выдвигается роль субъективного фактора, проявляется стремление к системному, комплексному отражению объективной действительности в социальном плане, реализация которого, однако, сводится на-нет ограниченными целевыми функциями прибыли и антагонистическими противоречиями империализма.

Социализм создает объективные общественные предпосылки комплексного планового управления социальными процессами, которые исходят из ленинской генеральной программы построения социализма. Эта программа впервые в истории комплексно включает:

- 1) создание институциональной базы политической системы во главе с Всесоюзной коммунистической партией, которая руководит и определяет функции социалистического государства и массовых организаций трудящихся,
- 2) построение материально-технической базы социализма,
- 3) осуществление культурной революции,

- 4) создание социалистического планового рынка и экономики,
- 5) создание новой организационной и управляющей структуры,
- 6) построение комплексной системы народнохозяйственного планирования.

Обратная связь между развитием социалистической политической системы и системой управления обеспечивается путем претворения в жизнь основных социалистических принципов на основе демократического централизма.

План является комплексным с точки зрения отражения всех сторон существования общества, всех фаз цикла обновления общества, взаимосвязей между горизонтальным и вертикальным разрезом плана. По мере развития социализма непрерывно углубляются в особенности его социальные функции, отражающиеся на социальном планировании и программировании на всех ступенях иерархии управления. Принцип комплексности в особенности отражается на оптимизации плановых связей и оптимальной реализации всех научно-технических, экономических и надстроечных видов деятельности в рамках территориальных комплексов, которые затрагиваются конкретными социальными планами и программами, разрабатываемыми на уровне руководящих органов управления и предприятий. Предпосылкой этой оптимизации является непрерывное углубление всех функций политической системы и совершенствование технической базы и персонального обеспечения управления на основе развития ее научной теории и методологии.

Summary

F. Kutta: The Comprehensive Approach to the Planning and Management of Social Processes

The comprehensive approach that is a precondition for effectively planned management, is bound up with the historical "transition of society from the realm of necessity to the realm of freedom". All pre-socialist societies are marked by a high degree of randomness, though capitalism gradually introduces elements of planning into the management of production. Capitalist planning within the production unit is linked to the random working of the market at the level of society as a whole. With the emergence of imperialism, monopolistic price and profit does, to a certain extent, interfere with the random regulatory function of the market mechanism and this entails the need for a degree of planned state intervention in the capitalist economy. As soon as the question of the subjective factor assumes prominence, we see efforts to adopt a systematic and comprehensive approach to objective reality by means of social planning whose effects are, nevertheless, obviated by narrow profit motives and the antagonisms within imperialism.

Socialism creates the objective social conditions for comprehensive planned management of social processes on the basis of Lenin's general programme for the construction of socialism. In an unprecedented way, this programme entails a comprehensive approach to:

1. laying the foundations of a political system under the leadership of the Communist Party which determines the functions of the socialist state and the workers' mass organizations;
2. laying the material and technical bases of socialism;
3. carrying out the cultural revolution;
4. instituting socialist planning of the market and the economy;
5. creating new organizational and management structures;
6. constructing a comprehensive system of national economic planning.

The development of the socialist political system is closely and mutually inter-linked with the system of management by means of the implementation of basic socialist principles on the basis of democratic centralism.

The plan is comprehensive in that it covers all aspects of a society's life, all phases of the social innovation cycle and the inter-relation of the horizontal and vertical cross-sections of the national plan. As socialism evolves, its functions, particularly the social ones, are constantly extended, reaching into social planning and programming at all levels of the social management hierarchy. The principle of comprehensiveness is particularly evident in the optimalization of planning relationships and the optimal accomplishment of all scientific, technical, economic and super-structural activities in the framework of a territorial whole, social planning and programming penetrating it from the top management as well as from the enterprise level. The condition for such optimization is the constant enhancement of all functions of the political system and improvement of the technical and personnel basis of management, by means of developing its scientific theory methodology.

O systémovém přístupu v moderním pojetí a o snahách uplatnění této obecně vědní metodologie v oblasti sociálních procesů je možno hovořit v posledních dvou desetiletích. Snahy uplatňovat systémový přístup jsou motivovány pochopením komplexnosti, mnohostranné podmíněnosti a mnohorozměrnosti sociálních procesů jako celku i každého sociálního jevu či situace, která je komplexně nezládnutelná tradičními prostředky poznání.

Snaha o aplikaci systémového přístupu v oblasti plánování a řízení sociálně ekonomických procesů je podněcována rozvojem teorie systémů a jejich užitím v systémových disciplínách, zejména v systémové analýze a systémovém inženýrství, i v dalších vědních a odborných disciplínách. Snahy o podstatné zvyšování účinnosti i celkové společenské efektivnosti fungování systému sociálního plánování na jedné straně a rozvoj moderních matematických metod, principů vědeckého řízení a využívání výpočetní techniky, vyúsťující do vytváření automatizovaných systémů řízení (ASŘ), na straně druhé vytvářejí stále větší tlak na aplikaci systémového přístupu v oblasti sociálních procesů [Afanasjev 1977].

Marxismus-leninismus již při svém zrodu nacházel nástroje pochopení základních vztahů mezi vývojem lidské společnosti i způsobem produkce materiálních podmínek života. Dialekticko-materialistická analýza společensko-ekonomických formací vedla k odhalení jejich vývojových mechanismů, včetně role subjektivního faktoru, a stala se základem cílevědomého ovlivňování těchto mechanismů — teoretickým základem řízení třídního boje. Proto lze systémový přístup správně vymezit pouze na marxisticko-leninském filozofickém a teoreticko-metodologickém základě. V této souvislosti se zpravidla hovoří o komplexně systémovém přístupu, který vychází z pochopení sociálně třídní funkce jednotlivých vývojových procesů prostřednictvím ideologických a celospolečenských souvislostí, obsažených ve vymezení cílů či cílových funkcí zkoumaných procesů.

Ostatní atributy systémových disciplín, jako je modelování, simulace, interpretace apod., jsou pak s těmito východisky v přímé souvislosti. Máme-li splnit naznačené základní podmínky systémového přístupu k rozboru a poznání sociálních procesů, musí se práce zúčastnit patřičně koordinovaný tým, složený z představitelů věcného poznání zkoumaného procesu, metodologie prognózování, programování a plánování sociálních procesů, filozofů, sociologů i dalších odborníků.

Zejména důležité je nalézt společný jazyk pro všechny členy týmu, protože jedině tak lze plnit požadavek propojení různých vědních disciplín a teorie s praxí, obecně platných vývojových principů se zvláštnostmi konkrétního vývoje.

Vzniká otázka, jak členit problematiku společenského rozvoje v zájmu realizace systémového vyjádření klíčových vývojových procesů, v nichž se domi-

nujícím způsobem uplatňuje spojování vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi socialismu [Kutta 1976].

Historie socialistického národohospodářského plánování ukazuje vzrůstající důležitost určování a prognózování vývoje mezioborových souvislostí základních vědeckotechnických, technologických, ekonomických a sociálně politických ukazatelů komplexních vývojových procesů, jimiž je průběh vědeckotechnické revoluce charakterizován.

Systémové pojetí prognózování, programování, plánování a řízení sociálních procesů se uplatňuje především ve spojení s vytvářením a využíváním induktivně i deduktivně konstruovaných modelů. Jejich posláním je redukovat komplikovanost objektivní reality a tím soustřeďovat pozornost řízení na vybrané rozhodující činitele vývoje sociálních jevů. Deduktivní přístupy jsou založeny na obecných zákonitostech vývoje a dlouhodobých cílových funkcích komplexních sociálních procesů. Induktivní přístupy vycházejí zpravidla z empiricky odvozených informací o rozvoji daného procesu jako reálně řízeného objektu. Předpokladem efektivnosti systémového pojetí je propojení a sladění obou přístupů v jedinou globální metodiku.

Systémový přístup, opírající se o takové základní systémové aktivity, jako je identifikace, komputace, interpretace a implementace systému, se u nás prosazuje především v hospodářské praxi [Habr — Vepřek 1973]. Chceme-li však navrhovaných metodických postupů použít v problematice s převažujícími numericky vyjadřovanými cíli či prostředky, jejichž identifikace je převážně úkolem celospolečenského poznání, pak narážíme na bariéry, které se zpravidla označují jako „nesouměřitelnost sociálních faktorů rozvoje“ — důvod, proč se systémové modelování sociálních procesů ještě nestalo organickou součástí praktického plánování a řízení. Řešení navrhovaná v dosavadním výzkumu modelování ve společenských vědách se vyznačují tradiční a stále málo úspěšnou snahou vyrovnat se přírodním vědám v aplikaci systémových metod a statisticko-matematických modelů. Nadějnými, u nás však dosud málo sledovanými návrhy jsou sovětské výzkumy kombinovaného modelování sociálních procesů, založené na volném propojování matematizovaných a nenumernických zobrazitelných prvků a vazeb.

Deduktivní přístupy jsou obvykle výrazem společenského teoretického poznání, protože jsou založeny na obecných zákonitostech vývoje obecných cílových funkcí, uvažovaných pro zkoumaný proces — proto je lze považovat za vůdčí, normativní. Protože pro svůj rámcový, obecný charakter nezávisí na konkrétních, dílčích hlediscích, není třeba je měnit v závislosti na metodice plánování a řízení. Jsou však právě z tohoto důvodu méně použitelné pro okamžitou aplikaci v decizních situacích. Poskytují ovšem východiska pro formulování dlouhodobých vývojových koncepcí.

Uplatnění systémového přístupu je spojeno s nutností propojování celospolečenských funkcí a strategických cílů rozvoje sociálních procesů s konkrétními představami o perspektivách rozvoje dílčích, zpravidla institucionálně vymezovaných a řízených složek sociálních procesů. Systémově pojímané sociální procesy se však vytvářejí zvolna a postupně a dosud známé zákonitosti tvorby komplexních procesů, jako je například životní způsob, nedovolují zatím kategorickou desagregaci jejich komponent na konkrétní, časově přesněji určitelné změny, souvislosti či ukazatele [Charvát 1975].

Při systémovém projektování v oblasti sociálních procesů je nutné na základě poznání zvláštností rozvojových etap společnosti diferencovat rozvojové cíle a zdroje, které nesmějí být vyvozovány voluntaristicky, subjektivisticky,

zúženě či nereálně (tak např. nelze zužovat obsah socialismu na rozvoj materiální úrovně lidu a podceňovat vytváření podmínek pro zvyšování jeho účasti na řízení společnosti apod.). Výchozími informacemi pro projektování sociálních systémů jsou – vedle teoretických východisek identifikace jednotlivých etap budování socialismu – parametry (či jiný způsob definování) podmínek rozvoje sociálního systému a jeho subsystémů. To umožňuje stanovit i kvalitativní změny parametrů těchto podmínek jako uzlové body zvratu tendencí životního způsobu a ostatních sociálních komponent a odvozovat změny ve vazbách mezi vnějšími a vnitřními podmínkami sociálního rozvoje [Šulc 1978].

Projektování sociálních a sociotechnických systémů je možno označit za specifický tvůrčí proces, při němž jsou ve formě textů, schémat, výpočtů a výkresů modelovány civilizační, společenské, ekonomické i technické cíle společnosti a současně se v nich vyjadřují materiální a finanční prostředky, jimiž se tyto cíle mají uskutečňovat. Jednota cílů a prostředků je však vždy rozporná – projektanti totiž mohou vyjadřovat společenské úkoly přesněji nebo méně přesně, s větší nebo menší mírou vědeckého poznání a znalostí sociálních, ekonomických a vědeckotechnických procesů, s větší nebo menší mírou tvůrčí erudice specifickými prostředky, jimiž mohou podporovat, nebo naopak brzdit současné nároky na budoucí společenský rozvoj [Dráb 1947].

Význam projektování přitom nespočívá v rozsahu a množství práce a ve výši podílu na celkových nákladech (jejich výše nepřesahuje zpravidla 5 % nákladů na vybudování, resp. rekonstrukci systému), ale v tom, že kvalita a způsob zpracování projektové dokumentace je rozhodující pro ekonomicky i společensky účinné uplatnění pokroku vědy a techniky v nově vytvářených, popřípadě rekonstruovaných sociálních systémech. Specifickým rysem práce projektantů je pak především tvorba koncepce systému jako celku, jeho syntéza z dílčích modelových a projektových řešení.

Významnou roli při navrhování, výstavbě i provozování složitých sociálních a sociotechnických systémů může sehrát systémové inženýrství. Systémové inženýrství vzniklo a původně se rozvíjelo v technické a výrobní sféře, tj. v oblasti, kde je možno vazby mezi prvky systému kvantifikovat pomocí matematických vztahů. Příslušný matematický model objektu je zde schopen s jistotou, zpravidla vyhovující přesností vystihnout chování celého systému. Pro většinu výrobních systémů je však typická těsná symbióza lidských a technických subsystémů [Dráb – Řezníček 1977]. Uvedené systémy jsou pak charakterizovány především těmito znaky:

- mají svůj společenský cíl, svoje poslání a funkci,
- mají kritérium hodnocení svého chování,
- obsahují subsystémy, které jsou navzájem spojeny hmotně energetickými, hodnotovými a informačními vazbami, zpravidla značně složitými,
- mají k dispozici vlastní materiální, finanční a lidské zdroje, jejichž účelné využití je má zabezpečovat,
- jsou určitým způsobem organizovány a řízeny,
- jejich stabilita je s určitým stupněm pravděpodobnosti pro určité časové období zabezpečena.

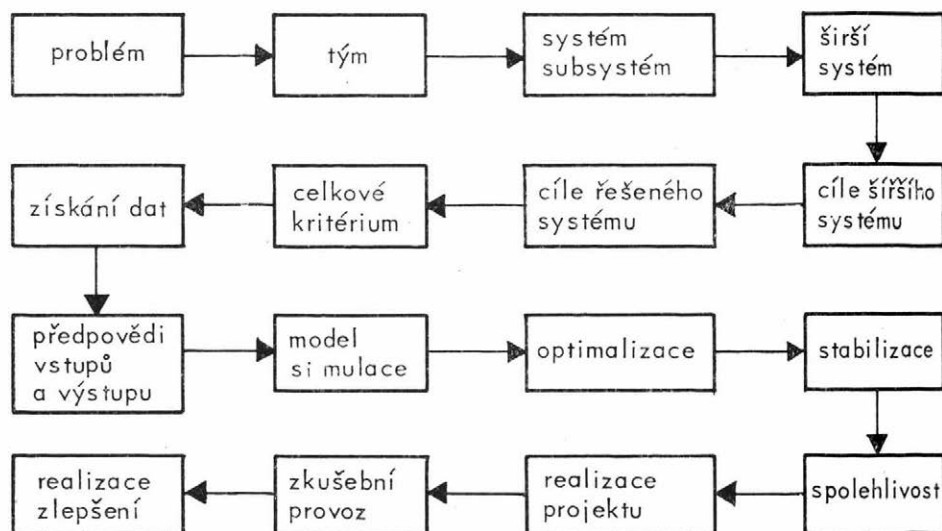
Pojetí systémového inženýrství a tomu odpovídající prostředky, metody a postupy systémové analýzy a syntézy vycházejí z intenzivního výzkumu velkého množství systémů nejrůznějších typů, působících v nejrůznějších oblastech a podmínkách. Promítají se v nich zobecněné zkušenosti obtížně získané při projektování, vytváření, instalaci a provozování. Systémové inženýrství se tedy jeví jako vědecko-odborná disciplína, která přebírá prostředky a metody z ji-

ných oblastí na základě společenské objednávky náročných systémových řešení a osobitým způsobem je interpretuje. Obsahuje jak empirické, tak teoretické prvky a metody. Empirie je užitečná v projektování od nejjednodušších komponent až ke složitým systémům a uplatňuje se jak ve výzkumu, tak při provozování systému. Teoretické poznatky předpokládají podrobné popisy objektů a vedou k určité determinaci prostředků analýzy, vypracované na základě té či oné teorie.

V procesu projektování se výrazně uplatňují kybernetické poznatky a modely — jako příklad je možno uvést použití „černé schránky“ při analýze nejrůznějších systémů — „závodem-automatem“ počínaje a jednotlivým člověkem konče.

Z řady metodických postupů používaných v systémovém inženýrství při navrhování složitých „smíšených“ sociotechnických a ekonomických systémů je výhodné především použití metody, kde východiskem je rozložení řešení úlohy do jednotlivých etap, jak je zřejmé ze schématu.

Schéma

K jednotlivým etapám:

Formulace problému. Problém vzniká při odstraňování nedostatků stávajícího nebo při navrhování nového systému. V té souvislosti je vhodné položit otázky: Jak se objevil daný problém? Kdo jej formuloval? Jaké je jeho postavení v hierarchii řízení organizace? Je řešení důležité? Kolik bude stát? Jaké úspory by přineslo úspěšné řešení? Není takto formulovaný problém příznakem hlubších problémů, které nebyly dosud identifikovány? Je vůbec účelné daný problém řešit?

Organizace pracovního týmu. Protože problémy jsou většinou komplexní, je nutné sestavit pracovní tým. Přitom vedoucím týmu musí být pracovník s vysokou autoritou, nemusí však být dokonalým odborníkem. Systémový pracov-

nik pracuje především v roli sekretáře týmu a pomáhá stmelit často odborně a lidsky velmi nehomogenní tým.

Definice systému a vymezení subsystémů. Prvním úkolem je definice systému, který je předmětem zkoumání. Dále je třeba provést dekompozici na subsystémy a popsat vzájemné vztahy mezi nimi. Nejvhodnější je použití blokových schémat, kde každý blok představuje subsystém. Při dekompozici se uplatňují zpravidla i intuitivní prvky, proto je vhodné pracovat variantně — na začátku analýzy totiž zpravidla není zřejmá úroveň detailů. Při dekompozici systému je nutné, aby subsystémy byly definovány s minimem vnějších a maximem vnitřních informačních, respektive hodnotových či hmotně energetických vazeb.

Definice „širšího“ systému. Před pokusem popsat vlastní systém je nutné definovat širší (nadřazený) systém a vazby řešeného systému s nadřazeným systémem (a podstatným okolím). Vyjasnění a vymezení vazeb mezi širším a řešeným systémem je cenným podkladem i pro formulaci cílů systému.

Definice cílů širšího systému. Nejprve musí být vyjasněny a formulovány cíle širšího systému — jsou totiž zpravidla důležitější, neboť rozhodují o cílech podřízeného systému.

Cíle řešeného systému. Výsledkem analytické práce je pokus o sestavení seznamu, resp. „stromu cílů v předpokládaném pořadí důležitosti. Stanovení cílů musí být provedeno komplexně a s plnou zodpovědností, na něm závisí správnost a úspěšnost celého řešení.

Stanovení celkového kritéria je vyjádřením účelové funkce optimalizace, a proto je nutné převést všechny parametry, které budou vystupovat v modelu systému, do společného jmenovatele.

Získání informací a dat. Tato závěrečná fáze analýzy je z hlediska pracnosti a obtížnosti zpravidla podceňována. Ve skutečnosti je obvykle pracnější než všechny předcházející etapy dohromady. Vyžaduje, aby byly získány spolehlivé informace, kriticky zhodnocena data a odděleno významné od méně významného.

Předpověď vstupů a výstupů. Posouzení budoucího vývoje analyzovaného systému — za použití prognostických postupů nebo informací — je nutným předpokladem jeho projektování.

Sestavení modelu a simulace. Model je nástrojem, na němž simulací ověřujeme předpokládané chování projektovaného systému. Model má být v první fázi jednoduchý, později rozšiřujeme modelové vyjádření především u těch subsystémů, které jsou z hlediska chování systému klíčové; model je nutno sestavovat účelově, proto se sestavuje model systému z modelů jednotlivých subsystémů, přičemž podrobnost detailů u jednotlivých subsystémů není zpravidla stejná. Model nemá být zbytečně podrobný, protože náklady s jeho detailizací progresivně stoupají. Simulací se sleduje chování systému — simulace umožňuje najít nejvhodnější strategii řízení systému. Použitím modelů převedených na počítač se podstatně zlevní a zrychlí nákladné experimentování.

Optimalizace. Pojem optimálnosti systému je vázán na definici účelové funkce, jejíž optimální hodnotu hledáme vhodným matematickým postupem. Jsou-li cíle a účelová funkce „řešeného“ systému, které optimalizujeme, v nesouladu s cíli nadřazeného systému, pak je tato optimalizace pouhou suboptimalizací. Je dána skutečností, že optimum celého systému není součtem optim jednotlivých subsystémů. Zvláště složitá je situace v systémech, jejichž subsystémy

jsou vzájemně spojeny četnými zpětnými vazbami. Při hledání optima je nutno sledovat citlivost celkového kritéria ke změnám proměnných modelů v okolí optima, jakož i vliv neurčitosti v předpovědi chování okolí, v němž bude systém působit.

Stabilizace v optimálních parametrech. Úkolem této etapy je zajistit takový způsob udržování podmínek funkce systému, aby realisticky odhadnuté poruchy nevychýlily systém z optimálního režimu.

Zabezpečení spolehlivosti projektu a sledování vlivu neurčitosti. Ideálním cílem projektu je zabezpečení maximální spolehlivosti daného systému – tento cíl je však protichůdný s cílem minimalizace projekčních, investičních i provozních nákladů. I zde je důležité najít kompromis a vyvážit obě hlediska z ekonomického a společenského pohledu.

Poslední fáze systémového řešení. Každý systémový projekt má přirozeně končit realizací – proto je nutné, aby po celou dobu řešení spolupracoval s řešitelem i budoucí uživatel systému. Před definitivním uvedením systému do provozu je nutné provést ověření s cílem zjistit poruchy a nedostatky v jeho provozu. V případě neúspěchu je nutné analyzovat příčiny a vrátit řešení do některé z předcházejících etap. Po zavedení doplňujících opatření podle výsledků ověřování může být zahájen normální provoz systému.

Z uvedeného nástinu metodiky vyplývá analytický (od formulace problému po vytvoření modelu), syntetický (vlastní projekt systému) a implementační (poslední etapy řešení) charakter postupu řešení. Metodický postup řešení obecné systémové úlohy ukazuje principy a zásady systémového inženýrství jako potenciálního nástroje k řízení komplikovaných společenských procesů.

V procesu navrhování a realizace složitých funkčních systémů složených z lidí a různorodého strojné informačního materiálu se stále jasněji ukazuje, že příslušné projekty musí komplexně řešit vzájemně související sociální, ekonomické a technické otázky. Přitom užití pojmu „systém“ a jeho praktická aplikace v „systémovém přístupu“ je jedním z projevů nezbytné integrace dosud lidstvem nahromaděného poznání a jeho praktického využití v konkrétní činnosti lidí. Při plánování a řízení sociálních procesů mohou vzniknout představy o systémech jako celku v mechanicko-sumativním smyslu, kdy je celek chápán především jako součet částí. V určitých případech, kdy je naše poznání v počátcích, může být přínosem i elementární strukturace (dekompozice) sociálního jevu, resp. procesu. Na této úrovni je pak možno využít základní vlastnosti systémového přístupu – schopnosti fungovat jako pořádací princip – a takto proti živelnosti, subjektivnosti, voluntarismu či intuici vnášet do našeho myšlení a pracovních postupů určitý řád [Bacík 1978].

V oblasti sociálních procesů je zdůrazňován především moment cílových funkcí systému a cílově integračního aspektu, podepřený požadavkem jednoty řízení systému. Následující poznámky k pojmům „systému“ a „systémovosti“

(1) Mesarović člení základní směry do čtyř skupin:

- matematizované, přesně definované a formalizované systémy
- obecné pojetí systému
- pojetí systémového přístupu jako aspektu metodologického aparátu k řešení praktických úkolů
- využití a aplikace adekvátních systémových metod řešení praktických (zejména technických) úkolů

jsou uvedeny s cílem objasnit, jak se v oblasti sociálních procesů chápe systémový přístup a v čem je spatřována jeho podstata. Vyjdeme-li z Mesarovičova pojetí(1) základních směrů systémové teorie, pak nutně docházíme k závěru, že v oblasti plánování a řízení sociálních procesů jde především o aplikace obecného pojetí systému, které nevyžaduje bezpodmínečnou formalizaci nebo matematizaci, kde vystupuje do popředí jeho specifický empiricko-logický, strukturní charakter a nutnost koceptualizace systémových pojmů. Lze tedy hovořit o systémovém přístupu ve smyslu obecné metodologické orientace jak při analýze sociálních procesů a odhalování mechanismů jejich řízení, tak při jejich konstrukci a modelování. Na druhé straně však již dříve zmíněné objektivní tendence v systému sociálních procesů, ovlivněné společenskými požadavky na jedné straně a vědeckotechnickým pokrokem na straně druhé vyvolávají potřebu dalších aplikací systémových přístupů formalizujících operacionalisticko-kybernetických směrů. Účelným nástrojem k tomu jsou především prostředky systémové analýzy. Systémový přístup lze tedy interpretovat jako rozvinutý dialektický přístup ke zkoumání a přetváření sociálních systémů a procesů v nich probíhajících.

Literatura

- Afanasjev, V. S.: *Sociální informace a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
 Bacík, F.: *Systémové pojetí vzdělání a výchovy*. In: Sborník SIŠK 78, Praha, Dům techniky ČSVTS 1978.
 Dráb, Z.: *Úvod do systémového inženýrství*. Praha, SNTL 1974.
 Dráb, Z. — Rezníček, B.: *Metodologie systémového inženýrství*. Automatizace 1977, č. 6.
 Habr, J. — Vepřek, J.: *Systémová analýza a syntéza*. Praha, SNTL 1973.
 Charvát, F.: *Teorie sociálních struktur a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
 Kutta, F.: *Řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
 Šulc, O.: *Systémový přístup k prognostice ve školství a kultuře*. In: Sborník referátů semináře „Systémové inženýrství ve školství a kultuře SIŠK 78“. Praha, Dům techniky ČSVTS 1978.

Резюме

3. Др.б. «Системный подход к управлению и планированию социально-экономических процессов»

Системный подход к области социального планирования, мотивируемый прежде всего необходимостью учета сложности, многосторонней обусловленности и многомерности социальных процессов в целом и каждого социального явления или ситуации, которой нельзя овладеть с помощью традиционных средств познания, подкрепляется развитием современных математических методов, научного управления и широким использованием вычислительной техники, выливающимся в создание автоматизированных систем управления.

Намеченная в статье методическая последовательность решения общей системной роли, учитывающая эти тенденции и использующая познания системного инженерного дела, показывает прежде всего возможности использования основного свойства системного подхода — способности функционировать в качестве упорядочивающего принципа и в противовес стихийности, субъективизму или волюнтаризму вносить в мышление и последовательность работ определенный порядок. Одновременно подчеркиваются целевые функции системы и системно-интегративный аспект, необходимый с точки зрения единства управления. Системный подход понимается таким образом как одно из проявлений неизбежной интеграции научного познания и его использования на практике.

Summary

Z. Dráb: Systematization of the Management and Planning of Socio-Economic Processes

The systematization of social planning, above all directed at respecting the complexity, manifold contingencies and multidimensional character of social processes, both as a whole and of each individual social phenomenon or situation, something impossible by traditional methods of research, is assisted by the development of new mathematical methods, scientific management and extensive use of computer technology, permitting the creation of automated management systems.

The methodical approach outlined in the article for solving general system problems, while respecting these tendencies and employing system engineering know-how, demonstrates the possibilities of using the basic characteristics of systematization i. e. its capacity to function as a regulating principle, and of introducing a certain order into thinking and working methods and counteracting randomness, subjectivism or voluntarism. At the same time, stress is laid on the target functions of the system and systematized-integrative aspects required for unified management. Systematization is understood as one aspect of the essential integration of scientific knowledge and its application.

Smysl kritického studia dějin buržoazní sociologie

Každý, kdo se poněkud hlouběji zabývá dějinami buržoazní sociologie z marxistických pozic, si zpravidla dříve či později položí základní otázku, zda má toto jeho úsilí pro soudobou marxistickou sociologii nějaký význam. Zda má smysl sledovat, studovat a kriticky analyzovat teorie a metody řady směrů, škol i jednotlivých představitelů buržoazní sociologie, tak jak se vyvíjely zhruba od první poloviny devatenáctého století. Může se objevit názor, že je sice správné, aby se s marxistickou kritikou dějin buržoazní sociologie seznamovali například studenti sociologie, neboť tato znalost patří jaksi k jejich všeobecnému vzdělání, že však poznatky takto získané jsou spíše něčím navíc, bez čeho se může dnešní marxistický sociolog při své konkrétní práci dobře obejít. Znalost dějin buržoazní sociologie je tedy v tomto případě chápána jako určitý přepych, který si sice můžeme dovolit, ale který nám mnoho pozitivního při poznávání soudobé společnosti nepřinese.

Nechci popírat, že pro určité, značně omezené, čistě practicistické a sociografické pojetí sociologické práce není znalost dějin buržoazní sociologie skutečně příliš důležitá. Jde však o to, že takovéto pojetí práce v sociologii nemá s marxistickým přístupem mnoho společného. Marxistická sociologie – to přece nejsou pouhé utilitární sociografické sondy do dílčích oblastí společenského života. Marxistická sociologie v pravém slova smyslu začíná teprve tam, kde empirický výzkum je veden obecnou společenskou teorií a kde naopak výsledky empirického výzkumu jsou domýšleny do obecných teoretických poloh [Rychtařík 1978].

Při takovémto pojetí sociologické práce se už ovšem nemůžeme dobře obejít nejen bez znalosti soudobé marxistické teorie společnosti, nejen bez znalosti soudobé buržoazní sociologie, ale ani bez znalosti jejího vývoje. Tato znalost nás totiž v oblasti teoretických i metodologických úvah a postupů chrání před omyly, které byly už učiněny, před slepými uličkami, které byly už odhaleny, i před mapováním území, jež už bylo dávno poznáno.

Kromě toho se marxistický sociolog neobejde bez znalosti dějin buržoazní sociologie ani v jiné významné oblasti sociologické práce, a to při kritice soudobé buržoazní sociologie. Tato kritika je naším závazkem a povinností. Patří k tradicím marxismu, že ve všech svých součástech byl nejen hlubokým pozitivním poznáváním objektivní reality, ale že byl vždy rovněž kritikou těch teorií a metod, které toto poznávání zkreslovaly, zjednodušovaly, převracely apod. Nepokračovat v této tradici by znamenalo zpronevěřit se tomu, co bylo vždy v marxismu velmi podstatné, a vydat se do značné míry na milost našim ideovým odpůrcům. Má-li být však naše polemika se soudobými buržoazními

(1) V této stati se pokouším upřesnit a zčásti i korigovat řešení některých otázek, jimiž jsem se zabýval už v článku *Dějiny sociologie jako sociologická disciplína*, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica* 5, 1970, s. 9–20.

sociologickými směry a školami i s jejich jednotlivými představiteli účinná, je mimo jiné nezbytná hluboká znalost dějin buržoazní sociologie. Rada buržoazních sociologů totiž zcela uvědoměle navazuje na sociologické školy minulosti a naše kritika z toho musí vycházet.

Nelze rovněž nevidět, že určité základní principy soudobé buržoazní sociologie mají hluboké kořeny v minulosti. V podstatě idealistický přístup ke společenské realitě, jistý konzervatismus, odpor k revolučním změnám, popírání třídního boje, zdůrazňování konsensu apod. jsou zásady, jež můžeme objevit už u takových autorů, kteří jsou všeobecně považováni za zakladatele buržoazní sociologie (Comte, Spencer). Již v minulosti se tedy vytvořil určitý model buržoazní sociologie, který – byť ve změněné formě – dodnes přžívá. Kritika minulosti tohoto modelu může být teoreticky i metodologicky cenná a podnětná i pro kritiku jeho současné podoby.

Při kritice soudobé buržoazní sociologie uplatňujeme jeden z klíčových principů marxistické metodologie, tj. princip historického přístupu ke zkoumaným jevům. Buržoazní sociologie je pro nás vždy plodem konkrétních historických, sociálně ekonomických i ideových podmínek. Mezi těmito podmínkami je nezanedbatelným faktorem rovněž minulý vývoj této disciplíny.

Historismus, který uplatňujeme při studiu buržoazní sociologie, však aplikujeme rovněž v pojetí vlastní teorie společnosti, tj. marxisticko-leninské sociologie. Znalost minulosti vlastního oboru, znalost vývoje marxismu jako celku a zejména dějin marxistického sociologického myšlení je pro soudobého marxistického sociologa zcela nezbytná. A právě i tímto přístupem k dějinám marxistické sociologie, jakož i k dějinám buržoazní sociologie, se soudobý marxistický sociolog podstatně liší od většiny dnešních sociologů buržoazních.

Zejména mezi představiteli empiristického směru v sociologii, který má v buržoazní sociologii stále silný vliv, převládá mínění, že soudobý sociolog se bez znalosti dějin sociologie může docela dobře obejít. Základem tohoto názoru je pojetí sociologie především jako vědy o současnosti, pro niž jsou její vlastní dějiny něčím zcela vedlejším. Argumentuje se zpravidla tím, že analýzou dějin sociologie nepoznáme nic jiného než minulost vlastního oboru, a toto poznání nemá tedy pro sociologii o nic větší význam než například poznání dějin lékařství pro medicínu, dějin přírodních věd pro současnou biologii apod.

Tyto formulace vycházejí mlčky z jednoho společného předpokladu: že totiž ideálem a vzorem výstavby sociologie jako vědy má být model přírodních věd, že buržoazní empiristická sociologie se už prakticky tomuto modelu přiblížila, a že tudíž vše, co jí předcházelo, je vůči ní v takovém vztahu jako například předvědecká biologie k biologii dnešní, alchymie k vědecké chemii apod.

Zdá se, že subjektivní pohnutky takového postoje jsou pozitivní. Obecně vzato, jde o to, aby závěry, k nimž dospívá sociolog, brala společnost stejně vážně a stejně závazně, jako je tomu se závěry exaktních přírodních věd. Soudím však, že oblasti společenského života, o nichž může soudobá buržoazní empiristická sociologie (obdobně jako přírodní vědy o svém předmětu) vypovídat, jsou poměrně velmi úzké a týkají se nezřídka problematiky značně banální. Nicméně zastánci uvedeného pojetí sociologie se domnívají, že pouze toto je skutečná věda a všechny ostatní názory na společnost, nezaložené na metodologii a teorii vybudované podle vzoru přírodních věd, jsou pouhou spekulací, metafyzikou a do sociologie nepatří. Tyto názory navazují na jednu verzi pozitivistické tradice a C. W. Mills v *Sociologické imaginaci* [Mills 1968] je označuje jako „abstraktní empiricismus“.

Ostrá polemika s „abstraktním empiricismem“ v otázce vztahu k dějinám sociologie i k řešení jiných problémů, tak jak ji vede například C. W. Mills v uvedeném díle, by nebyla nutná, kdyby si tento proud nečinil nárok být jediným skutečně vědeckým proudem v soudobé sociologii, kdyby se v něm tedy neprojevovaly – jak říkají někteří sociologové – imperialistické tendence a kdyby uznával to, co dnes musí uznat každý reálně a kriticky uvažující odborník v sociologii, že totiž soudobá sociologie nemá ráz vědecké disciplíny v tom smyslu, jak je vědeckost chápána v oblasti studia přírody. Sociologie – stejně jako některé další společenské vědy – se od přírodních věd (například od chemie, fyziky, biologie apod.) odlišuje především tím, že se rozpadá na celou řadu směrů a škol, které se mezi sebou neliší snad pouze tematikou, tj. výsekem objektivní reality, na niž se především zaměřují, nebo metodami, které hlavně rozvíjejí (takové směry a školy existují i ve vědách přírodních), leč často podstatně rozdílnými názory na tutéž otázku i rozdílnou metodologií. Tato diferenciaci doprovází jak známo vývoj sociologie i sociologické metodologie od jejich počátků a není těžké odhalit její příčiny. Spočívají především v různém třídním a ideologickém přístupu ke zkoumání společenské skutečnosti, což odlišuje zcela zásadně sociologii marxistickou a buržoazní. Velká vnitřní diferencovanost uvnitř buržoazní sociologie je pak vysvětlitelná zejména tím, že různé buržoazní sociologické školy reprezentují různé skupiny uvnitř buržoazie, jejichž zájmy, jež tyto školy konečkonců odrážejí, jsou v některých otázkách diferencované, a dále složitostí samotného předmětu zkoumání.

Pokud jde o vztah soudobých buržoazních sociologických směrů a škol k dějinám vlastního oboru, zdá se, že můžeme rozlišit zhruba tři základní postoje: (1.) ty, které význam studia dějin sociologie pro soudobého sociologa absolutně popírají, (2.) ty, které se tak či onak hlásí k určitému předchůdci jako k „zakladateli“ svého směru nebo školy, avšak soustavným studiem dějin sociologie se dále nezabývají, (3.) ty, které považují hlubší znalost dosavadního vývoje vlastního oboru za nezbytnou.

Do první skupiny nesporně patří už zmíněný „abstraktní empiricismus“, o jehož některých představitelích v této souvislosti velmi výstižně napsal P. Sorokin: „Mladší generace amerických sociologů a psychologů otevřeně prohlašuje, že ve všech minulých stoletích nedošlo k žádnému významnému objevu v oblasti, která je předmětem jejich zkoumání; existovaly pouze jisté nejasné „kabinetní filozofie“; skutečně vědecká éra v těchto disciplínách začala teprve v posledních (...) letech, kdy byly publikovány výsledky jejich vlastních výzkumů nebo výzkumů osob patřících k jejich klikám. Činíce si zvláštní nárok na objektivismus, přesnost a vědeckost, noví sociologičtí a psychologičtí Kolumbové neúnavně prezentují tuto iluzi jako vědeckou pravdu.“ [Sorokin 1958 : 3–4]

O druhé naší vymezené skupině směrů a škol napsal polský sociolog Jerzy Szacki, že historii sociálního myšlení a sociologie zaměňuje „pověstmi o počátku“ [Szacki 1964 : 13], a to proto, že projevy zájmu sociologů o dřívější názory na sociální jevy připomínají právě „pověsti o počátku“, jak se s nimi setkáváme u přírodních národů. Jsou jakýmsi určením vlastní genealogie, přičemž nemá zásadní význam to, co se dělo mezi oním víceméně mytickým počátkem a současností. Píše se zpravidla o „hrdinech“, kteří založili „vědu o společnosti“, případně daný směr nebo školu. Přitom volba genealogie je často dosti libovolná. Je zřejmé, že rovněž v tomto případě má zájem o dějiny vlastního oboru spíše pouze deklarativní ráz a k hlubší analýze dějin sociologie nijak nepřispívá.

Odlišný vztah k historii sociálního myšlení a sociologie má ta skupina bur-

žozných směrů a škol, kterou jsme v naší klasifikaci uvedli na třetím místě. Jde o takové školy a směry, které se hlásí k principu historismu v sociálním bádání a které tento princip ve své činnosti rovněž prakticky uplatňují. Z toho důvodu razí někteří sociologové [např. Barnes 1943] pro jejich označení souhrnný název historická sociologie. Tento proud buržoazní sociologie se vyznačuje několika typickými rysy, mezi nimiž je třeba jmenovat snahu prozkoumat počátky společenského života lidí, sledovat vznik a vývoj různých forem sociální organizace, sociálních struktur a sociálních institucí, zkoumat otázku stadiálnosti evoluce sociálních typů a struktur a odhalit a formulovat zákony společenského vývoje. Je pochopitelné, že sociolog vytyčující si takovéto cíle se nemůže obejít bez znalosti obecné historie, leč ani bez znalosti onoho reflexu společenské reality, jak se ve výrazné podobě projevuje ve společenském vědomí a jak je zachycován dějinami sociálního myšlení a sociologie.

Jde však o to, že tato obecně správná tendence buržoazní historické sociologie naráží při svém konkrétním uplatnění na nesprávný širší metodologický a teoretický rámec buržoazního myšlení, které nikdy nepochopilo a není schopno pochopit, že má-li být historický přístup k sociální skutečnosti důsledný, musí vyústit v historismus materialistický, tzn. musí při svém zkoumání vycházet z toho, co je pro vývoj společnosti konečkonců rozhodující, tj. z vývoje výrobního způsobu. Taková myšlenka zůstala však všem historickým směrům v buržoazní sociologii minulosti i současnosti vzdálená. A i když tedy můžeme konstatovat, že svým historismem je nám třetí proud buržoazní sociologie bližší než například proud empiristický, svým idealismem zůstává s materialistickým pojetím dějin a tudíž s marxisticko-leninskou sociologií nesmiřitelný.

Vraťme se však nyní k otázce, z níž jsme vyšli a která nás v tomto kontextu nejvíce zajímá, tj. k otázce, v čem spočívá význam znalosti dějin buržoazní sociologie pro soudobého marxistického sociologa, a pokusme se o její systematictější zodpovězení.

1. Dějiny buržoazní sociologie nám skýtají bohatý a zajímavý materiál pro jeden ze speciálních postupů marxistické sociologie, jakým je rozbor ideologických obsahů myšlenkových struktur. Analýza vývoje buržoazní sociologie umožňuje demonstrovat, jak přes obvyklá a stále se opakující tvrzení jejich reprezentantů, že jejich názory jsou vědecké, objektivní, univerzální, všeplatné a pravdivé, šlo vždy o názory třídně podmíněné, s jasnou ideologickou funkcí. Znalost dějin buržoazní sociologie nás konkrétně přesvědčuje o tom, že buržoazní sociologie, ať si toho její představitelé byli vědomi nebo ne, měla vedle funkce poznávací (často ovšem velmi omezené) rovněž — a někdy hlavně — funkci apologetickou, napomáhající otevřeněji či skrytěji udržení statu quo, tj. kapitalistického systému.

„V buržoazních teoreticko-sociologických koncepcích se nejpodivnějším způsobem spojují elementy vědeckého pochopení světa, rysy ideologického dogmatismu a subjektivní spekulace, zatemňující pravý sociální smysl a sociální základ těchto koncepcí. Proto úkolem marxistických badatelů je nejen odhalování ideologické podstaty buržoazních teorií, ale i studium samotných těchto teorií jako sociálního faktu, který je třeba zkoumat, protože umožňuje ukázat různé formy světového názoru a vnímání světa, charakteristické pro (...) buržoazní společnost, a jejich prostřednictvím i formy životní činnosti, podmiňující určitý metodologický přístup, určitý teoretický obsah“ [Kritika 1977 : 4]. Podle slov sovětského autora M. T. Iovčuka můžeme problematiku tohoto přístupu k dějinám buržoazní sociologie i k buržoazní sociologii jako celku vymezit jako součást „marxistické sociologie poznání“ [Iovčuk 1973 : 100].

2. Studium dějin buržoazní sociologie zjistíme, že tato sociologie nikdy

v minulosti nebyla jednotná. Od jejího počátku v ní existovaly proudy, směry a školy, jež se metodologicky i teoreticky často velmi podstatně rozcházeły. Buržoazní sociologie jako celek neměla nikdy v minulosti charakter jednotné vědy a tato situace je pro ni charakteristická dodnes. To si koneckonců uvědomují i někteří její soudobí představitelé a usilují o její syntézu. Tak například americký sociolog polského původu Theodore Abel se snaží objevit u takových tří významných sociologů, jakými byli E. Durkheim, M. Weber a G. Simmel, společné metodologické a teoretické rysy, jež by umožňovaly hovořit o jistých syntetizujících a kumulativních prvcích uvnitř buržoazní sociologie [Abel 1970]. Abelův pokus je však málo přesvědčivý a zdá se, že je podnikán i proti subjektivnímu přesvědčení tří uvedených reprezentantů buržoazní sociologie.

Skutečnost, že buržoazní sociologie vždy byla a i dnes zůstává pestrá mozaikou nejrůznějších, často protikladných teoretických názorů a metodologických postupů, je důkazem toho, že doposud nepřekročila onen práh, za nímž se z konglomerátu nesourodých a často efemérních teorií a metod vynořují relativně trvale platné poznatky a postupy, jež se stávají základem skutečné vědy o společnosti, prověřené praxí. Konstatování této skutečnosti, k jejímuž potvrzení nám dějiny buržoazní sociologie skýtají bohatý materiál, je rovněž vhodným východiskem ke kritice jejího současného stavu.

3. Dějiny buržoazní sociologie mohou být pro soudobého marxistického sociologa do jisté míry i pramenem inspirace. Způsoby, jak byly určité sociální problémy teoreticky řešeny buržoazními sociology minulosti, jsou pro nás dnes už většinou pouze antikvární záležitostí, avšak problémy a otázky samy často zůstávají a je třeba se jimi zabývat. I v sociologii – podobně jako ve filosofii – existují podle mého názoru určité otázky, s nimiž se bude každá nová generace tak či onak potýkat. Znalost dějin buržoazní sociologie může být pro nás v tomto případě rovněž zdrojem poučení, i když zpravidla pouze negativním. Pro soudobého marxistického sociologa jsou tak dějiny buržoazní sociologie nejen cenným pramenem podnětů, ale nezdědka rovněž přehlídkou, jak dané otázky řešit nelze, což obojí není jistě zanedbatelné.

Kde v rámci buržoazní sociologie minulosti probíhá ona hranice, na jejíž jedné straně jsou poznatky, které jsou relativně pravdivé, a proto i pro nás poučné a přijatelné, a na druhé straně ty, jež akceptovat nemůžeme? Na tuto otázku výstižně odpovídají sovětští autoři L. G. Ionin a G. V. Osipov, když píší: „Dá se říci, že nazírání společnosti v kterémkoli systému buržoazní teoretické sociologie, který může v určitém aspektu pravdivě odrážet jistý element nebo jistou úroveň sociálního života, ve vztahu ke společnosti jako celku vystupuje jako pars pro toto, je záměnou části za celek, tj. koneckonců metaforou, jež nemůže objektivně pravdivě postihnout předmět, jež je s to vyvolat (v lepším případě) aktivní vztah a tendenci, ale jež se nemůže stát adekvátním základem sociálně přetvářející činnosti. Teoretické systémy buržoazní sociologie jsou nevědecké především v důsledku omezenosti svých východících světónázorových předpokladů, a to, že tato sociologie mění v té či oné etapě vývoje svá převládající teoretická hlediska, není ani tak fakt, který se vztahuje k přirozenému vývoji vědeckého poznání, jako spíše výsledek změny ideologického klimatu buržoazní společnosti.“ [Kritika 1977 : 5]

Marxistický sociolog může proto podle mého názoru čerpat určité pozitivní podněty z vývoje buržoazní sociologie v oblasti konkrétních metod a technik sociologického výzkumu, částečně i z oblasti pojmové a terminologické, ovšem vždy s vědomím nutnosti příslušného kritického zhodnocení.

4. Konečně jsou buržoazní sociologické směry minulosti poučné pro soudobého marxistického sociologa svými způsoby reagování na marxismus. Prak-

tícky všechny tyto směry byly explicitní či implicitní polemikou s materialistickým pojetím dějin. V této polemice vystupovaly do popředí určité výtky a teze, jichž buržoazní sociologie používá dodnes. Můžeme tedy napsat, že již v minulosti se v rámci buržoazní sociologie vytvořil určitý model kritiky marxismu, který je s dílčími změnami a s určitými aktualizacími doplňky používán dodnes. Tato skutečnost je poučná ze dvou důvodů. Jednak ukazuje, jak v zásadních světónázorových a ideologických otázkách – na rozdíl od konkrétnějších otázek teoretických a metodologických – existuje přes velikou diferencovanost v rámci buržoazní sociologie jednota a kontinuita, jednak umožňuje, aby poznatky a postupy naší kritiky buržoazních sociologických směrů minulosti byly využity i pro kritiku soudobé buržoazní sociologie.

Problematika vzniku buržoazní sociologie

Buržoazní sociologie nedisponuje takovými metodami a poznatky, které by ve svém celku byly pravdivým, tj. praxí ověřeným a potvrzeným odrazem skutečnosti a nástrojem její změny. Nemůžeme ji proto považovat za vědeckou disciplínu v pravém slova smyslu a po obsahové stránce nemůžeme hovořit ani o zásadní rozdílnosti předsociologických buržoazních názorů na společnost a buržoazní sociologie. V rámci buržoazního sociologického myšlení z pochopitelných důvodů nikdy nedošlo k takovému revolučnímu zvratu v oblasti poznání společnosti, jakým je v rámci marxismu materialistické pojetí dějin. Z toho ovšem plynou pro každého, kdo se zabývá dějinami buržoazní sociologie, určité problémy, jež bychom souhrnně mohli označit jako „problémy počátku“. Konkrétně vzato, jde o to, kdy vlastně buržoazní sociologie vzniká a čím se liší od těch teorií společnosti, které jí předcházely.

V nemarxistické sociologii se často setkáváme s tím, že každý sociologický směr nebo škola o sobě prohlašují, že vědecká sociologie vzniká až teprve v okamžiku, kdy se objevily názory a metody jejich vlastních představitelů, a že všechno, co předcházelo, bylo nevědecké. Ve velmi výrazné podobě to nacházíme například u A. Comta, H. Spencera, u všech reprezentantů početných směrů naturalistického redukcionismu, u E. Durkheima, ale rovněž u soudobého „abstraktního empiricismu“, jak na to poukázal například P. Sorokin ve výše citované knize. Důsledkem této tendence je pak skutečnost, že dějiny buržoazní sociologie se nám, pokud bychom brali v potaz pouze to, co o sobě její jednotliví představitelé prohlašují, jeví jako celá řada stále znovu podnikaných pokusů o „založení vědy o společnosti“, tedy jako vývoj značně diskontinuální s velmi slabými kumulativními prvky.

Ve sporu o „počátek vědecké sociologie“ se v rámci buržoazní sociologie vyhranila v zásadě dvě protikladná stanoviska, reprezentovaná na jedné straně tzv. historickou sociologií, na straně druhé sociologií empiristickou. Polský sociolog S. Ossowski k této otázce napsal, že „(…) sociologie jako věda se zrodila dvakrát, a pokaždé jako jiná věda. Poprvé vzniká jako zvláštní disciplína v první polovině devatenáctého století. Název, který byl pro ni v té době vymyšlen, vyjadřuje přesvědčení, že její předmět, metody a úkoly jsou zvláštní, že je něčím jiným než filozofie či historie, které doposud měly nad společenskými otázkami patronát. Podruhé se sociologie rodí ve dvacátém století jako empirická věda v podstatě osvobozená od jakékoli spekulace a podřízená přesným direktivám empirických výzkumů. (...) Adepti této nové disciplíny používají pro ni obyčejné názvu „empirická sociologie“, existuje však tendence ztotožňovat tuto „empirickou sociologii“ se sociologií tout court

a učinit z tradiční sociologie buď složku sociální filozofie, sociální antropologie, nebo konečně – s nejmenším despektem – sféru sociální teorie.“ [Ossowski 1962 : 200 a 201].

Představitelé buržoazní historické sociologie vyslovují tedy zpravidla názor, že sociologie vznikla na počátku devatenáctého století, zatímco tzv. empiričtí sociologové kladou vznik této disciplíny přibližně do třicátých až čtyřicátých let našeho století, a to proto, že teprve v těchto letech začala být takovými autory, jako je Lazarsfeld, Stouffer aj., systematicky aplikována pravidla experimentálních výzkumů na společnost a data takto získaná začala být kvantitativně zpracovávána a verifikována. U empirických sociologů se projevuje zřejmá tendence vést ostrou hraniční čáru mezi tzv. vědeckou, tj. jejich sociologií, a vším tím, co jí pod stejným názvem předcházelo, a považovat empirickou sociologii za uskutečnění onoho odvěkého snu, podle něhož se sociologie stane plně hodnotnou vědou v okamžiku, kdy se metodologicky i teoreticky maximálně přiblíží přírodním vědám a naplní se tak postulát jednoty věd, formulovaný novopozitivisty.

Není zde místa na to, abychom se zabývali všemi pochybnostmi, které toto pojetí sociologie vyvolává. Přesvědčivě a výrazně je formulovali takoví sociologové, jako G. M. Andrejevová [Andrejeva 1965 : zvláště první hlava], J. J. Wiatr [Wiatr 1962 : 16–22] a C. W. Mills [Mills 1968 : zvláště třetí kapitola]. Nejde mi zde o nic jiného, než ukázat, že ani ve svém základním tvrzení, totiž v tom, že pojetí sociologie prosazované empirickou sociologií je něčím úplně novým, bez jakýchkoli historických tradic, a tudíž že znamená jakýsi fundamentální obrat od předvědeckého stadia ke stadiu vědeckému, nemají abstraktní empirikové pravdu. Spolu se S. Ossowským můžeme na jejich adresu říci, že „(...) moderní empirická kvantitativní sociologie má svoji prehistorii v dobách, kdy plně převládaly tradiční metody. Jednou z prehistorických prací tohoto nejnovějšího směru, která – přestože ve srovnání se Stoufferovými či Lazarsfeldovými výzkumy používá primitivnějších prostředků – se stala klasickým dílem a neztratila dodnes svůj význam, je (...) Thomasův a Znanieckého *The Polish Peasant*. Tendence k empirickým výzkumům – přes teoretické spekulace a přes zápal pro formulaci příčinných vysvětlení založených na intuitivních předpokladech – charakterizuje Durkheimovu školu, přičemž výzkumy uskutečňované v meziválečném období Halbwachsem, Czarnewským a Le Brasem směřují ke kvantitativnímu zpracování sebraných materiálů na základě přesně určených kategorií podmiňujících faktorů a na základě indexů psychických postojů. Předchůdcem těchto prací byl sám Durkheim, a to v díle, které vzniklo ještě v devatenáctém století (*Le suicide*, 1897). Alex Inkeless vidí právě v tomto díle počátek moderní empirické sociologie. Je ovšem možné jít ještě dále do minulosti. Proč neuznat za předchůdce této moderní empirické sociologie Le Playe s jeho výzkumy dělnických rozpočtů v různých zemích, které prováděl v pátém a šestém desetiletí minulého století?“ [Ossowski 1962 : 202–203].

S pokusy zásadním způsobem odlišit názory na společnost, jak se vyvíjely v rámci sociální filozofie a filozofie dějin zhruba do první poloviny devatenáctého století, od sociologie, se setkáváme rovněž mezi autory, kteří v mnohém navazují na tradice historické sociologie. Většina z nich se odvolává na E. Durkheima, který o této otázce napsal: „Jméno sociologie bylo vytvořeno Augustem Comtem a označuje vědu o společnostech. Bylo-li slovo nové, bylo to proto, že věc sama byla nová; novotvar byl nezbytný. Ovšemže spekulace o věcech politických a sociálních ve smyslu velmi širokém začala před devatenáctým stoletím: Platonova *Ústava*, Aristotelova *Politika*, nesčetná pojednání,

pro něž tato dvě díla byla vzorem, jako úvahy Campanellovy, Hobbesovy, Rousseauovy a jiné, zabývala se již těmito otázkami. Avšak tyto rozličné studie se lišily od studií, které označujeme jako sociologické, podstatným znakem. Nebylo ve skutečnosti jejich předmětem popsat a vysvětlit, jaké společnosti jsou nebo jaké byly, nýbrž zkoumat, jaké mají být, jak se mají organizovat, aby byly co možná nejdokonalejší. Zcela jiný je cíl sociologa, který studuje společnosti prostě proto, aby je poznal a jim porozuměl, stejně jako fyzik, chemik a biolog zacházejí s jevy fyzikálními, chemickými a biologickými. Jeho úkolem jediné jest dobře určití fakta, která studuje, a objeviti zákony, podle nichž se tato fakta vytvářejí (...).“ [Durkheim 1948 : 3]

Jakkoli se zdá, že tento názor do značné míry vystihuje některé základní odlišnosti mezi „předsociologickým“ sociálním myšlením a sociologií, nedomnívám se, že by mohl být přesvědčivým a spolehlivým kritériem pro přesné stanovení bodu obratu ve vývoji teorie společnosti a pro přesné určení vzniku buržoazní sociologie. Studium dějin sociální filozofie můžeme totiž zjistit, že se u některých autorů setkáváme s tím, co Durkheim považuje za typické až pro sociologii, tj. s relativně přesným popisem daného stavu společnosti nebo některé její složky (například u Machiavelliho), a na druhé straně řada už nesporně sociologických systémů se také pokouší o to, čím Durkheim charakterizuje sociální filozofii – o určité prognózy, jaká by společnost měla být (například pozitivismus v comtovské podobě).

Buržoazní autoři hledají důkazy pro vznik „pravé“, „vědecké“, „objektivní“ sociologie v nejrůznějších teoretických a metodologických znacích této sociologie. Jako argument zpravidla uvádějí její nespekulativnost, založenost na faktech, ideologickou neutrálnost apod. Při bližším zkoumání však zjistíme, že žádný buržoazní sociologický směr se plně těmito vlastnostmi nevyznačuje, že jde vždycky spíše o znaky deklarované než fakticky realizované.

Tam, kde argumentem pro odlišení předsociologického a sociologického myšlení zůstávají pouze vlastnosti jeho teoretického a metodologického obsahu, se uspokojivé řešení této otázky nedočkáme. Bude vždy záviset na v podstatě subjektivním mínění každého autora, co ještě považuje za názory a metody předsociologické a co už je sociologií. V rámci buržoazní sociologie existuje skutečně celá škála stanovisek k této otázce. Někteří za sociologické považují už ideje antických myslitelů, jiní spatřují vznik sociologie v dílech osvícenců, další spojují vznik této disciplíny s Comtem, jiní s Durkheimem, někteří, jak už jsme viděli, tvrdí, že vědecká sociologie vzniká až ve dvacátých až třicátých letech našeho století jako sociologie empirická apod.

Pro marxistického sociologa nemůže být klíčem k řešení této otázky pouze zkoumání obsahu buržoazních sociologických učení, jak je to obvyklé pro buržoazní autory. Musí je posuzovat v kontextu společenské situace, v níž se vytvářely, a postihnout sociálně třídní funkce, které plnily.⁽²⁾ Buržoazní sociologie se pak objeví jako produkt situace, která se vytvořila v hlavních západoevropských zemích po vítězství buržoazních revolucí. Buržoazie se v té době vzdává svého původně revolučního učení, vytvořeného hlavně osvícenskými mysliteli, a protože v ekonomické oblasti dosáhla už svých cílů, nejde jí už o revoluční změnu skutečnosti, nýbrž o udržení statu quo, popřípadě o budování buržoazního systému i v oblasti politické a ideologické. Teorie osvícenců

(2) Na to velmi správně upozorňuje a tuto myšlenku rozpracovává V. Čech [Čech 1971: 225 a n.], jehož stať je ostatně jedním z teoreticky i metodologicky nejceněnějších příspěvků v dané oblasti, který u nás byl v posledních letech publikován.

již pro tento účel nevyhovují. Vzniká proto potřeba nového učení, nového pojetí společnosti, z něhož by zmizela myšlenka revoluční změny společnosti a byla nahrazena řetězem obhajujících stávající stav. V době počínajícího rozkvětu přírodních věd a rostoucího prestiže vědeckého myšlení nemůže ovšem už jít o apologetiku ve starém, feudálním, převážně tradičně náboženském pojetí, ale o apologetiku zastřenou, oděnou do zdánlivě vědeckého a na faktech založeného hávu, a tím účinnější a obtížněji demaskovatelnou. Jde prostě o to, aby nová teorie plnila jak funkci apologetickou, tak zčásti i funkci poznávací, přičemž ovšem toto poznání nesmí překročit hranice zájmů nové vládnoucí třídy.

Protože požadavek vytvoření takovéto nové teorie nejlépe realizoval svým programem výstavby sociologie A. Comte, stal se právě on jejím zakladatelem. Nikoli tedy proto, že vytvořil sám název sociologie, ani proto, že by se jeho společenská teorie a metoda zásadně lišila od toho, co tu bylo už dříve, že by byla důsledně protispekulativní, založená na faktech a „vědecká“, ale proto, že v sobě zatím nejlépe spojovala ony dva základní požadavky buržoazie na společenskou teorii. Odtud známé Comtovo heslo „pořádek a pokrok“, odtud také jeho jinak nepochopitelné úzké navázání na společenské teorie odpůrců buržoazní revoluce a konzervativních myslitelů, jakými byli například de Bona-
ald a de Maistre.

Dnes je ovšem Comtovo dílo /ve svých konkrétních řešeních teoretických a metodologických problémů i pro většinu buržoazních sociologů antikvární záležitostí. Jeho obecný program a model výstavby sociologie však nadále pře-
žívá, působí a je neustále reprodukován, což je možné dokázat i na kterémkoli buržoazním sociologickém směru současnosti.

Shrneme-li, můžeme tedy konstatovat, že za období vzniku buržoazní sociologie, a tudíž rovněž za výchozí bod jejich dějin, považujeme dobu po vítězství buržoazních revolucí v hlavních evropských zemích, kdy u nové vládnoucí třídy vznikla potřeba nové společenské teorie, jež by plnila dvojčinnou funkci: poznávací a apologetickou. Protože prvním tvůrcem takového učení byl A. Comte, považujeme právě jeho dílo za počátek dějin buržoazní sociologie.

Literatura

- Abel, T.: *The Foundation of Sociological Theory*. New York, Random House 1970.
Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
Barnes, H. E.: *Historical Sociology*. New York 1948.
Čech, V.: *Problémy marxistických dějin sociologie*. In: Sociologický časopis 1971, č. 3.
Durkheim, E.: *Sociologie a sociální vědy*. Brno, Masarykova sociologická společnost 1948.
Iovčuk, M. T.: *Istoričeskij matěrializm segodnja: problemy i zadači*. In: Filosofija i sovremennost', Moskva 1973.
Kritika sovremennoj buržuaznoj těoretičeskoj sociologii. Moskva, Nauka 1977.
Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968.
Ossowski, S.: *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962.
Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
Sorokin, P. A.: *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*. London 1958.
Szacki, J.: (Wstęp.) *Perspektywa historii myśli społecznej*. In: H. Becker, H. E. Barnes: *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii*, I. díl. Warszawa, Książka i Wiedza 1964.
Wiatr, J. J.: *Szkice o materializmie historycznym i socjologii*. Warszawa, Książka i Wiedza 1962.

Я. Седлачек. «Современный марксистский социолог и история буржуазной социологии»

Цель статьи заключается в нахождении ответа на два вопроса: каков смысл критического изучения истории буржуазной социологии для современного марксистского социолога и какие критерии мы должны выбрать для определения возникновения буржуазной социологии, а тем самым для определения начала ее истории.

Марксистский подход ко всем вопросам, в том числе и к проблематике современной буржуазной социологии, отличается историзмом. Если мы хотим понять и критически оценить современное состояние буржуазной социологии, мы не сможем обойтись без знания ее истории.

Марксистская социология существенно отличается от современной буржуазной социологии отношением к истории буржуазной социологии и к своей истории. В буржуазной социологии имеют место по существу три основных позиции к этой проблематике:

1) направление, сторонники которого абсолютно отрицают значение изучения истории социологии для современного социолога (эмпиристские неопозитивистские направления),

2) направление, сторонники которого так или иначе объявляют себя приверженцами определенного предшественника как «основоположника», однако, систематически не занимаются изучением истории социологии,

3) направление, сторонники которого считают глубокое знание развития их области изучения неизбежным, т. е. используют принцип историзма, но не последовательно, поскольку у них этот принцип не перерастает в материалистический историзм.

Значение знания истории буржуазной социологии для современного социолога-марксиста заключается в следующем:

1. История буржуазной социологии дает богатый, интересный материал для одного из специальных методов марксистской социологии, каким является анализ идеологического содержания структур мышления (социология познания).

2. При изучении истории буржуазной социологии мы обнаруживаем, что эта социология никогда в прошлом не была единой. С самого начала ее существования в ней имелись течения, направления и школы, которые нередко весьма существенно отличались друг от друга в методологическом и теоретическом подходах. Буржуазная социология в целом никогда в прошлом не носила ярко выраженного характера единой науки. Такое положение характерно для нее до сегодняшнего дня. Это свидетельствует о том, что эта социология до сих пор не перешагнула тот порог, за которым из конгломерата неоднородных, зачастую эфемерных теорий и методов всплывают на поверхность относительно постоянно действующие познания и методы, становящиеся основой действительной науки об обществе, проверенной на практике.

3. История буржуазной социологии для современного социолога-марксиста может быть в определенной степени и источником вдохновения, в особенности там, где речь идет о постановке определенных вопросов, а нередко и наглядной картиной, показывающей, каким образом нельзя решать данные вопросы, т. е. источником негативного извлечения познаний.

4. Буржуазные социологические направления прошлого поучительны и своими способами реагирования на марксизм.

Поскольку буржуазная социология не располагает такими методами и познаниями, которые бы в целом были правдивым, т. е. проверенным на практике и подтвержденным ею отражением действительности и инструментом ее изменения, мы не можем считать ее в полном смысле слова научной дисциплиной, не можем, что касается содержания, говорить о принципиальном различии досоциологических буржуазных взглядов на общество и буржуазную социологию. В рамках буржуазного социологического мышления по вполне понятным причинам никогда не происходил такой революционный переворот в области познания общества, каким в рамках марксизма является материалистическое понимание истории. Отсюда для каждого, кто занимается историей буржуазной социологии, вытекают определенные проблемы, которые в их совокупности мы могли обозначить как «проблемы начала». Имеется в виду когда, собственно, возникла буржуазная социология и чем она отличается от тех теорий общества, которые предшествовали ей.

В немарксистской социологии мы нередко сталкиваемся с тем, что каждое социологическое направление или школа заявляют, что научная социология возникает лишь

в тот момент, когда появились взгляды и методы их собственных представителей, что все, что предшествовало этому, было ненаучным.

В споре о «начале научной социологии» в рамках буржуазной социологии определены по существу два противоположных отправных момента, представленные, с одной стороны, так называемой исторической социологией, относящей возникновение этой дисциплины к первой половине XIX века, а, с другой стороны, эмпиристской социологией, относящей ее возникновение к периоду 30—40-х годов нашего века.

Там, где аргументом отличия досоциологического мышления от социологического остаются лишь свойства его теоретического и методологического содержания, мы не можем ожидать удовлетворительного решения этого вопроса. Ключом к его решению может быть лишь введение этого содержания в контекст общественной ситуации, в которой оно формировалось, и отражение классовых функций, которые оно выполняло.

Поэтому периодом возникновения буржуазной социологии, а тем самым отправным моментом ее истории мы считаем период после победы буржуазных революций в главных европейских странах, когда у нового правящего класса появилась потребность в новой общественной теории, которая бы выполняла двуединую функцию: познавательную и апологетическую. Поскольку первым творцом такого учения был А. Конт, именно его труд мы считаем началом истории буржуазной социологии.

Summary

J. Sedláček: The Contemporary Marxist Sociologist and the History of Bourgeois Sociology

The article seeks to answer two questions: what is the significance for a contemporary Marxist sociologist of studying the history of bourgeois sociology, and what criteria should be applied in determining the origins of bourgeois sociology and hence determining the beginning of its history?

The Marxist approach to all problems and therefore to the problem of bourgeois sociology also, is a historical one. If we are to understand and critically assess the contemporary state of bourgeois sociology, knowledge of its history is essential.

In its approach to the history of bourgeois sociology, as in its approach to its own history, Marxist sociology fundamentally differs from contemporary bourgeois sociology. Within bourgeois sociology we can identify three main approaches to the problem: 1) those who consider there is no good reason for the contemporary sociologist to study the history of sociology (the empirical neopositivist trend); 2) those who, in one way or another, regard certain of their predecessors as the "founders" of sociology, even though they do not otherwise engage in systematic study of sociological history; 3) those who consider it vital to extend knowledge of the development of their own field of study, and hence adopt a historical approach, not however, a consistent one, since their approach does not lead them to use the materialist historical method.

The significance for the contemporary Marxist sociologist of studying the history of bourgeois sociology, resides in the following facts:

1) The history of bourgeois sociology provides rich and interesting material for one of the specific approaches of Marxist sociology: the analysis of the ideological content of thought structures (sociology of cognition). 2) By studying the history of bourgeois sociology, we ascertain that this sociology has never been a unified one. From its very beginnings, currents, trends and schools have existed within it, and they have differed fundamentally in their methods and theory. Bourgeois sociology as a whole never had the well-defined character of a unified science and this is as true today as it was in the past. This sociology has yet to get beyond the stage at which knowledge of some degree of relatively permanent validity emerges from

a mass of incongruous and often ephemeral theories and methods, so as to form the basis of a genuine science of society, confirmed by practice. 3) The history of bourgeois sociology may, to a certain extent, be source of inspiration to the Marxist sociologist insofar as it raises certain questions and also because, not infrequently, it serves to show how it is incapable of solving certain problems, i. e. it provides a negative lesson. 4) The bourgeois sociological trends of the past can tell us something from the way they reacted to Marxism.

Since we cannot consider bourgeois sociology to be a scientific discipline in the true sense of the word — failing as it does to dispose of such methods and knowledge which would be on the whole true, i. e. the practice of tried and tested reflection of reality and the instrument for changing this reality, we cannot, in terms of content, even speak about a basic differentiation of pre-sociological bourgeois views about society and bourgeois sociology. Understandably, bourgeois sociological thinking never provided the framework for such a revolutionary breakthrough in the field of knowledge as the materialist concept of history that emerged from the Marxist framework. This does of course create certain problems for all those dealing with the history of bourgeois sociology, which might be described as the “problems of origins”. The question is when did bourgeois sociology actually come into being and how does it differ from the theories that preceded it?

In non-Marxist sociology, we often come across cases where the different trends or schools declare, speaking about themselves, that scientific sociology came into being at the precise moment that the views and methods of their own particular predecessors appeared and that everything prior to that moment was unscientific.

In the controversy about the “origins of scientific sociology” two opposing positions have emerged among bourgeois sociologists themselves. On the one hand we have so-called historical sociology which dates the origin of this discipline back to the first half of the 19th century, and on the other, there is empirical sociology which traces its origins back to the 30s and 40s of our century.

Insofar as the argument in favour of differentiating between pre-sociological and sociological thinking is based on its theoretical and methodological content, a satisfactory solution cannot be expected in our lifetime. The key to its solution could only be found in placing this content in the context of the social situation in which it was formed, and an analysis of the class functions that it performed.

For these reasons, the origin of bourgeois sociology, and hence, therefore, the beginning of its history, we date back to the period following the victory of the bourgeois revolutions in the main European capitalist countries, when the new ruling classes felt the need for a new social theory that would fulfil the dual function of cognition of apoloia. Therefore we consider the progenitor of this theory to have been A. Comte and his work to mark the beginning of the history of bourgeois sociology.

Bělinskij, Gercen, Černyševskij jsou jména tří významných revolučních demokratů, jejichž zásluhy o rozvoj ruské vědy, literatury a filozofie jsou všeobecně uznávány. Nejmladší z této trojice a zároveň nejvýznamnější je N. G. Černyševskij. S jeho jménem je spojen jeden z nejdůležitějších mezníků předmarxistického společenského myšlení v Rusku. Tento velký ruský socialista předmarxovského období, největší představitel utopického socialismu v Rusku, jak jej nazývá V. I. Lenin, vystoupil v období revoluční situace konce padesátých a začátku šedesátých let, rozvíjel ideje Bělinského i Gercenovy a snažil se spojit jejich teorie s revolučním bojem pokrokových lidí Ruska proti carskému samoděržaví s ilegální činností revolucionářů raznočinců. Ze všech předmarxistických myslitelů se nejvíce přiblížil k vědeckému socialismu a jeho sociologické názory můžeme označit za důležitou historickou etapu ve vývoji předmarxistického společenského myšlení. Vysoká úroveň jeho revolučně demokratického světového názoru, znalost dialektiky a zralost jeho filozofického materialismu – to vše mu umožnilo podat hluboký výklad důležitých otázek sociologie.

Černyševskij nebyl typ katedrového vědce a abstraktního myslitele, jak byl v literatuře někdy nesprávně nazýván. Je pro něho naopak charakteristické, že sociologické otázky nezkoumal nikdy izolovaně, ale v souvislosti s úkoly politického programu a s praktickou činností revoluční demokracie. Zabýval se otázkami ruských i světových dějin a snažil se odhalit obecné zákonitosti historického vývoje Ruska, nastínit perspektivy boje za jeho revolučně demokratickou přeměnu, za osvobození lidových mas ze samoděržaví.

Okruh zájmů Černyševského se rozvíjel do velké šíře. Z pozic revolučního demokratismu hodnotil práce západoevropských buržoazních historiků, filozofů, ekonomů a estetiků. Ve většině případů postřehl progresivní prvky v jejich názorech.

Černyševskij je nazýván utopickým socialistou. To ovšem neznamená, že jeho utopický socialismus lze ztotožnit s utopickým socialismem Owenovým, Saint-Simonovým nebo Fourierovým, jak se nesprávně domnívají někteří jeho současníci i pozdější kritikové, včetně G. V. Plechanova, který ve své knize o Černyševském sice správně nesouhlasil s jeho označením jako vědeckého socialisty, zároveň však soudil, že se téměř v ničem neliší od západoevropských utopických socialistů. Černyševskij naopak uvedené utopické socialisty kritizoval, čehož si Plechanov jistě musil být vědom, dospěl však k závěru, že jeho kritika je namířena pouze proti fantastické formě jejich názorů [Plechanov 1936 : 5]. Snažil se dokázat, že se Černyševskij v hlavních bodech svého socialistického systému ničím neliší od západoevropských utopistů první třetiny devatenáctého století, že stejně jako oni zkoumá otázku přestavby společnosti abstraktně, nezávisle na podmínkách času a místa [Plechanov 1936 : 25]. Vytýkal Černyševskému, že prý pokládá inteligenci za hlavní hybnou sílu dějin, že je (podobně jako první utopičtí socialisté) lhostejný k tomu, za jakých poli-

tických podmínek se uskuteční přechod k socialismu a že nepřikládá význam politice.

Mnohé Plechanovovy výtky, jak bude dále ukázáno, jsou neoprávněné. Černyševskij byl ve svých názorech ovlivněn západoevropskými utopickými socialisty. V jejich učení spatřoval podporu pro svůj boj za revoluční socialistickou přeměnu společnosti. Jeho utopický socialismus se však v mnoha směrech od jejich názoru lišil. Vážil si některých idejí Fourierových, Proudhonových, Saint-Simonových, zároveň je však kritizoval a ironizoval jejich nerealistický přístup. Vytýkal jim fantastičnost a oportunismus, když počítali při uskutečňování svých zásad s osvíceností a filantropismem vládnoucí třídy, sám věřil v sílu lidových mas a v jejich tvořivé schopnosti a důsledně stál na stanovisku revoluce. Na rozdíl od západoevropských utopistů si uvědomoval třídní boj v dějinách a chápal, že lepší budoucnost si lidstvo vybojuje v tvrdých třídních bitvách. Mluvíme-li tedy o Černyševském jako o utopickém socialistovi, musíme jej důsledně odlišovat od západoevropských, především francouzských utopistů.

V čem spočívá utopičnost názorů Černyševského, co jej vlastně řadí mezi utopické socialisty? Utopické je především přeceňování revoluční schopnosti rolnictva, nedoceňování perspektivy kapitalistického vývoje Ruska a opomenutí historické funkce ruského proletariátu. Tyto chyby, jichž se Černyševskij dopustil, byly ovšem podmíněny konkrétními okolnostmi hospodářského a politického života a v žádném případě nebyly chybami, které by jeho dílo stavěly na úroveň západoevropských utopistů.

Černyševskij podrobil velmi ostré kritice zejména názory Saint-Simonovy. Kritizoval jeho chybné hypotézy o světovém přechodu k socialismu proto, že se podobají „více poezii nežli vážné vědě“. Odmítal jeho romantické a mytické ideje. Saint-Simonovce nazýval „salonními hrdiny, kteří dostali záchvat filantropismu“. „Nikterak nesympatizujeme s onou formou úsilí o společenskou reformy, která se nazývá saint-simonismem“, napsal. „Toto učení se nám zdá halucinací vzniklou z chybné idealizace katolicismu, která má kromě toho jakousi přeslazenou příchutí vybrané aristokratičnosti a strojené záliby v sentimentálním demokratismu.“ [Černyševskij 1953 : 106] „Lidstvo skutečně směřuje k tomu, aby nepřátelství, které v průmyslovém světě nabývá konkurence, bylo vystřídáno přátelským svazkem. Marné je očekávat, že základem tohoto svazku se stane láska. Láska bývá pouze výsledkem shodných zájmů, avšak základem dobrých vztahů je vypočítavost, prospěch. Láska nabývá jen ve vzácných okamžicích a u nemnoha lidí, kteří mají obzvláště sklon k exaltaci, převahy nad vypočítavostí, která nevznikla v daném okamžiku, ale je nám dávno a dávno vštípena výchovou“ [Černyševskij 1953 : 92]. Rovněž nesdílel Fourierovo přesvědčení o nevyhnutelném zachování „kontrastů mezi bohatými a chudými“ za socialismu. Hlásal ideu společenské rovnosti lidí v budoucí společnosti a v tomto směru často překračoval hranice utopického socialismu.

Jaký byl vztah Černyševského k revolučním demokratům Bělinskému a Gercenovi? Zcela oprávněně bychom mohli prohlásit, že ve srovnání s nimi učinil velký krok vpřed. Podle slov V. I. Lenina byl mnohem důslednějším a bojovnějším demokratem. Mnohé myšlenky Gercenovy a Bělinského tvůrčím způsobem dále rozvíjel. Byl novátorem ve vědě o společnosti a ve způsobu řešení jednotlivých konkrétních otázek se blížil názorům zakladatelů historického materialismu. Namířil ostří své kritiky proti vulgární ekonomice a jejím představitelům a zaujal kritický postoj i k představitelům klasické anglické ekonomie. Znal jejich práce, zvláště Smithovy a Ricardovy. Obou si velmi vážil, ale zároveň ani nepřehlížel slabé stránky jejich učení. Poukazoval na omeze-

nost historického obzoru Smithova, odporoval jeho snahám pojímat hospodářské vztahy pouze v rámci buržoazní společnosti a vytýkal mu obranu kapitalismu a lhostejnost k proletariátu.

Studoval práce buržoazních historiků, ale i zde vyjadřoval na mnoha místech kritické výhrady. Zdůrazňoval velkou úlohu materiálního faktoru ve vývoji společnosti, prohlašoval, že velké historické události jsou přímo závislé na „materiálních podmínkách způsobu života, které hrají prvořadou úlohu v životě, jsou hlavní příčinou téměř všech jevů i v jiných sférách života“ [Černyševskij 1939–1950 : 740].

V které složce společnosti spatřoval Černyševskij hlavní revoluční sílu? Nebyla to inteligence, jak mu nesprávně vytýkal G. V. Plechanov, ale obrovská masa krutě vykořisťovaného rolnictva, která v době utváření jeho revolučního přesvědčení hrozivě povstala k revolučnímu výbuchu. Nebylo proto divu, že právě rolnictvo pokládal za hybnou sílu revoluce v Rusku. Vždyť odhalit objektivní zákony vývoje společnosti a pozvednout se k historickému materialismu Marxe a Engelse v ekonomicky zaostalém carském Rusku v padesátých a šedesátých letech devatenáctého století nebylo v silách ani takového myslitele, jakým byl Černyševskij. Nemohl dát odpověď na otázku, jak se bude Rusko dále historicky vyvíjet, nebyly mu jasné objektivní materiální základy ruského historického procesu. Nechápal, že jen rozvoj kapitalismu a průmyslového proletariátu je schopen vytvořit materiální podmínky a společenskou sílu k uskutečnění programu socialistické přeměny v Rusku. Cestu k přechodu k novému společenskému zřízení, k socialismu, proto chybně spatřoval v rolnické revoluci, nechápal, že bez vedení dělnické třídy by tato revoluce objektivně vedla jen ke svržení panství statkářů a k upevnění kapitalistického zřízení.

Věřil v možnost přechodu k socialismu přes občinu, ale přesto se díval na občinu jako na zbytek „stariny“, který musí časem zmizet. Hlavní úkol svého revolučního úsilí spatřoval v osvobození rolnictva. Historicky správně ukázal rozložení třídních sil v polovině devatenáctého století v Rusku a předpověděl nepříznivý výsledek reformy připravované statkářskou vládou. Tuto jeho velkou politickou prozíravost, pokud šlo o reformu, vysoko ocenil V. I. Lenin v práci *Kdo jsou přátelé lidu?* Černyševskému nešlo o polovičatou reformu, která byla ideálem ruských liberálů a kterou de facto provedl car manifestem z roku 1961. Tuto reformu, kterou liberálové velebili, označil Černyševskij za ohavnost, protože jasně viděl její feudální povahu. Liberály šedesátých let nazval žvanily, chvastouny a hlupáky pro jejich strach z revoluce, bezcharakternost a patolízalství ve vztahu k těm, kteří měli v rukou moc [Lenin 1950 : 27]. Nebojoval proti feudálnímu vykořisťování proto, aby bylo nastoleno vykořisťování kapitalistické. Útočil jak proti liberálům, tak proti carismu, neboť pochopil politický podvod, který spáchal carismus společně s liberální velkoburžoazií na mase pracujícího rolnictva v roce 1861. Odhaloval buržoazní charakter reformy a ukazoval, že „osvobozený“ rolník spadl z bláta do louže. Provedenou reformu neposuzoval ovšem z hlediska kulaků, kteří reformou získali a stali se oporou carismu v boji proti revoluční vlně, kterou vyvolalo zklamání nad carským manifestem mezi pracujícím rolnictvem.

Svémi názory na rolnickou revoluci platil Černyševskij daň tehdejší ruské skutečnosti, neboť Rusko nemělo téměř žádný průmysl, neznalo organizovaný proletariát, jak vznikál a sílil v západní Evropě. Přesto již tehdy napsal: „V naší době je hlavní hybnou silou průmyslové zaměření, které je mnohem rozumnější než tendence mnohých minulých epoch... Rozvíjí-li se průmysl je pokrok zajištěn. Z tohoto hlediska se obzvlášť radujeme z rozvoje průmyslu

u nás“ [Černyševskij 1939–1950: 561–562]. Průmysl tehdy vítal jako relativní pokrok, uvědomoval si ovšem i jeho stinné stránky související s kapitalismem.

Kapitalismus kritizoval na mnoha místech ve svých spisech. Ukazoval, že následky konkurence, není-li podřízena zákonu společenství a bratrství ve výrobě, se již projevily v Anglii a Francii. Lidé nejsou ničím zajištěni proti chudobě, vzniká proletariát a jeho bída stále roste. „My, stejně jako západní národy, pocítíme brzy, že se nesmíme otrocky podřizovat tomuto zákonu, osudovému ve své jednostrannosti.“ [Černyševskij 1939–1950: 744] Zde je jasný doklad toho, že Černyševskij od kapitalismu nečekal spásu pro Rusko. Otázku průmyslového pokroku spojoval s otázkou socializace. Odhaloval pokrytectví hesel o buržoazní rovnosti, bratrství a svobodě. Pochopil, že kapitalismus jen zaměnil starou formu vykořisťování za nové vykořisťování. Ukazoval také analogii otroka a proletáře: „Z hlediska poměru práce k odměňování za práci tkví celý rozdíl mezi otrokem a námezdním dělníkem v tom, že otrok dostává náhradu v naturáliích za práci, kdežto námezdní dělník v penězích, otrok dostává byt, dělník dostává peníze, za které si sám musí byt vyhledat, ale množství náhrady je v obou případech naprosto stejné: je určováno možností zachovat existenci“ [Černyševskij 1953: 466].

Důležitým přínosem Černyševského je myšlenka, že vnitřní rozpory odsuzují kapitalismus k zániku, a dále myšlenka o vyvlastnění kapitalistů a zespolečenštění výrobních prostředků. Černyševskij správně tušil, že kapitalismus nevyřeší rozpor mezi kapitálem a prací. Tento rozpor však podle jeho názoru musí být a také bude vyřešen. „Je-li každá hodnota a každý kapitál vyráběn prací, je zřejmé, že práce je jediným zdrojem každé výroby a všechny fráze o účasti movitého nebo nemovitého kapitálu ve výrobě slouží pouze k překrucování idejí o práci jako jediném výrobcí. Je-li tomu tak, pak práce má být jediným pánem vyráběných hodnot“ [Černyševskij 1953: 478].

Kritickému pohledu Černyševského neunikly mnohé buržoazní teorie. Byla to například *teorie malthusiánství*, jejíž vznik a rozšíření spojoval s přechodem buržoazie do tábora reakce. Dokazoval neopodstatněnost malthusiánských tvrzení o tom, že zemědělské produkty nemohou růst stejně rychle, jako se mohou rozmnožovat lidé [Černyševskij 1953 : 286]. Bojoval rovněž proti rasistickým teoriím a odhaloval jejich vykořisťovatelskou třídní povahu. Kritizoval teorii o rasové nerovnosti, která se opírala o geografické prostředí, přírodu a přirozené životní podmínky. Vyvracel reakční buržoazní teorie, které vysvětlovaly národnostní a rasové rozdíly „plemennými zvláštnostmi organismu“ a prohlášoval, že všechny rasy vycházejí z jediných předků a všechny vlastnosti, jimiž se od sebe navzájem liší, mají historický původ. Nelze opomenout ani jeho výstižnou kritiku Comtovy pozitivní filozofie, kterou podal na několika místech v svých pracích. Odsoudil Comtův zákon tří stadií – teologického, metafyzického, pozitivního – a odhalil slabiny Comtovy koncepce usilující o nastolení „přirozeného pořádku ve společenských vztazích cestou působení pozitivní vědy a ignorující potenciál tvořivé a revoluční aktivity lidových mas.“

Černyševskij často psal o pokroku ve společnosti. Zde se projevoval jeho historický optimismus, neboť byl stoupencem progresivního charakteru historického pohybu, který označoval za zákonitý: Dějiny sice postupují pomalu, ale přece jen kupředu, pokrok znamená, že se zlepšují životní podmínky a zmenšuje se síla nerovnosti [Černyševskij 1939–1950: 513, 516]. Zároveň však přiznával i existenci regresu, pokrokového hnutí a reakce. „Avšak období reakce jsou jen dočasným zdržením nevyhnutelného pokroku“ [Černyševskij 1939–1950: 616].

Zabýval se také otázkami *pokroku* v souvislosti s kapitalismem. Psal o rozpornosti pokroku v epoše panství „formy soupeření“ (tj. kapitalismu), v epoše strojové výroby a vykořisťování námezdní práce, kdy stroj ulehčuje práci pracovníkům, zároveň však existující dělba práce mrzačí dělníky. ubíjí v nich samostatnou představitivost. Na jedné straně průmyslový pokrok zlepšuje postavení prostého člověka, na druhé straně se jeho postavení v důsledku průmyslového pokroku zhoršuje [Černyševskij 1939–1950: 173, 189]. Tyto rozpory svědčí podle Černyševského o nedokonalosti současné civilizace a o nutnosti jejího vystřídání novým zřízením.

Zde se Černyševskij dostává k problému *budoucnosti*. Je známo, že základem jeho argumentace ve prospěch socialistické budoucnosti byla teze o požadavcích lidské přirozenosti, tzv. *antropologický princip*, který ho spojoval s jinými utopickými socialisty, pro něž mělo být budoucí zřízení nejlépe odpovídající věčným potřebám člověka. Tato idea obecné lidské přirozenosti tvořila jeden ze základních principů sociologie Černyševského. Tím, že socialistický ideál u něho vystupuje jako vyjádření požadavků lidské přirozenosti, je stále ještě utopista, současně však dělá krok k vědeckému socialismu tím, že zkoumá reálný historický proces přetvoření staré společnosti v novou a za zdroj vědy považuje „kritické poznání dějinného pohybu, který sám vytváří materiální podmínky osvobození“ [Marx-Engels 1965: 61].

Zvláštnost Černyševského jako socialistického myslitele je tedy v tom, že společenský vývoj zdůvodňuje způsobem odlišným od jiných předmarxistických socialistů. Ukazuje na tendence vývoje objektivní skutečnosti samé. Nelze proto ani zde přijmout kategorický názor G. V. Plechanova, že pro Černyševského, „stejně jako pro všechny ostatní utopické socialisty, nespočíval hlavní úkol vědy ve studiu objektivního chodu vývoje nynější společnosti, nýbrž ve zkoumání toho, jakou má být budoucí společnost“ [Plechanov 1936: 70]. Černyševskij naopak poukazoval na to, že orientace na přítomnost nesmí znamenat, že se nezaměříme na jiné pořádky. Analýza přítomnosti podle jeho názoru právě ukazuje určitý cíl hnutí. Myslitel, který má starost o osud lidstva, musí mít tento cíl stále na zřeteli a uvádět své jednání do souladu s ním. Ať je cíl blízký nebo daleký, nelze jej ztrácet ze zřetele [Plechanov 1936: 353].

Jaký je cíl historického procesu? ptá se Černyševskij. Ukazuje hlavní tendence ekonomického vývoje: růst zespolenštění práce, růst těžkého průmyslu, který vyžaduje, aby byl hospodářem výroby sám pracovník. A to předurčuje nutnost krachu vztahů kapitalistického útlaku, likvidace soukromého vlastnictví vůbec, socialistický charakter historické perspektivy.

To, že si Černyševskij všímá otázky ekonomických a materiálně technických předpokladů budoucnosti člověka, určuje jeho zvláštní místo mezi jinými sociology předmarxistického období. Socialismus u něho vystupuje do jisté míry jako ekonomická nutnost; stejně jako svého času kapitalismus, který přinesl lidstvu vyšší formy výroby ve srovnání s feudálním nevolnictvím. „Když se technika poněkud rozvinula, když se objevily složité nástroje, hrubá práce otroka se ukázala nevhodnou: stroj vedle sebe netrpí nevolnictvím“ [Černyševskij 1939–1950: 220–222]. Jeho závěr o nutnosti socialismu je výsledkem hluboké analýzy současného stupně uspořádání společnosti. Při rozvíjení svých socialistických idejí vychází z kritiky kapitalismu a buržoazních teorií buržoazní ekonomie. Nevyhnutelnost socialismu je podle jeho názoru vyvolávána samotným charakterem společenské výroby: „Jestliže se změnil charakter výrobních procesů, pak se nutně změnil i charakter práce, a tudíž není třeba mít obavy o budoucí osud práce: nutnost jejího zlepšení spočívá již v samém vývoji výrobních procesů“ [Černyševskij 1939–1950: 222]. Zároveň chápe, že změna

charakteru práce nenastává náhle, najednou, automaticky, ale následuje za změnou charakteru procesů výroby. Uvědomuje si, že je třeba času a úsilí k tomu, aby se změnila nevhodná situace a vytvořily se společenské podmínky odpovídající výrobním procesům. Moc musí získat prostý lid, to jsou pro Černyševského především drobní rolníci a vesnická chudina.

Vidíme tedy, že názory Černyševského na socialismus nejsou vědecké, jsou to názory rolnického demokrata, který žil v ekonomicky zaostalém, nevolnickém Rusku a spojoval nastolení nového společenského zřízení s rolnickou revolucí, kterou nesprávně označoval jako socialistickou a spojoval ji s dalším vývojem rolnické obce. Jsou to názory utopické, ale při vši omezenosti, a to je třeba zdůraznit, převyšují teorie západoevropských utopických socialistů, neboť jsou spjaté s revolučně demokratickým programem politického boje, který počítá s revolučními činy pracujících mas. Černyševského názory a představy o socialismu nemají nic společného s tím, co mu připisují někteří teoretikové, kteří prohlašují, že rolnickou obecnu považuje vlastně již za socialismus, neboť přechod od obce k socialismu je velmi prostý. Není tomu tak, protože Černyševskij naopak chápe socialismus jako ohromný skok ve vývoji společnosti, a je přesvědčen o tom, že cesta k socialismu bude nesmírně těžká. Podle jeho názoru nelze očekávat brzké nahrazení základní ekonomické situace pořádkem založeným na jiném principu. „Nemyslíme, že by socialismus brzy převládl v ekonomickém životě. Vidíme v dějinách, že velmi dlouhé doby si vyžádalo uskutečnění přeměn, které jsou ve srovnání s ním zcela nicotné“ [Černyševskij 1939–1950: 832]. Nikde v díle Černyševského se nesetkáme s předpovědí, která by zpřesňovala časový moment přechodu k socialismu. Avšak právě v tom je třeba vidět silnou stránku jeho teorie, hluboký historismus a antidoktrinářství, nikoli nedostatek a omezenost, jak se snaží dokazovat někteří kritikové jeho teorií. Z toho, že se nevolnictví udrželo několik století, usuzuje, že se i forma námezdní práce udrží dosti dlouho, možná i několik generací. V socialismu lze spatřovat cíl, „nelze však s matematickou přesností určit, jaké doby bude zapotřebí k dosažení tohoto cíle“ [Černyševskij 1939–1950: 222]. Na čem závisí tato doba, co stojí v cestě brzkému uskutečnění socialismu? Černyševskij si dobře uvědomuje, že odcházející svět se bude zuřivě bránit uskutečnění socialistických idejí. Zároveň připomíná nezralost samotných pracujících mas pro socialismus a upozorňuje, že podporou současného stavu je „nevědomost masy“. Za velmi důležitý faktor při uskutečňování socialismu pokládá utváření socialistického vědomí pracujících, neboť „všechno ve společnosti závisí na charakteru myšlení lidí. Blahobyt masy závisí na jejím přesvědčení a nezvýší se do té doby, dokud budou mezi lidmi rozšířena jistá přesvědčení“ [Černyševskij 1939–1950: 643]. Přechod k socialismu dále spojuje se zavedením vyspělé techniky. V románu *Co dělat* říká: „Téměř všechno dělají za ně stroje – kosí, vážou snopy a odvázejí je. Lidé téměř jen chodí, jezdí, řídí stroje“ [Černyševskij 1939–1950: 278].

Černyševskij zdůrazňuje potřebu aktivní propagandy idejí socialismu v masách, šíření myšlenek o výrobní kooperaci pracujících, o hospodářských výhodách takové kooperace a společného hospodářství členů výrobních družstev.

Zabývá se také otázkou, jak se postupně vyvíjely a měnily základní motivy socialismu. Zatímco u saint-simonovců se ekonomická stránka ještě „rozplývala v neurčité exaltované touze po přeměně celého života člověka“ a důraz byl kladen na „život srdce“, fourierismus se již přímo zaměřoval na „ekonomickou stránku života“, ovšem řadil ji do souvislosti se všemi vědeckými, mravními a společenskými otázkami, které zkoumal na základě psychologické teorie. „Nynější socialismus“, prohlašuje Černyševskij, „omezuje veškerý svůj obsah

na ekonomickou stránku života“ [Černyševskij 1939–1950 : 829, 830]. Nejpravděpodobnější průběh budoucích dějin „ekonomického způsobu života“ vidí jako postupný vývoj a prohlubování rovnosti. Pokouší se o zajímavý nástin teorie o dvou fázích budoucí společnosti: socialismu a komunismu. Komunistickou společnost nazývá společností úplné rovnosti. Této společnosti bude předcházet dlouhé historické období uskutečňování socialistických principů, období složité, které bude přechodnou etapou na cestě ke komunismu.

Významné místo v pracích Černyševského zaujímá *úloha lidových mas a úloha osobnosti v dějinách*. Jeho sociologické názory jsou v podstatě teoretickým zobecněním zkušeností z revolučního osvobozenického boje ruského lidu. Černyševskij se zabývá otázkou historické úlohy lidových mas v dějinném vývoji a kritizuje subjektivistický přístup, při němž jsou dějiny chápány jako soubor biografii jednotlivých osobností a jsou ignorovány lidové masy. To je názor přímo protikladný tehdejší buržoazní sociologii a historiografii, neboť ty připisují rozhodující úlohu v dějinách vládům, politikům, zákonodárcům a ideologům a lidové masy pokládají za inertní, nepřátelské vůči pokroku. Černyševskij naopak dokazuje, že silné a pevné jsou jen ty instituce, které jsou podporovány masou lidu, a kritizuje sociologii a historiografii za to, že „mlčí o materiálních podmínkách života, které hrají div ne první úlohu v životě, které jsou hlavní příčinou téměř všech jevů“ [Černyševskij 1939–1950: 357]. Na konkrétní situaci tehdejšího Ruska ukazuje, že rozhodujícím faktorem společenského vývoje a hlavní hybnou silou dějin je osvobozenický boj širokých lidových mas, že skutečným hrdinou je sám lid, tvůrce materiálních statků a kulturních hodnot. Tuto otázku řeší v duchu *historického materialismu*. Ruské dějiny a jevy současného života se snaží vidět vždy v souvislostech se světovými dějinami a mnohé události západoevropských dějin ho přesvědčují o nevyhnutelnosti revolučního boje v Rusku jako o jediném prostředku uspokojení zájmů pracujících mas.

Jak chápe Černyševskij otázku *zákonitosti vývoje* společnosti, jaký význam přikládá *materiálnímu faktoru*? Především je třeba říci, že dějiny lidské společnosti nikdy nepojímá jako chaotické nahromadění faktů navzájem izolovaných, ale jako progresivní proces vývoje národů, v němž je vše spojeno a podmíněno vnitřními zákony, zákony společnosti.

Věří v historický pokrok, v nutnost vítězství pokrokových sil nad silami reakčními, ve vítězství nového, socialistického zřízení. Nedovede však dát jasnou a jednoznačnou odpověď na to, co je hlavní společenskou silou, která podmiňuje charakter života společnosti a přechod od jednoho společenského zřízení ke druhému. Nechápe rozhodující úlohu výrobního způsobu materiálních statků ve vývoji společnosti, který určuje charakter každé společensko-ekonomické formace. Na mnoha místech upozorňuje na důležitý význam materiálních podmínek života lidí a dokazuje, že právě ony hrají hlavní úlohu, avšak chápe je jednostranně jako souhrn jakýchsi stránek života lidí. Proto, i když správně upozorňuje na význam společenských zákonitostí, nedovede je vědecky objasnit, jeho výklad je idealistický.

Významnou sílu společenského procesu spatřuje ve vědě, osvícení, vědění: „Rozvoj vědy slouží jako obecný zdroj všech ostatních: díky jemu se zdokonaluje technika, ruší se barbarské instituce a divoké obyčeje, rozšiřuje se účast na občanských právech“. „Klima, půda, zásoby kapitálu, sama pevnost fyzických sil – to vše je nicotné ve srovnání s rozvojem myšlení“ [Černyševskij 1939–1950: 180, 197]. Na jiném místě však můžeme číst, že „duševní rozvoj závisí na okolnostech ekonomického života“ a že „vývoj šel kupředu díky

úspěchům vědění“, které byly podmiňovány „rozvojem pracovního života a prostředků materiální existence“ [Černyševskij 1939–1950: 441].

Zdá se, jako by Černyševskij kolísal mezi materialismem a idealismem při vysvětlování vzájemného vztahu mezi hlavními komponentami historického procesu: mezi ekonomikou, politikou a vědou. Je to však spíše otázka „vzájemného pronikání těchto hlavních komponent. Sám Černyševskij říká: „Politická moc, materiální blahobyť a vzdělanost – všechny tyto tři věci jsou nerozlučně spjaty. Kdo má bídu, ten nemůže rozvinout duševní síly, ten není schopen využívat moci pro sebe výhodným způsobem, kdo má v rukou politickou moc, ten se nemůže osvobodit od utlačování, tj. od bídy, tj. od nevědomosti“ [Černyševskij 1939–1950: 598]. Zastává názor, že těžko lze rozsoudit, zda materiální blahobyť či duchovní nebo mravní rozvoj má stát na prvním místě, neboť „je velmi mnoho potřeb, stejně důležitých z obecného hlediska, a ta nebo ona nabývá převahy nad ostatními jen na čas, podle shody okolností, avšak s jejich změnou ustupuje prvenství nějaké jiné. Řešení tudíž náleží již jen praxi, která závisí na okolnostech, vůbec ne na teorii“ [Černyševskij 1939–1950: 598]. Tato idea, vnitřně rozporná a historicky omezená, mu však zároveň umožňovala vystihnout hluboce dialektický, složitý charakter sociálního pokroku. Nicméně musíme konstatovat, že zatímco v sociologických názorech Černyševského jsou silné prvky materialistického pojetí dějin, v teorii společenského vývoje zůstával v podstatě idealistou. Přesto však mu nelze upřít, že díky svému revolučnímu demokratismu a dialektickému přístupu k jevům společenského života se pozvedl mnohem výše než předmarxistická buržoazní sociologie.

Zajímavě řeší význam a úlohu *státu za socialismu*. Je přesvědčen, že pokud bude existovat nesoulad mezi úrovní výroby a potřebami lidí, musí existovat stát, a to stát řízený lidem samým. Teprve po dosažení souladu mezi výrobou a potřebami stát zanikne. Politickou moc, vládu pokládá za „kolektivní působení“. Zamýšlí se nad vztahem individuálních a společenských zájmů v socialistickém státě. Socialismus podle něho znamená uskutečnění takových forem způsobu života, kdy uspokojování společenských zájmů přispívá k rozvoji individua, a naopak. Nejde tedy o „naprosté zrušení péče státu o ekonomické záležitosti“, nýbrž o změnu samých principů státní činnosti [Černyševskij 1939–1950: 811]. Zároveň upozorňuje na to, že individuální a společenské potřeby se zcela ne vždy kryjí.

Při celkovém hodnocení sociologických názorů N. G. Černyševského je třeba ocenit, že se tento velký revoluční demokrat přiblížil k vědeckému socialismu zcela samostatnou cestou. Byl přesvědčen o nevyhnutelnosti vývoje k socialismu. Jeho myšlenkový vývoj byl však rozporný a nedůsledný. Uznával prvohradý význam ekonomických faktorů, místy však podléhal idealismu, zejména v přeceňování morálních činitelů. Byl odpůrcem feudálního samoděržaví i kapitalismu. V jedné věci se zcela mýlil: přeceňoval revoluční možnosti rolnictva a venkovské chudiny, perspektivy rolnické revoluce a rolnického socialismu v Rusku. Zároveň si však uvědomoval význam proletariátu pro západní Evropu. I Marx, který projevoval mimořádný zájem o revoluční hnutí v Rusku, se o Černyševském vyjadřoval velmi uznale, když v roce 1870 v dopise ruské sekci internacionály psal: „Takové práce jako Černyševského... dělají Rusku opravdu čest a jsou důkazem, že se Vaše země rovněž začíná podílet na všeobecném hnutí našeho století“ [Marx-Engels 1965: 450].

V mnohých otázkách se Černyševskij dostával za úzký rámec idealistické sociologie. Při řešení základních problémů vývoje společnosti se přiblížil k materialistickému chápání dějin. Nemohl se však stát historickým materialistou, neboť neviděl a „v šedesátých letech minulého století nemohl vidět, že jenom

rozvoj kapitalismu a proletariátu je s to vytvořit materiální podmínky a společenskou sílu pro uskutečnění socialismu“ [Lenin 1950: 27]. Nemohl se vzhledem k zaostalosti ruského života „pozdvihnout k Marxovu a Engelsovu dialektickému materialismu“ [Lenin 1950: 42]. I když je nazýván utopickým socialistou, překonal mnohé z toho, co bylo v západní Evropě na poli utopického socialismu vykonáno.

Literatura

Černyševskij, N. G.: *Vybrané filosofické spisy, sv. III.* Praha, Svoboda 1953.

Černyševskij, N. G.: *Polnoje sobranije sočiněnij v pjatnadcati tomach.* Moskva, Gosudarstvennoje izdatel'stvo chudožestvennoj literatury 1939–1950.

Černyševskij, N. G.: *Izbrannyje ekonomičeskije proizveděnija.* Moskva, Gospolitizdat 1950.

Lenin, V. I.: *O literatuře.* Praha, Svoboda 1950.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 16.* Praha, Svoboda 1965.

Plechanov, G. V.: *Sočiněnija.* Moskva, Gosudarstvennoje izd. polit. literatury 1936.

Резюме

M. Манова. «Социологическая проблематика в трудах Н. Г. Чернышевского»

Чернышевский больше всех домарксистских мыслителей приблизился к научному социализму и его социологические взгляды можно считать важным историческим этапом в развитии общественного мышления до Маркса.

На взгляды Чернышевского повлияли западноевропейские социалисты — утописты, во многом он, однако, от них отличался. Его утопичность заключается прежде всего в том, что он переоценивал революционные способности крестьянства и крестьянской бедноты, русскую революцию и крестьянский социализм в России и недооценивал перспективы капиталистического развития России и историческое назначение русского пролетариата. В отличие от западноевропейских утопистов он, однако, осознавал классовую борьбу в истории. К научному социализму он приблизился совсем самостоятельным путем. Он был убежден в неизбежности развития социализма в России, но в своем мышлении он допускался противоречий и непоследовательностей. Он признавал первостепенное значение экономических факторов, но несмотря на это он оставался идеалистом, именно в переоценивании моральных факторов. Был противником феодального самодержавия и капитализма.

По некоторым вопросам он пошел за рамки идеалистической социологии. Тем, как он решал основные проблемы развития общества, приблизился материалистическому пониманию истории. Им допущенные ошибки были обусловлены конкретными обстоятельствами русской экономической и политической жизни.

Summary

M. Manová: Sociological Issues in the Works of N. G. Chernyshevski

Of all the pre-Marxist thinkers, Chernyshevski came the closest to scientific socialism and his sociological views may be considered as marking an important historical step forward in the development of pre-Marxian thinking about society.

Chernyshevski's views were influenced by the Western European utopian socialists, though they differed from them in many respects. His utopian learnings derived from an overestimation of the revolutionary capacity of the peasantry and the village poor, resulted in predicting a peasant revolution and peasant socialism in Russia,

as well as in underestimating the prospects of capitalist development in Russia and neglecting the historical function of the Russian proletariat. In contrast to the Western European utopians however, he did recognize class struggle as a historical factor.

He came close to scientific socialism quite independently. He was convinced of the inevitability of the transition to socialism in Russia. His approach to the question was however, contradictory and inconsistent. He recognized the pre-eminence of economic factors, but often yielded to idealism, especially in his overestimation of moral factors. He was opposed to feudal autocracy and capitalism.

On many questions he overstepped the narrow bounds of idealist sociology. In seeking to solve the fundamental problems of social development, he came close to a materialist understanding of history. The mistakes that Chernyshevski made were conditioned by the concrete surroundings of Russian economic and political life.

Modelování složitých sociálně ekonomických systémů a sociální plánování a prognózování

JIŘÍ DVOŘÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Problémy, zaměření a logika vývoje

Vyšší nároky na efektivnost plánovitého řízení společenského rozvoje v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vyvolávají na úrovni informační základny společenského plánování stále intenzivněji potřebu hlubšího a přesnějšího poznání mechanismu fungování a rozvoje složitých sociálně ekonomických systémů.

Důležitým nástrojem poznání systémů je modelování. Specifikou procesu modelování je zaměřenost na postižení podstatných, klíčových souvislostí zkoumaného systému, významných z hlediska dalších potřeb poznání nebo cílů řízení. Teoreticky je možno s každým sociálně ekonomickým systémem spojit systém modelů postihujících jeho jednotlivé dílčí aspekty na různých rozlišovacích úrovních. Idealizaci tohoto vyčerpávajícího zobrazení objektu pomocí systému modelů vyjadřuje pojem svazu modelů, který zavedl do kybernetiky W. R. Ashby [Ashby 1961].

Svaz modelů představuje absolutní postižení zkoumaného systému, jeho konstrukce je tedy pro reálné složité systémy jen teoretickou abstrakcí. Jako teoretická abstrakce však zůstává cenným nástrojem pro pochopení vnitřní logiky procesu modelování. Nejnižší rozlišovací úroveň má model zkoumaného systému známý jako „černá schránka“, nejvyšší rozlišovací úrovni odpovídá systémově pojatý objekt modelování. Prostřednictvím zvyšování (snižování) rozlišovací úrovně, popřípadě změnou „úhlu“ zobrazení lze přecházet postupně k novým modelům sociálně ekonomického systému. Tento proces je reflexí dialektické metody přechodu od abstraktního ke konkrétnímu a naopak. V oblasti modelovací techniky znamená jednak, že komplexní obraz složitého sociálně ekonomického systému je možné vytvořit jen s pomocí systému modelů, jednak, že model určitého reálného systému je třeba chápat vývojově, tedy nejen jako konečný výsledek poznávací činnosti, ale současně i jako mezistupeň, předpoklad k přechodu k adekvátnějšímu modelu.

Z hlediska potřeb a cílů modelování je užitečné rozlišovat poznávací a řídicí modely [Rastrygin—Markov 1976 : 136].

Poznávací modely jsou určeny k pochopení základních, klíčových souvislostí a mechanismů fungování a rozvoje sociálně ekonomického systému. V rozvoji vztahu subjektu ke zkoumanému systému vznikají historicky dříve než řídicí modely a vztahují se většinou k nižším rozlišovacím úrovním. Hlavními požadavky při tvorbě poznávacích modelů jsou jednoduchost, názornost a přehlednost.

Řídicí modely jsou nástrojem cílevědomého zasahování subjektu do sociálně ekonomického systému. Efektivnost tohoto působení je podmíněna kvalitou modelové představy, kterou má subjekt o řízeném objektu. Množství vazeb prvků a procesů u složitých dynamických sociálně ekonomických systémů předpokládá dostatečně podrobné znalosti, tedy většinou modely vyšší rozlišovací úrovně, schopné svou strukturou dostatečně rychle reprodukovat sociálně ekonomické procesy s přesností blízkou se izofunkcionalismu. Řídicí modely proto vznikají většinou historicky později než poznávací modely, jsou jejich dalším rozvinutím a syntézou.

Kvalitativní rozdíl mezi poznávacími a řídicími modely je dán obecným kybernetickým zákonem nezbytné variety: řídicí subjekt musí mít dostatečnou informační kapacitu pro efektivní řízení složitých systémů, tedy v první řadě dostatečně složitý a adekvatní model (představu) řízeného systému, na jehož základě vypracovává svou strategii řízení. Není-li respektován tento kvalitativní rozdíl mezi oběma druhy modelů, je efektivnost řízení nízká, často dochází k nežádoucím vedlejším efektům, což vede ke skepsi vůči možnostem modelování složitých sociálně ekonomických systémů. Je však třeba si uvědomit, že aplikace složitých modelů řízení ve společenské praxi předpokládá vysokou úroveň výpočetní techniky, jejíž rozvoj se tak stává základním limitem jejich využitelnosti.

Pro modelování složitých sociálně ekonomických systémů mají základní význam abstraktní (konceptuální) modely. Tyto modely, které našly své pevné místo zvláště v ekonomii a demografii, se staly přirozeným prodloužením a prohloubením základní společenskovědní metody — abstrakce [Marx - Engels 1954 : 466].

Ekonomické a demografické modely jsou určitým východiskem pro modelování širších sociálních souvislostí ekonomických a demografických procesů. Zkoumání vnitřní logiky procesu modelování potvrzuje hlubokou strukturní podobnost mezi jednotlivými modely (a tedy i etapami procesu modelování) v různých oblastech vědy [Razumichin 1975] a umožňuje formulovat hypotézu o analogické úloze mechanických modelů (s aparátem variačního počtu) v rozvoji přírodních věd a ekonomicko-matematických modelů (s aparátem matematického programování — teorie her) v rozvoji společenských věd. Modely složitých sociálně ekonomických systémů lze pak chápat jako nový kvalitativní stupeň v rozvoji ekonomicko-matematických modelů, k němuž je nutné přejít v procesu přerůstání systému ekonomického plánování v systém komplexního sociálního (celospolečenského) plánování a prognózování. Proto cílem dalšího zkoumání musí být proces „sociálního zobecnování“ ekonomicko-matematických modelů, jeho vnitřní logika a konkrétní etapy (modely).

1. Modely výrobně technologické struktury

Budování socialismu je od svých počátků doprovázeno bouřlivým rozvojem teorie společenského plánování. Praxe socialistické výstavby a potřeba jejího plánovitého řízení vyžaduje dostatečně přesné postihu základních souvislostí dynamiky v oblasti socioekonomické sféry společnosti. Rozvoj teorie plánování je proto těsně spojen s rozvojem ekonomicko-matematických modelů.

Rozvoj modelových technik v teorii plánování lze vysledovat u sovětské ekonomicko-matematické školy. Jestliže v počátcích byly hlavním předmětem výzkumného zájmu relativně jednoduché meziodvětvové bilance, jejichž základním zdrojem byly ekonometrické přístupy, začaly se rozvíjet — zvláště po druhé světové válce — v návaznosti na rozvoj nových matematických disciplín (operační výzkum, matematické programování, teorie her) nové přístupy k modelování výrobně technologické struktury. Významnou úlohu v tomto procesu sehrála analýza základní úlohy lineárního programování a její ekonomická interpretace, spojená se jmény Němčinova, Kantoroviče, Lurje aj. V ní byly poprvé formulovány základní principy teorie optimálního plánování, jako optimalizace společenské cílové funkce při zdrojových omezeních, objektivně podmíněná ocenění atd. Základní představou tohoto období byla formulace úlohy sestavení národohospodářského plánu jako řešení gigantické úlohy lineárního programování.

V této úloze je zadán vektor zdrojů a prostřednictvím matice koeficientů přímé spotřeby i racionální struktura spotřeby. Optimální plán výroby jako řešení úlohy

lineárního (matematického) programování zabezpečuje rovnováhu mezi spotřebou a zásobami zdrojů a současně výrobu jednotlivých druhů produkce výrobními faktory. Maxima přitom dosahuje výroba konečné produkce, ohodnocená společenským kritériem optimality.

Optimální plán současně určuje i objektivně podmíněná ocenění zdrojů, tj. jednotlivých druhů práce, přírodních zdrojů atd. Přitom hodnota vyrobené produkce se musí rovnat hodnotě vynaložených zdrojů.

Model socialistické ekonomiky formulovaný jako úloha matematického programování má svá omezení, která jsou založena již ve výchozích postulátech jeho konstrukce. Tato omezení snižují jeho adekvátnost, a tedy i možnosti jeho bezprostředního využití v plánovací praxi jako řídicího modelu.

Formulace modelu obsahuje zhruba dva základní omezující postuláty:

a) Model odráží především způsob spojení (technologii) věcných a lidských činitelů společenské výroby, je tedy především *modelem společenských výrobních sil*. Abstrahuje však od řady reálných charakteristik, které ve skutečnosti ovlivňují mechanismus fungování a rozvoje výrobních sil. Předpokládá například, že veškerá produkce a zdroje se plánovitě rozdělují. Tento předpoklad není ovšem splněn třeba v oblasti osobní spotřeby, kde se druhy a množství jednotlivých spotřebních předmětů nepřidělují plánem, ale závisí od výběru spotřebitelů, podmíněného jejich potřebami, zálibami, materiálním postavením atd. Podobná situace je také v rozdělování pracovních zdrojů, kde nedochází k striktně plánovitému rozdělování, ale významným faktorem je výběr pracovních míst, ovlivňovaný kvalifikací a zájmy pracujících, pracovními podmínkami atd.

Model také neodráží mechanismus technického pokroku a změny v produktivitě práce. Tyto abstrakce od širších sociálních souvislostí ekonomického rozvoje způsobují odchylku optimálních plánovacích rozhodnutí od reálných ekonomických procesů. Odchylka optimálního plánu od reality se pak promítá do systému objektivně podmíněných ocenění, která přestávají být mírou efektivnosti vynakládání společenských zdrojů. Nutnost překonat tato omezení vede k hledání komplexnějších modelů sociálních souvislostí ekonomického rozvoje a stala se impulsem pro přechod od teorie ekonomické efektivnosti k teorii sociální efektivnosti [Kutta - Soukup 1973; Kutta - Soukup 1975; Kutta 1976].

b) Model založený na formalismu matematického programování je především *modelem striktně centralizovaného plánovitého řízení*. Protože abstrahuje od celé řady reálných charakteristik společenského rozhodovacího procesu a neodráží plně složitost plánovitého řízení socioekonomického rozvoje v socialistické společnosti, je jako řídicí model málo použitelný. Jednou z hlavních příčin je praktická nemožnost získat úplné a dostatečně spolehlivé údaje pro výpočet optimálního plánu. Výpočetní kapacita centra značně zužuje možnosti konstruovat model pro dostatečně širokou nomenklaturu výrobků a technologií, protože nutí centrum k vysokému stupni agregace postupující informace, a tím vzdaluje model od hospodářské praxe. Do mechanismu sběru ekonomické informace se promítají zájmy nižších článků řízení, které mohou snížit spolehlivost a věrohodnost postupující informace (zatajování nadnormativních zásob, rezerv ve využívání technologických možností atd. například s cílem dosáhnout nižších plánovaných úkolů apod.). Model předpokládá, že celospolečensky optimální plán je optimální automaticky i pro nižší články řízení, a proto jimi bude přijat a realizován. Hospodářská praxe však bývá složitější, k souladu společenských a dílčích zájmů nedochází automaticky, ale je zprostředkován mechanismem ekonomické stimulace. Kvalita a efektivnost systému ekonomické stimulace je hlavním faktorem, který ovlivňuje říditelnost ekonomiky. Model však nedává

návod k syntéze tohoto mechanismu, pouze předpokládá jeho absolutně efektivní působení. Problém syntézy mechanismů ekonomické stimulace je v modelu znám jako problém výběru kritéria optimality. „Řešení tohoto problému spočívá v konstruování mechanismu společenského rozhodování, ve formalizaci dílčích kritérií i principů jejich koordinace, a to jak vzájemné, tak vzhledem k systému“ [Gavrilec 1947 : 79].

Zákonitou etapou při překonávání uvedených omezení je přechod k modelům institucionální struktury. Tyto modely syntetizují mechanismus ekonomické stimulace jako efektivní organizaci informačních a materiálních procesů probíhajících mezi ekonomickými podsystemy různých úrovní při tvorbě a realizaci optimálního plánu, přičemž je současně zajištěna koordinace zájmů a cílů jednotlivých podsystemů společenské hierarchie navzájem i ve vztahu k socioekonomickému systému jako celku.

2. Model optimálního plánování zahrnující některé sociální faktory

Snaha o překonání první skupiny omezení výrobně technologického modelu se projevuje zaváděním některých sociálně ekonomických faktorů do modelu optimálního plánování, jak to činí například J. N. Gavrilec [Gavrilec 1974 : 70—116].

Konstrukce modelu vychází z kybernetické představy homeostáze, tj. jejím předmětem je socialistická ekonomika jako vzájemné působení tří základních podsystemů: a) pasivního, řízeného podsystemu (v podstatě výrobně technologická struktura společnosti); b) vnějšího prostředí (kromě přírody především sociálně politické prostředí ekonomického systému); c) aktivního řídicího podsystemu, který není blíže specifikován; jeho fungování určuje vlastní mechanismus řízení, tedy především proceduru výběru globálního cílového kritéria a způsob jeho promítnutí do fungování řízeného podsystemu.

K proměnným a parametrům výrobně technologické struktury vztahuje Gavrilec strukturu a objemy vyráběné, spotřebovávané a rozdělované produkce, služeb a zdrojů, profesně kvalifikační složení pracovních sil, technologické možnosti výroby atd. Mezi parametry vnějšího prostředí řadí strukturu a objemy přírodních a pracovních zdrojů, sociálně demografickou strukturu společnosti atd. Do řídicích procesů zahrnuje pohyb cen, plánových ukazatelů, peněz a podobně.

Z hlediska „sociálního zobecnění“ je zajímavý model řízeného podsystemu, který uvažuje vliv sociálně demografické struktury na formování struktury spotřeby, struktury pracovních zdrojů a struktury pracovní doby a volného času. Toto zobecnění umožňuje ve srovnání s původním modelem formulovat komplexnější tvar společenského kritéria optimality. Jestliže obecné kritérium „maximální uspokojování potřeb všech členů společnosti“ je v původním modelu redukováno na maximalizaci hmotné spotřeby, v novém modelu je kromě hmotné spotřeby uvažována i spokojenost s charakterem pracovní činnosti a množstvím volného času.

Formální zápis modelu používá tato označení:

$y_j - r$ — rozměrný vektor výrobní alokace zdrojů j -té hospodářské jednotky;
 $x_i - r$ — rozměrný vektor spotřeby i -té sociálně demografické skupiny; t_{ik} — množství volného času i -té sociálně demografické skupiny, vynakládaného k -tým způsobem;
 $l - b$ — rozměrný vektor nákladů různých druhů pracovní doby v j -té hospodářské jednotce; $w_i - r$ — rozměrný vektor charakterizující práci i -té skupiny; $a - r$ — rozměrný vektor, jehož kladné komponenty jsou spotřeba, export, rezervy, záporné komponenty jsou zdroje a nulové komponenty meziprodukt.

T_i – celkový čas i -té skupiny obyvatelstva; Y_j – technologická množina přípustných alokací j -té hospodářské jednotky; a_{ik} – množství volného času při spotřebě k -tého druhu produkce (služeb) i -tou skupinou.

Stav sociálně ekonomického systému je popsán těmito vztahy

$$x_i, t_i, w_i, l_i \geq 0; w_i \in W_i$$

$$y_j \in Y_j (l_j, \{x_i\}, \{t_i\}, i = 1, 2 \dots m) \quad j = 1, 2 \dots n$$

$$\sum_{b=1}^B W_{ib} + \sum_{k=1}^K t_{ik} \leq T_i \quad i = 1, 2 \dots m$$

$$\sum_{j=1}^n l_j = \sum_{i=1}^m w_i$$

$$\sum_{n=1}^n y_j - \sum_{i=1}^m x_i \geq a$$

$$t_{ik} = a_{ik} \cdot x_{ik}, a_{ik} \neq 0 \quad k = 1, 2 \dots K$$

První nerovnost znamená, že všechny proměnné, kromě y_j , jsou nezáporné. Vztah $w_i \in W_i$ udává množinu způsobů vynaložení práce i -té skupiny, podobně $y_j \in Y_j$, kde přípustná technologická množina závisí od pracovních zdrojů, spotřeby a využívání volného času. Další nerovnost označuje, že suma pracovní doby a volného času nemohou přesáhnout celkový čas, který má i -tá skupina k dispozici. Další nerovnost je zápisem rovnováhy mezi pracovními zdroji a jejich spotřebou v hospodářských jednotkách. Předposlední nerovnost vyjadřuje vztah mezi vyráběnou, spotřebovanou produkcí a rezervami. Poslední vztah charakterizuje závislost mezi spotřebou k -tých produktů a volného času.

Model se odlišuje od výrobně technologického modelu především tím, že explicitně vyčleňuje volný čas sociálních skupin a určuje vztah jeho struktury ke spotřebě. Vyčlenění vektoru w_i umožňuje optimalizovat nejenom strukturu spotřeby a volného času, ale i rozdělení sociálních skupin podle sféry jejich pracovní činnosti, tedy opisuje formování struktury pracovních zdrojů. To umožňuje metodicky sblížit sociologické výzkumy volného času a kultury s ekonomickými a provádět je podle jednotného programu. [Gavrilec 1974 : 77]

3. Modely institucionální struktury

Omezené možnosti výrobně technologického modelu spočívají především v abstrahování od reálné organizační struktury ekonomiky. Tím, že výrobně technologický model zachycuje optimalizaci vzájemného spojení lidských a věcných činitelů v systému výrobních sil, abstrahuje od formy jejich existence, tj. od výrobních, (společenských) vztahů, které vznikají v procesu tvorby a realizace plánu.

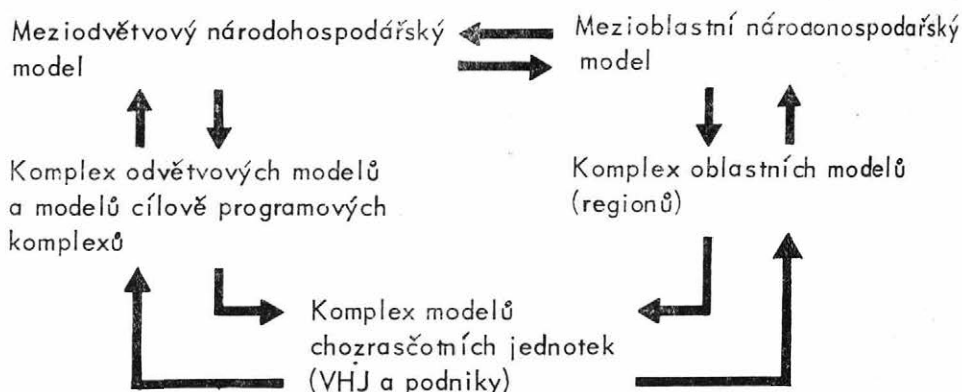
Ve výrobně technologickém modelu vystupuje pouze jeden subjekt, centrum, který výlučně provádí výběr optimálního plánu. Přitom nároky na informační kapacitu centra překračují dnešní technické možnosti. Zahrnutí hierarchické organizační struktury do výrobně technologického modelu umožňuje rozložit globální rozhodovací proces mezi více účastníků, vymezit sféru jejich kompetence a odpovědnosti za určitou oblast plánových rozhodnutí. Centru zůstává úloha koordinace těchto dílčích rozhodnutí tak, aby byl zajištěn soulad společenských a lokálních zájmů.

Vzájemné působení dílčích rozhodujících subjektů v procesu sestavování a realizace plánů lze znázornit systémem modelů. Každý z účastníků tohoto procesu řeší svou optimalizační úlohu (model), jejíž parametry závisí jednak na vlastních lokál

ních podmínkách, jednak na výsledcích rozhodování ostatních účastníků a centra. I když každý subjekt postupuje v souladu se svými lokálními zájmy, mechanismus koordinace zajišťuje, aby jeho dílčí rozhodnutí bylo v souladu se zájmy celku.

Rozložení globálního rozhodovacího procesu na jednotlivé modely sleduje obvykle výrobní a teritoriální princip organizace institucionální struktury ekonomiky v konkretizaci na makroúroveň, mezoúroveň a mikroúroveň. V souladu s těmito principy lze navrhnout strukturu systému modelů znázorněnou na schématu 1 [Matěmatically 1976 : 14; Systéma 1975 : 244].

Schéma 1

Má-li systém modelů vytvářet celek, je nezbytné zkoumat problém koordinace plánových rozhodnutí získaných z jednotlivých modelů. K tomu je možno použít dva základní přístupy — dekompoziční a kompoziční plánování.

V dekompozičním plánování se předpokládá existence globálního modelu ekonomiky. Dekompoziční algoritmy řešení této výchozí úlohy umožňují její rozklad na systém dílčích, výpočetně zvládnutelných úloh. Dílčí subjekty a systém (výrobních) vztahů mezi nimi se tak vynořují v procesu řešení jako emergentní vlastnosti výrobní technologického modelu. Dekompoziční přístup je založen na teorii matematického programování (zvláště teoremy Kuhna - Tuckera). Mezi nejznámější dekompoziční algoritmy patří například algoritmy Dantzig - Wolfevo nebo Kornai - Liptaka [Bélenskij - Volkonskij 1974 : 128—132].

Kompoziční plánování nepředpokládá apriorní existenci globálního modelu. Ekonomika se popisuje pomocí systému vzájemně propojených dílčích úloh (modelů). Cílem kompozičního plánování je nalézt globální model koordinace řešení těchto relativně samostatných úloh. Kompoziční přístup je založen především na algoritmech teorie her. Mezi známé modely tohoto druhu patří například model Arrow - Debreu [Nikaido 1972 : 324—359].

Analytické metody dekompozičního a kompozičního plánování umožňují hlouběji pochopit *principy fungování* složitých hierarchických systémů. Jejich použití při konstrukci řídicího (nebo prognostického) modelu institucionální struktury je značně omezeno nízkým stupněm rozvinutosti matematického formalismu. Variantnost použití různých technologií a způsobů řízení, právě tak jako vliv celé řady sociálních faktorů komplikují nasazení analytických metod pro nalezení zkoordinovaných plánových rozhodnutí v reálném systému.

Významným nástrojem pro analýzu složitých hierarchických systémů jsou simulační modely, které umožňují sledovat skutečný průběh procesů prostřednictvím vybraného souboru ukazatelů. Simulační model hierarchického plánovacího systému obsahuje tyto části [Mojsejev 1975 : 517]:

- a) systém modelů popisujících evoluci rozloženého rozhodovacího procesu v hierarchicky uspořádaném plánovacím systému; databanka systému určená komplexem těchto modelů;
- b) systém procedur umožňující spojení systému modelů s „biologickými“ články systému (experty), tedy efektivní dialog v systému člověk—počítač;
- c) matematické zabezpečení, zahrnující systém algoritmů pro řešení samotných úloh, vhodné programovací jazyky atd.

Simulační model vyžaduje týmovou spolupráci řady odborníků. Přes svou nákladnost je v současné době jediným prostředkem zkoumání reálných složitých hierarchických systémů. Jeho velkou předností je dialogový charakter, který umožňuje sloučit algoritmicky řešitelné rozhodovací modely (například v oblasti teorie her) s neformalizovatelnými, heuristickými rozhodovacími procedurami. Model není uzavřen — lze jej neustále zdokonalovat, měnit jeho jednotlivé bloky apod.

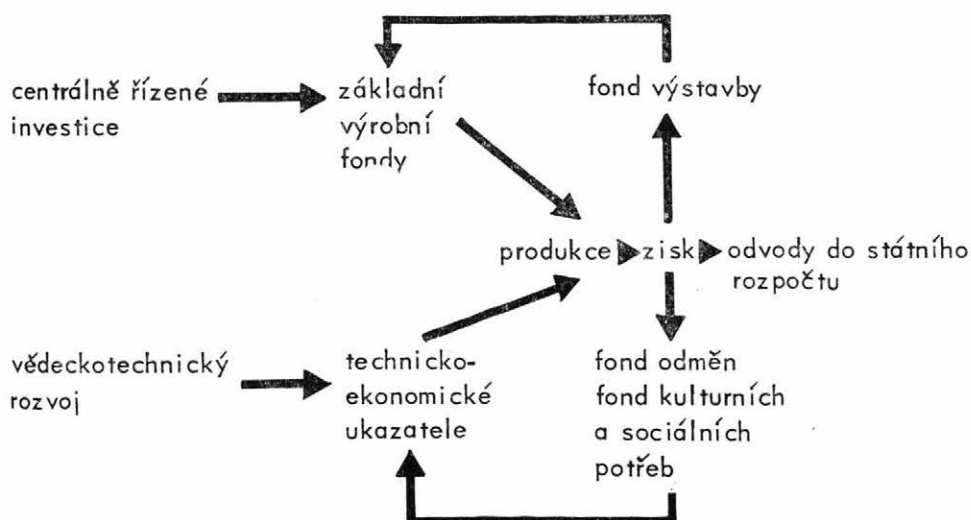
Simulační modely se tak stávají efektivním prostředkem teoretické analýzy, umožňují prognózovat různé varianty budoucího průběhu sociálně ekonomických procesů a provádět (s pomocí počítače) modelové experimenty, které zpravidla nejsou možné v reálném sociálním systému [Alan 1977].

4. Model stimulování chozrasčotní jednotky

Nejšířší uplatnění nalézají simulační techniky na nejnižších článcích komplexu modelů [Kuneš - Požár - Skála 1976]. Zde se pro dostatečně realistické zobrazení plánovacích procesů nedají použít analytické metody například lineárního programování, protože nelze odhlédnout od komplexního působení exogenních, sociálních faktorů, které vstupují do modelů jako prvky nelinearity, stochastičnosti atd.

Základním problémem na mikroúrovni je zabezpečení souladu společenských a podnikových zájmů, tj. realizace plánových úkolů v chozrasčotních jednotkách.

Schéma 2

Soulad nevzniká automaticky, je zajišťován fungováním komplexního systému ekonomické stimulace. Základem tohoto systému jsou fondy ekonomické stimulace, které se tvoří ze zisku chozrasčotní jednotky. Výše fondů silně ovlivňuje možnosti uspokojování hmotných a kulturních potřeb pracujících, sociálního rozvoje pracovního kolektivu a vědeckotechnického rozvoje podniku, a proto zpětně orientuje úsilí podnikového kolektivu na plnění plánových úkolů, zvyšování produktivity práce a efektivity výroby, snižování vlastních nákladů, zlepšování technicko-ekonomických ukazatelů výroby atd.

Simulační model chozrasčotní jednotky [Bagrinovskij 1977 : 184] vychází z určité představy, kterou vyjadřuje schéma 2. Ze schématu je patrné, že fondy ekonomické stimulace (fond výstavby, fond odměn, fond kulturních a sociálních potřeb) plní v mechanismu fungování chozrasčotní jednotky důležitou úlohu zpětné vazby.

K. A. Bagrinovskij vychází při konstrukci simulačního modelu chozrasčotní jednotky z uvedeného schématu. Jeho model se skládá z pěti základních bloků [Bagrinovskij 1977 : 183].

První blok slouží určení výrobních fondů podniku. Rovnice tohoto bloku obsahuje údaje o základních a oběžných fondech podniku, údaje o používaných technologiích, informaci o formování pracovních zdrojů a mzdových prostředků, údaje o centralizovaných investicích atd.

Druhý blok zachycuje produkční funkci podniku, tj. způsob spojení výrobních faktorů v procesu výroby.

Třetí blok umožňuje kalkulaci hodnotových ukazatelů výroby hrubé produkce, vlastních nákladů, zisku a rentability.

Ukazatele třetího bloku se ve čtvrtém bloku modelu využívají pro výpočet fondů ekonomické stimulace. Charakter příslušných rovnic je odvozen z metodiky formování těchto fondů, kterou určují vyšší články řízení.

Z hlediska sociálního plánování je zajímavý pátý blok, který zachycuje zpětný vliv fondů ekonomické stimulace na rozvoj výrobních faktorů, zvláště produktivity práce. Pro základní rovnici pátého bloku je navržen tento tvar:

$$z_{t+1} = 1 + a \left(1 - \exp \left\{ - \frac{u_t F_t}{L_t} \right\} \right),$$

kde z_{t+1} — koeficient zvyšování produktivity práce;

u_t — koeficient využívání fondů ekonomické stimulace pracujících (fondů odměn a sociálních a kulturních potřeb F_t);

L_t — mzda.

Zlomek v rovnici pátého bloku vyjadřuje vztah odměn k základní mzdě. Rovnice je v podstatě formálním zápisem hypotézy: a) v případě, že nejsou využívány fondy ekonomické stimulace, produktivita práce neroste, b) v případě, že jsou fondy ekonomické stimulace využívány maximálně (příjem pracovníka se skládá v podstatě jen z podílu na hospodářských výsledcích), růst produktivity práce má svou horní mez a je roven $1 + a$.

Veličina a je určitou bariérou zvyšování produktivity práce prostřednictvím fondů ekonomické stimulace.

Simulační model charakterizuje pomocí souboru ukazatelů činnost podniku a může sloužit k testování různých variant rozvoje chozrasčotní jednotky. V automatizovaných systémech řízení může plnit funkci základního modelu chozrasčotní jednotky, v jehož rámci lze koordinovat další dílčí modely (například optimalizace výrobního programu, kalendářní plánování atd.). Současně překračuje úzké pojetí výrobně

technologického modelu tím, že na mikroúrovni zkoumá vzájemné působení ekonomických, sociálních a vědeckotechnických faktorů v procesu rozvoje podniku z hlediska koordinace společenských a podnikových zájmů.

5. Další perspektivy. Sebeorganizující modely

Simulační modelování umožňuje přechod od deterministických a stochastických modelů k sebeorganizujícím modelům založeným na principech adaptace. Tyto tři stupně v rozvoji modelování složitých sociálně ekonomických systémů odpovídají třem typům informace o budoucnosti [Ackoff 1972 : 223], které mohou být strukturovány takto:

- a) určitost — jsou známy parametry systému;
- b) neurčitost — parametry systému jsou náhodné veličiny, u nichž je známo rozdělení pravděpodobnosti;
- c) neznalost — rozdělení pravděpodobnosti není známo.

Adaptační přístup umožňuje zkoumat složité systémy, u nichž nejsou předem známy pravděpodobnostní charakteristiky. Základním aparátém jsou metody stochastické aproximace umožňující určit nedostatečnou počáteční informaci v procesu fungování modelu [Levickij 1977 : 23].

Zajímavým pokusem v oblasti sociálního prognózování je sebeorganizující model růstu regionálního vědeckého potenciálu [Tamas 1978 : 201—210], založený na aparátu konečných automatů. Jeho pomocí je možné předvídat postupně růst regionálního vědeckého potenciálu na bázi nových mutací, které byly generovány konečným automatem od určitého výchozího stavu.

Konstrukce sebeorganizujících modelů může využívat dále i „her automatů“ a řadu dalších technik umožňujících simulovat procesy vývoje sociálních systémů prostřednictvím algoritmů optimálního učení. Adaptační přístup k sociálnímu prognózování se jeví jako velmi perspektivní a jeho možnosti dosud nejsou plně využívány.

Literatura

- Alan, J. a kol.: *Metodologické problémy komplexného dlhodobého prognózovania oblasti práce*. Bratislava, ČSVÚPSV 1977.
- Ashby, W. R.: *Kybernetika*. Praha, SNTL 1961.
- Bagrinovskij, K. A.: *Osnovy soglasovaniya planovykh rešenij*. Moskva, Nauka 1977.
- Bělinskij, V. Z. — Volkonskij, V. A.: *Itěrativnyje metody v teorii igr i programmirovani*. Moskva, Nauka 1974.
- Gavrilec, J. N.: *Socialno-ekonomičeskoje planirovaniye*. Moskva, Ekonomika 1974.
- Kuneš, J. — Požár, V. — Skála, M.: *Výchozí metodologické otázky spojené s aplikací komplexního prognostického modelu v n. p. MEZ Brno*. Brno, 1976.
- Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Levickij, E. M.: *Adaptacija v modelirovanii ekonomičeskich sistem*. Novosibirsk, Nauka 1977.
- Marx, K. — Engels, B.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Matematičeskie voprosy postrojenija sistemy modelej*. (Red. K. A. Bagrinovskij — E. L. Berl'jand) Novosibirsk, Nauka 1976.

- Mojsejev, N. N.: *Elementy teorii optimal'nykh sistem*. Moskva, Nauka 1975.
- Nikaido, H.: *Vypuklyje struktury i matematičeskaja ekonomika*. Moskva, Mir 1972.
- Rastrygin, P. A. — Markov, V. A.: *Kibernetičeskie modėli poznanija*. Riga, Zinatne 1976.
- Razumichin, B. S.: *Fizičeskie modėli i metody teorii rovnovėsiya v programmirovani i ekonomike*. Moskva, Nauka 1975.
- Sistema modėlej optimal'nogo planirovaniya*. (Red. N. P. Fedorenko). Moskva, Nauka 1975.
- Tamas, P.: *Self-Organizing Models in Social Forecasting*. In: *Planning and Forecasting Social Processes*. (Red. F. Kutta) Praha, Academia 1978.

Резюме

И. Дворжак: Моделирование сложных социально-экономических систем и социальное планирование и прогнозирование

Развитие модельных методов в теории планирования в связи с развитием новых математических дисциплин после второй мировой войны характеризуется новым подходом к моделированию социально-экономических процессов. Значительную роль в этом процессе сыграл анализ основной задачи линейного программирования и ее экономическая интерпретация. При этом впервые на основании моделей производственно-технологической структуры были сформулированы основные принципы теории оптимального планирования как оптимизация целевой функции, объективно обусловленные оценки и т. п. Основным понятием этого периода являлась формулировка задачи составления народнохозяйственного плана как гигантской задачи линейного программирования.

Значительная сложность этой задачи, которая заключается в большом числе неизвестных и взаимосвязей, привела постепенно к отказу от возможностей планирования на основании одной модели. Развитие декомпозиционных методов математического программирования и теория игр дали возможность разложить исходную модель на систему частных задач. Экономическая интерпретация этих декомпозиционных методов соответствует процессам создания и реализации плановых решений в сложной иерархически упорядоченной плановой системе. Таким образом теория оптимального планирования приходит к анализу и синтезу механизма оптимального планирования социалистической экономики. Процесс планирования осуществляется посредством системы моделей, которые предоставляют возможность отдельным участвующим решать лишь некоторые аспекты социально-экономической системы, причем плановый центр выполняет задачу координации этих частных плановых решений. Теория оптимального планирования воспринятая как система моделей дает возможность решать также вопросы объединения отраслевого и территориального планирования, краткосрочного и долгосрочного планирования и т. п.

Развитие теории оптимального планирования идет также по пути дальнейшего обобщения исходного представления производственно-технологической модели. Затруднения, связанные с формальным описанием основных элементов этой задачи, напр. целевой функции демографических ограничений и т. п., оказывают воздействие на дальнейшее обобщение народнохозяйственного планирования. Успешное решение задачи народно-хозяйственного планирования находится в прямой зависимости от того, в какой мере комплексно удастся включить в модель социальную среду экономической системы. Благодаря этому, безусловно отдельные элементы модели получают более широкие социальные размеры и в этом смысле можно говорить о теории оптимального социального или же социально-экономического планирования.

Дальнейшим существенным источником развития теории социального планирования является развитие автоматизированных систем управления, которые могут эффективно сочетать преимущества вычислительной техники с решением системы социально-экономических моделей. В связи с этим возникает ряд новых вопросов, связанных с объяснением сущности функционирования и развития общественной системы управления. Их решение заключается в интеграции новых дисциплин, как напр. эвристика, имитационное моделирование и др.

Таким образом теория оптимального планирования развивается все более комплексно и получает в связи с АСУ все высшую действенность при решении проблемы управления процессом коммунистического строительства.

Summary

J. Dvořák: Modelling of Complex Socio-Economic Systems in Relation to Social Planning and Forecasting

The development of modelling techniques in the theory of planning linking up with the development of new mathematical disciplines after World War II is characterized by new approaches to modelling socio-economic processes. An important role in this process was played by analyses of the principal role of linear programming and its economic interpretation. Proceeding from the models of production technology structure, the first formulations of the basic principles of the theory of optimal planning as the optimization of the target function, objectively determined evaluations, etc. were advanced. The key concept of this period was the formulation of the role played by the elaboration of national economy plans seen as the major role of linear programming.

The great complexity of this task, reflected in the large number of variables and relations gradually led to the abandonment of possibilities for planning on the basis of a single model. The development of decomposition methods of mathematical programming and the theory of games enabled the breaking down of the incipient model into a system of partial roles. The economic interpretation of such decomposition procedures corresponds to the processes specific to the formulation and implementation of planned decision in a complicated and hierarchically arranged planning system. In this way, the theory of optimal planning comes close to the analysis and synthesis of the mechanism of optimal socialist economy planning. The planning process is implemented via a system of models which makes it possible for individual participants to tackle only certain aspects of socio-economic systems; the planning centre then fulfils the role of coordinator of such partial planned decisions. The theory of optimal planning, conceived as a system of models, enables to solve problems concerning the linkage of branch and territorial planning, short-term and long-range planning, etc.

The development of the theory of optimal planning follows the line of further generalization of the basic notion of the production technology model. Complications connected with the formal description of the basic elements of this role, e. g. the target function of demographic restrictions, etc. call forth pressures leading to further generalization in national economy planning. A successful definition of the role of national economy planning is directly dependent on the degree of comprehensiveness with which the model incorporates the social context of the economic system. In this way, individual elements of the model naturally acquire a broader social dimension; in this sense we can talk about the theory of optimal social and/or socio-economic planning.

Another powerful source stimulating advances in the theory of social planning is the development of automated control systems, effectively combining the advantages of computer technology with the definition of a system of socio-economic models. This gives rise to a whole number of new issues concerning the clarification of the nature of functioning and development of a social system of control. The settlement of such questions involves the integration of new disciplines such as heuristics, simulation modelling, etc. In this way, the theory of modelling advances towards ever greater comprehensiveness and acquires — in liaison with Automatic System of Management-increasing efficiency in the process of solving problems concerning control of the process of Communist construction.

Časopis Sociológia v jubilejním roce 1978

Časopis Sociológia, vydávaný Slovenskou akademií věd, oslavil v uplynulém roce deset let svého trvání. Od samého počátku se zaměřoval na aktuální teoretické i praktické problémy naší sociologie a usiloval o co nejužší spojení s vědeckým komunismem a teoretickými problémy historického materialismu. Jak konstatoval akademik Andrej Sirácky v stati hodnotící vývoj časopisů Sociológia (*Desať rokov časopisu Sociológia*, č. 6. 1978), redakce usilovala o to, aby se v časopisu nepěstovala „věda pro vědu“, ale aby jeho hlavní úsilí bylo zaměřené na přiblížení vědy a výzkumu potřebám společenské, politické a hospodářské praxe“ (s. 465). V současné době profilují časopis především témata vyplývající z Jednotného programu společenských věd, z nichž některá (např. otázky sociální struktury, vývoje socialistické urbanizace na Slovensku, otázky mládeže a sociálního plánování) se v uplynulých letech staly i námětem monotematických čísel.

V ročníku 1978 dominovaly především stati zaměřené k vývoji sociální struktury, řešení národnostní otázky, způsobu života, formování potřeb v socialistické společnosti, tradičně již analyzované problémy vývoje urbanizace na Slovensku a sociálního plánování. Rozsahem menší pozornost byla věnována ryze metodologickým a metodickým problémům, které však byly rozpracovány v kontextu budování ucelené sociologické teorie. Symptomatické jsou v tomto směru zajímavá studie A. Ritomského *Matematika v rozvoji sociologických teorií* (4. 1978) a stať M. Illnera *Současné tendence ve výzkumu využití sociálních ukazatelů v Československu* (2. 1978) pokoušející se tuto problematiku řešit v širším kontextu sociologické výpovědi o společnosti.

Časopis Sociológia reagoval v uplynulém roce na tři významná politická výročí: 30. výročí vítězného Února, desáté výročí vyhlášení Československé federace a 60. výročí vzniku Československé republiky. Tato jubilea byla výzvou k realizaci monotematicky zaměřených čísel, z nichž první, věnované výročí Vítězného února (1. 1978), se zabývalo dynamikou vývoje sociálně třídní struktury v Československu, druhé (5. 1978) přineslo zasvěcenou stať Juraje Zvary o národné politických přeměnách naší společnosti v uplynulých letech a syntetickou studii F. Příkryla *Desať rokov československej socialistickej federácie*, analyzující především důsledky federalizace v oblasti státoprávních vztahů mezi českým a slovenským národem. Charakter monotematického čísla má i číslo 3, převážně věnované otázce formování potřeb v socialistické společnosti.

Problematika změn v sociálně třídní struktuře představuje dlouhodobě sledovaný námět slovenské sociologické produkce. V prvním čísle 10. ročníku časopisu Sociológia jsou uveřejněny stati autorů, kteří se touto problematikou již delší dobu zabývají. Stať F. Charváta *Vývoj sociálně třídní struktury československé společnosti v podmínkách socialistické výstavby* je syntetickým pokusem vyjádřit změny v sociální struktuře vyvolané socialistickými přeměnami naší společnosti. Analyzuje proces anihilace vykořisťovatelských tříd a vrstev i změny v sociálním složení jednotlivých tříd z hlediska typů sociální mobility. Charakteristickým rysem studie je pokus o propojení makrosociálních změn a dynamiky sociálně třídní struktury, vyústující v její kvalitativně nový typ a nový charakter sociální diferenciace. Stať F. Tažkého *Robotnícka trieda v procese budovania socializmu v našej vlasti*, V. Baucha *Zrod družstevných roľníkov — jedna z ciest zblížovania našich národov* a R. Roška *K niektorým aspektom rozvoja československej inteligencie* se zaměřují vždy na určitý aspekt problematiky. Stať F. Tažkého na změny v početním stavu a struktuře dělnické třídy, V. Baucha na strukturaci rolnictva v prvním období budování socialismu v naší vlasti (problematikou družstevních rolníků se autor komplexněji zabývá i ve stati *Zrod triedy družstevných roľníkov a formovanie novej kvality ich vedomia* — 6. 1978) a R. Roška na posílení vnitřní diferenciace inteligence, přičemž vychází především z diferencí mezi faktickým a požadovaným vzděláním, z údajů o počtu a zaměření odborníků a údajů o absolventech vysokých škol.

Monotematické číslo 1 je uvedeno statí akademika V. Cirbese *Vitazný február a revolučné socialistické premeny na Slovensku*. Jsou v ní shrnuty důsledky převzetí moci dělnickou třídou v Únoru 1948 pro vyrovnání českých zemí a Slovenska i dyna-

mický rozvoj slovenského národa: „Převzetí moci dělnickou třídou v Únoru 1948, vznik a upevňování socialistických výrobních vztahů, industrializace Slovenska a kolektivizace zemědělství, kvalitativní změny sociálně třídní struktury i růst životní úrovně lidu vytvořily materiální základ vítězství marxisticko-leninské ideologie ve vědomí širokých mas slovenského lidu. Ve společenském vědomí převládají takové principy socialistického života, jako rovnost materiálních a kulturně vzdělávacích podmínek pro všechny členy společnosti, kolektivní odpovědnost za socialistické vlastnictví, prvoradost celospolečenské zájmy a cíle před zájmy a cíli jednotlivců. Zásadně se mění vztah lidí k práci... Takové progresivní rysy vědomí dělnické třídy, jakými jsou proletářská solidarita, odhodlání k obětem pro společnou věc, třídní a internacionální vědomí... se stávají charakteristickými pro vědomí i praxi ostatních sociálních skupin... V podmínkách socialismu se z bývalých vykořisťovaných slovenských dělníků, nádeníků a kovorolníků, vesnické i městské chudiny stali sebevědomí a vzdělání hospodáři své země.“ (s. 15)

Rozvoj sociálně třídní struktury je námětem statí i v dalších číslech časopisu Sociológia. Například v čísle 2 jsou publikovány celkem čtyři statí více či méně se vztahující k této problematice (L. Pisca, *Sociálna politika a sociálna mobilita*; M. Francisci, *Stieranie rozdielov medzi pracovnými podmienkami tried a vrstiev*; J. Bartko – R. Haspara, *Formovanie socialistického spôsobu života družstevného roľníctva* a informace V. Farkašové *Problematika inteligencie v sovietskej sociologickej literatúre*). Doplnuje je například (v čísle 5) přehledná teoreticko-metodologická studie K. Podolákové *Vplyv sociálno triednej štruktúry na formovanie socialistického spôsobu života*.

Významné místo v uplynulém ročníku časopisu Sociológia zaujímají otázky formování potřeb v socialistické společnosti. V čísle 3 uvedl časopis tři závažné statí, pokrývající problematiku potřeb z hlediska kategoriálního (J. Suchý, *Životné potreby a rozvoj socialistickej spoločnosti*); V. Wagner, *Konfrontácia marxistickej sociologickej koncepcie potrieb*) a fylogenetického (E. Gibarti, *Vznik ľudských potrieb a ich modifikácia vo fylogenéze*). Statí J. Suchého a V. Wagnera programově usilují o zpřesnění kategoriálního aparátu československé sociologie a zabývají se analýzou takových aspektů teorie způsobu života, jakými jsou například uvědomělé a neuvědomělé potřeby, racionální spotřeba, vazba mezi sociálně třídní strukturou, ekonomikou a dynamikou potřeb apod.

Studie V. Wagnera se snaží postihnout nové tendence v buržoazních koncepcích potřeb a zdůrazňuje, že kritické vyrovnání se s buržoazními teoriemi potřeb je nezbytnou součástí práce v marxistické sociologické teorii. Vyrovnává se zejména s těmi autory, kteří nejsou akademickými sociology a psychology, ale vstupují do ideologických a politických zápasů doby. Kriticky reaguje především na dílo Marcuseho, ale i druhořadých autorů, Boetschra, Kniersche, Tilicka, a Kuvačiče, a konfrontuje jejich myšlenky s názory K. Marxe a sovětských autorů.

Kritika buržoazních teorií je i námětem zasvěcené studie J. Houšky *Ke zrodu protirevoluční tradice buržoazní sociologie* (1. 1978), ukazující, jak v dílech A. Comta, H. Spencera a G. le Bona byla provedena destrukce buržoazní demokratického přístupu ke společnosti, jeho hodnot i historického vědomí. Studie reprodukuje kromě jiného hlavní myšlenky méně známé studie G. le Bona *La Révolution française et la psychologie des révolutions* z roku 1912, která představuje radikální odklon od tradice buržoazní demokratické historiografie (Michelet), ostrou kritiku jakobinské diktatury a postupný odklon od hledání makrosociálních příčin a důsledků revolucí k jejich kvazipsychologickému vysvětlení v teorii duše davů.

Z ostatních statí je třeba připomenout zejména dvě studie z oblasti územního plánování a sociologie urbanismu. Zemkovu studii *Vývoj vidieka a mesta v Slovenskej socialistickej republike* (6. 1978), Pašiakovu studii *Sociológia a sociálne plánovanie v územných celkoch* (3. 1978), které se soustřeďují na sociální důsledky urychlené urbanizace Slovenska v uplynulých letech. Stať J. Zemka je doplněna i přehledným kartografickým materiálem. Konkrétní problémy sociálního plánování v územních celcích jsou dokumentovány i v přehledné informaci kolektivu pracovníků Ústavu stavebnictví a architektury SAV *K problematice plánu sociálneho rozvoja okresu Trnava* (4. 1978).

Za přínosné pokládám i poměrně časté zařazování materiálů věnovaných sociální problematice jednotlivých demografických a sociálně demografických skupin. V recenzovaném ročníku jde především o statí L. Piscy *Starí a starší ľudia v rodine a v spoločnosti* (6. 1978) a statí I. Možného *Rodiny pracovné exponovaných partnerů jako sociální a sociologický problém* (4. 1978) zabývající se především problémy způsobu života, profesionálního začlenění a rodinného života vysokoškolsky vzdělaných partnerů. Této problematice je věnována systematická pozornost i v rubrice recenzí.

Spíše na empirické úrovni byly v tomto ročníku projednány otázky sociologie volného času a kultury (J. Majchrák, *Niektoré názory diváka na slovenské filmy*, 4. 1978, a J. Košťová: *O zmenách v štruktúre voľného času v Československu*, 5. 1978).

V rubrice informací je značná pozornost věnována literatuře z vědeckého komunismu. Podobně jako je tomu v Sociologickém časopise, velmi málo se recenzují základní díla soudobé buržoazní sociologie. V recenzované zahraniční literatuře převládají monografie sovětských autorů.

Desátý ročník časopisu *Sociológia* působí sympaticky zejména svou snahou o teoretické uchopení základních sociologických problémů. Z hlediska zpracování mají příspěvky dva charakteristické rysy. Je to především úsilí zpracovat jednotlivé problémy geneticky, se znalostí historických realit a se smyslem pro historicitu sociálních problémů i sociálních funkcí. Preference historicko-logické metody před metodou logicko-historickou je typická pro převážnou část produkce z oblasti sociální struktury a sociologie urbanismu. Druhým rysem, charakterizujícím příspěvky uplynulého roku, je citlivost pro specifikum jednotlivých národních a národnostních tradic, zvláště u jednotlivých územních celků. V obou těchto momentech lze spatřovat svěbytný přínos slovenské sociologie.

Jiří Linhart

Sociologičeskije issledovanija

Čtvrtý ročník časopisu *Sociologičeskije issledovanija*, vydávaného Akademií věd SSSR a Institutem sociologických výzkumů, přináší na více než devíti stech stranách zajímavý průřez současnou sovětskou sociologickou produkcí.

Redakce a jednotliví autoři soustřeďují hlavní pozornost na realizaci úkolů vyplývajících pro marxisticko-leninskou sociologii z usnesení XXV. sjezdu KSSS. V širších souvislostech se nad těmito úkoly zamýšlejí T. V. Rjabuškin ve statí XXV. sjezd KSSS a úkoly dalšího rozvoje sociologických výzkumů (2/77). M. N. Rutkevič v článku *Aktuální problémy rozvoje sociální struktury sovětské společnosti ve světle závěrů XXV. sjezdu KSSS* (2/77) a V. E. Kozlovskij ve statí *Rozpracování problémů dialektiky současné epochy v materiálech XXV. sjezdu KSSS* (1/77).

K aktuálním otázkám budování rozvinuté socialistické společnosti v SSSR je zaměřen redakční článek *Velký říjen a současný společenský rozvoj* (4/77), jakož i statí V. M. Čchikvadzeho o nové sovětské ústavě, nazvaná *Charta demokracie a socialismu* (4/77). Informace V. I. Geraseva a S. N. Smirnova *Velký říjen a problémy internacionalismu* seznamuje čtenáře s výsledky vědeckých konferencí k 60. výročí Velké říjnové socialistické revoluce, které se konaly v Taškentu, Baku, Alma-Atě a Frunze. Otázkami marxisticko-leninské teorie sociálního pokroku v současnosti se zabývá M. B. Mitin (4/77). M. T. Iovčuk a L. N. Kogan nazvali svou statí *Kultura rozvinuté socialistické společnosti a sovětská sociologická věda* (4/77).

Časopis obsahuje celou řadu článků a informací k otázkám *rozvoje sociální struktury sovětské společnosti*, zejména k teoreticko-metodologickým problémům jejího výzkumu. Například G. E. Glezerman se zabývá přeměnami sociální struktury a rozvojem osobnosti v socialismu (2/77), L. N. Kogan sblížováním sociálních skupin v oblasti socialistické kultury (2/77), V. I. Starověrov tendencemi proměn sociální struktury zemědělského obyvatelstva SSSR v období rozvinuté socialistické společnosti (2/77), O. I. Škaratan a V. O. Rukavišnikov sociálními vrstvami v třídní struktuře socialistické společnosti (2/77).

O výsledcích všesvazové vědecké konference, konané ve Zvenigorodu, informují čtenáře Z. T. Golenková a G. A. Slezarev v článku *Proměny v sociální struktuře rozvinuté socialistické společnosti* (1/77). Čtvrté zasedání problémové komise „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“, které se konalo v Budapešti, je obsahem článku Z. T. Golenkové (4/77). Ke stejnému tématu se vztahuje i recenze knihy *Sociální struktura rozvinuté socialistické společnosti v SSSR* od A. V. Bezrukova a V. J. Poletajeva (1/77). Poznatky z výzkumu pracujících Leningradu v letech 1918–1977 jsou uvedeny v článku O. I. Škaratana, O. V. Stakanova a O. V. Filippova *Rysy sociálního rozvoje sovětského pracujícího* (4/77). Dynamikou sociálních proměn obyvatelstva Estonské SSSR v letech 1968–1973 se zabývá informace E. E. Rannika (2/77).

Rada autorů se věnuje velmi aktuální problematice — *sociálnímu plánování*. Například P. N. Lebedev a A. S. Paškov se zamýšlejí nad otázkami výstavby obecné teorie sociálního plánování (4/77), N. A. Aitov se zabývá problémy regionálního plánování (1/77), N. I. Lapin sociálními problémy projektování nových podniků (1/77) a I. V. Bestuzev-Lada metodologickými problémy sociálního prognózování (1/77). Podrobnou informaci z besedy u kulatého stolu, uspořádanou časopisem Sociologičeskije issledovanija pod názvem *Sociální ukazatele a indikátory národohospodářského plánování* uvádí V. G. Andrejzenkov (1/77). Článek *Ukazatele sociálního a kulturního rozvoje a perspektivy globálního modelování* od Z. I. Fajnburga a kol. informuje o výsledcích mezinárodního vědeckého semináře, který se konal v červenci 1976 v Moskvě (1/77). O vědecké konferenci k otázkám sociálně ekonomického rozvoje velkého města referuje příspěvek N. S. Fedorovové a O. G. Fajanse (2/77).

Předmětem trvalé pozornosti časopisu a jeho autorů jsou jednotlivé *otázký rozvoje sovětské společnosti*. Například V. A. Smirnov a V. E. Bojkov zobecňují zkušenosti z vymezení typologie pracujících podle objektivních a subjektivních ukazatelů jejich pracovní aktivity (1/77), E. M. Starobinskij a V. M. Etinger informují o všesvazovém semináři k metodám a formám socialistického soutěžení (1/77). Problémům podnikové sociologie se věnují V. G. Podmarkov, A. K. Zajcev a V. V. Novikov (3/77). V. P. Tomin se na základě výsledků všesvazové vědecké konference zabývá regionálními zvláštnostmi reprodukce a migrace obyvatelstva (2/77). Nad otázkami upevňování socialistické pracovní disciplíny se zamýšlí A. V. Mjalovickij (1/77) a nad problémem sociálních rezerv pracovního kolektivu v zemědělství V. E. Tomaškevič (1/77).

Dynamikou růstu kulturní úrovně pracující mládeže se zabývají V. I. Bolgov a V. G. Gucu (3/77) a zkušenostmi ze sociologického výzkumu religiozity obyvatelstva N. M. Zakovič a V. A. Zoc (3/77). N. A. Sviridov v článku *Zvláštnosti adaptace osobnosti ve složitých provozních podmínkách* zobecňuje poznatky z aplikovaného výzkumu (2/77), A. A. Mjasnikov poznatky z výzkumu vnitroskupinových vzájemných vztahů (2/77) a T. G. Gaponova poznatky z výzkumu novousedlíků na severu Západní Sibíře (2/77).

D. A. Jaremčuk se zabývá sociálními aspekty komplexního systému řízení kvality (3/77). Ke stejné otázce je zaměřen článek zobecňující poznatky z besedy u kulatého stolu, uspořádané Lvovským oblastním výborem KSSS a redakcí časopisu Sociologičeskije issledovanija (4/77).

Poměrně značnou pozornost věnuje časopis problematice *sociologie vzdělání*. F. P. Filippov informuje o výsledcích výzkumu úlohy vysoké školy v proměnách sociální struktury sovětské společnosti (2/77), V. M. Petrov analyzuje sociálně ekonomické funkce vysoké školy v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti a vědeckotechnické revoluce (4/77). Orientaci žáků na různé formy středního vzdělání se zabývá D. I. Zjuzin (1/77), sociální orientaci absolventů středních škol V. Gentvajnita, A. Matulenisa a M. Taljunajta (2/77) a sociálně profesní orientaci a postupem absolventů vysokých škol technických V. A. Kucenko (2/77). O sociálním složení studentů pojednává I. I. Šeremet (2/77), o sociálních zdrojích formování osobnosti studentů V. I. Brudnyj a A. B. Kaganov (2/77). Problematiku vhodně doplňuje recenze knihy F. P. Filippova *Všeobecné střední vzdělání v SSSR* (V. N. Turčenko — 3/77).

O zkušenostech z rozvoje sociologického vzdělání v SSSR informuje čtenáře zvláštní rubrika ve třetím čísle časopisu, do níž přispěli L. A. Volovik, L. G. Belkin, B. K. Lisin, E. P. Ovčinnikova a G. P. Davidjuk.

V *metodologické rubrice* se F. E. Šeregi zabývá metodologickými problémy výběru a reprezentativnosti v praxi sociologických výzkumů (1/77). V. I. Gerčikov otázkami typologie v sociologických výzkumech (2/77), G. S. Batygin zkušenostmi ze zpracování typologie ukazatelů životního způsobu (2/77). O problémech škálování estetických hodnot v sociologickém výzkumu umění píše G. G. Dadamjan a D. B. Dondurej (3/77), o systémové analýze potřeb mládeže ve společensko-politické činnosti J. M. Orlov a B. A. Babin (3/77). O využití metody obsahové analýzy ve studiu normativních požadavků na inženýra v organizaci informují V. N. Kajurova a G. I. Saganěnko (1/77), interpretaci ukazatelů intenzity korelací se zabývá V. K. Šabanov (1/77).

Popis a fotografii přístroje RISEP publikuje v článku *Na pomoc interview* A. V. Dimitrijeva (3/77). O zkušenostech ze sociálního experimentu *Pulsar*, uskutečněného v letech 1971–1973 ve Lvovském výrobně technickém sdružení Elektron, informuje V. M. Jakušev (3/77). Do metodologické rubriky napsali zajímavé články i další autoři, například V. Z. Kogan (2/77), T. M. Jarošenko (1/77) a V. P. Volkova (2/77).

Do rubriky *kritika soudobé buržoazní sociologie* přispěli S. I. Popov pojednáním o hledání nové „kvality života“ v buržoazní sociologii (1/77), F. P. Filippov a S. N. Bykova analýzou problémů tzv. „rovných možností“ v soudobé buržoazní sociologii vzdělání (1/77), E. V. Osipova kritikou psychologického redukcionismu V. Pareta (1/77) a autoři A. A. Ručka a V. V. Tančer kritickou analýzou některých tendencí v soudobé buržoazní sociologii nazvanou *Od ideologie „rovnováhy“ k sociologii konfliktu* (3/77). Podnětné myšlenky přináší články F. P. Filippova *Antisovětismus pod vývěskou „sociologie inteligence“* (4/77) a V. V. Šeljagy *Sociální problémy mezinárodní bezpečnosti a ideologický boj* (4/77).

Sociologičeskije issledovanija přináší řadu materiálů informujících čtenáře o výsledcích práce Sovětské sociologické asociace. Ústřední místo mezi nimi zaujímají dokumenty ze IV. výroční všesvazové konference Sovětské sociologické asociace, (1) která se konala v dubnu 1977 v Moskvě (3/77). Ve čtvrtém čísle časopisu jsou uvedeny podrobné údaje o složení a práci Sovětské sociologické asociace, která byla založena v roce 1958. O práci Ukrajinského oddělení asociace v letech 1974–1976 informují čtenáře L. V. Sochaň a V. A. Matusevič v čísle 3/77.

Ve čtvrtém čísle časopisu je ve zvláštní rubrice, nazvané *Sociologická věda v SSSR za 60 let*, publikována série článků z historie sociologického myšlení v SSSR. Sociologickým odkazem V. I. Lenina z let 1917–1923 se zde zabývá V. S. Kružkov, předmětem marxisticko-leninské sociologie G. V. Osipov, aktuálními problémy sovětské sociální psychologie G. M. Andrejeva. Do rubriky přispěla rovněž R. G. Gurova článkem o sociologických aspektech teorie výchovy v sovětské pedagogice dvacátých let, O. M. Maslova poznatky ze sociologických výzkumů čtenářských zájmů ve dvacátých a třicátých letech a J. Z. Garipov článkem o výzkumech národnostní problematiky SSSR ve dvacátých a třicátých letech.

Sociologičeskije issledovanija věnují pozornost významným celosvětovým sociologickým akcím. J. V. Arutjunjan informuje o výsledcích IV. světového kongresu rurální sociologie (3/77), N. M. Blinov a V. V. Bovkun o přípravách sovětských sociologů na IX. světový sociologický kongres (2/77).

Redakce pravidelně zveřejňuje recenze a informace o novinkách sociologické literatury, poznatky z besed se čtenáři a dopisovateli časopisu, obsah sociologických časopisů z ostatních socialistických států a další informace a sdělení. Celková úroveň práce časopisu a jeho redakce byla právem vysoce oceněna na IV. výroční konferenci Sovětské sociologické asociace.

Časopis Sociologičeskije issledovanija tvoří významný zdroj informací o nových poznatcích marxisticko-leninské sociologie v SSSR a je nenahraditelným pomocníkem nejen pro sociology, ale i pro ty, kteří se o sociologické otázky zajímají.

Antonín Stojan

O socialistickém způsobu života mezinárodně

V mezinárodní edici nakladatelství Svoboda, *Socialismus: zkušenosti, problémy, perspektivy*, vyšla nedávno knížka *Socialistický způsob života*. (2) Je dílem mezinárodního autorského kolektivu, složeného většinou z představitelů stranických společenskovo-vedních pracovišť.

Na první pohled jde o knihu přitažlivou, a to jak titulem, tak zejména mezinárodním charakterem zpracování tématu, které je i u nás mimořádně aktuální.

Poskytuje určitou představu o tom, kam až se v našich zemích dostalo poznání problematiky utváření socialistického způsobu života, které otázky jsou považovány za podstatné pro jeho reálné formování a dovršení i teoretické uchopení. V tomto

(1) O jednání výroční konference Sovětské sociologické asociace byla zveřejněna podrobná informace v *Sociologickém časopise* č. 4/1978, s. 437–443.

(2) *Socialistický způsob života*. Praha, Svoboda 1978, 183 s.

smyslu má tedy nemalý význam pro naši společenskovední frontu i pro praktickou politickou činnost.

v soc. lit. konkrétně na S. Z. Z.
Velká pozornost je věnována samotnému vymezení kategorie životního způsobu vůbec a socialistického způsobu života zvláště. Víme dobře, že těmto otázkám se ve všech socialistických zemích věnovalo po určitou dobu mimořádně velké úsilí. Není to náhodné. Životní způsob patří totiž mezi ty společenskovední kategorie, jimž bezprostředně neodpovídá nějaký relativně ohraničený a smyslově uchopitelný jev. Můžeme sice dlouho diskutovat o obsahu a historických proměnách kategorie člověk, ale zároveň řekne-li se člověk, každý si s tímto pojmem spojí jistou realitu, o níž je schopen alespoň částečně vypovídat.

Jaká představa je však spojena s kategorií „způsobu života“? Co jí vlastně v realitě odpovídá, neboli jakou stránku skutečnosti odráží? Zde je situace poněkud jiná. Životní způsob patří mezi kategorie, které odrážejí *vztahy, souvislosti*, ty jsou sice vědy přítomné, objektivně existující, nikoli však přímo uchopitelné, či dokonce smyslově vnímatelné.

V určité fázi sám reálný vývoj socialistického společenského systému vyzdvihuje problematiku životního způsobu do popředí, neboť v důsledku nových společenských poměrů se kvalitativně mění i způsob života. Společenskovední fronta nemůže reagovat na tuto situaci jinak, než že se nejprve pokouší ujasnit si – v navázání na díla klasiků – samu kategorii, vypracovat určitou teoretickou koncepci; bez tohoto kroku nelze přistoupit ke zkoumání reálných procesů změny životního způsobu, aniž bychom se vystavovali riziku falešných výpovědí o skutečnosti.

Právem je proto první oddíl knihy věnován teoretickým a metodologickým problémům zkoumání socialistického způsobu života. Zajímavé je, které otázky v této souvislosti autoři zdůrazňují. Především zkoumají *souvislosti mezi novým společenským systémem a způsobem života*. „Kategorie ‚způsob života‘ se objevuje jako důležitý prostředek a kritérium hodnocení pokroku dosaženého socialistickou společností. Způsob života lidí charakterizují především výsledky pokroku v podmínkách socialismu. Zkoumání způsobu života v socialistické společnosti se tedy stává součástí širšího poznávacího úkolu – všestranné definice rysů socialismu a vytvoření teorie rozvinuté socialistické společnosti,“ píše S. Widerszpil (s. 15).

Objektivní podmínky života společnosti určují ve svém souhrnu způsob života. Avšak mezi objektivními podmínkami a jednáním lidí leží složitý proces odrazu objektivní skutečnosti v jejich vědomí. Způsob života závisí nejen na objektivních podmínkách, v nichž člověk žije, ale i na jeho poměru k těmto podmínkám.

Nevystačíme však s tvrzením, že každé společensko-ekonomické formaci přísluší kvalitativně vymezený životní způsob. „Vystává zde potřeba výraznější konkretizace a diferenciací. V třídní společnosti nelze životní způsob zkoumat v rámci jednoho modelu. Jeho kvalitativní určitost nachází ztělesnění v nejružnějších sociálních třídách, vrstvách, skupinách dané společensko-ekonomické formace... Za socialismu se naproti tomu postupně formuje jeden životní způsob,“ zdůrazňují Ž. Petrov a A. Todorov (s. 36–7).

Jak odpovídají autoři na otázku vymezení životního způsobu, respektive socialistického způsobu života? Iovčuk a Toščenko jej definují jako souhrn „konkrétně historicky vzniklý na základě socialistických společenských vztahů – životních aktivit individuí, sociálních skupin, tříd, národů a společenství ve sféře práce a kultury, společensko-politického a každodenního (rodinného) života, sociálních a mezilidských vztahů“ (s. 27).

G. Conkov zdůrazňuje metodologickou úlohu pojmu způsob života, kterou vidí v tom, že „odráží nikoli libovolné činnosti lidí, ale činnosti základní – pracovní, výrobní, spotřebitelské, řídicí apod.“ (s. 47). „Je to filozofická kategorie, v níž se objektivní a subjektivní stránky života, činnosti lidí a sociálních seskupení nalézají v dialektické jednotě“ (s. 49).

Čtyři stati, věnované této problematice, dávají velice výstižný obraz současného poznání; lze jej charakterizovat ve dvou směrech. Na jedné straně existuje značná rozmanitost v pojetí, ve vymezení základních kategorií; jen v sovětské literatuře posledních let + mimočodem neobyčejně rozsáhlé – se objevilo asi 30 různých definic životního způsobu. G. Conkov shrnuje pojetí způsobu života do čtyř základních skupin:

- a) jako ustálený způsob reprodukce a uspokojování sociálních potřeb;
- b) jako odraz sociálně ekonomického zřízení v sociálně politické a duchovní oblasti života;

- c) jako soulad různých forem každodenního chování jednotlivce a skupin;
d) jako souhrn typických forem životní činnosti lidí v konkrétních podmínkách.

Na druhé straně možno říci, že v rámci této rozmanitosti, která je převažujícím rysem, bylo v některých základních otázkách dosaženo jistě jednoty.

Především není sporu o tom, že kvalitativní změna životního způsobu se odvíjí od nového společenského řádu. Rychleji se mění podmínky života, než sám způsob života (přičemž tyto dvě stránky jednoho procesu je třeba odlišovat).

Kategorie životního způsobu má subjekt-objektový charakter; jejím rozhodujícím elementem jsou činnosti, respektive životní činnosti.

Které problémy zůstávají nejvíce otevřené, nejvíce diskutované? Především konkrétnější obraz, podoba, číry či model socialistického způsobu života. Řešení této otázky předpokládá hlubší analýzu vztahu mezi společenským systémem a životním způsobem. Do tohoto okruhu se řadí i dosud málo propracovaný problém vztahu životního způsobu a utváření osobnosti, systému kritérií hodnocení pokroku v životním způsobu, nemluvě o jeho „měření“ prostředky empirického výzkumu.

* * *

Druhá, nejrozsáhlejší část knihy se zabývá otázkami formování socialistického způsobu života. V šesti kapitolách jsou postíženy některé podstatné stránky tohoto procesu, ať již v rovině teoreticko-normativní, či analyticko-deskriptivní.

Socialistický způsob života je chápán jako proces uskutečňování ideálů marxismu-leninismu a cílů dělnického hnutí. Aby si udržel kvalitu vědeckého cíle, je třeba, „aby tento cíl obsahoval jenom ty možnosti z historicky dané reality, které se již na půdě dané sociální skutečnosti při svém rozvoji projeví jako nevyhnutelnost“ (E. Gröhner, s. 53). Možno říci, že ve vztahu k tomuto jistě oprávněnému požadavku se někdy ve vědeckém bádání i propagandistické činnosti projevuje značná necitlivost; většinou se zatím nerozlišuje mezi socialistickým a komunistickým způsobem života, ačkoli je dobře známo, že tyto dvě etapy rozvoje nové sociálně-ekonomické formace se v mnohém od sebe podstatně odlišují. Autor zdůrazňuje Leninovu myšlenku o tom, že socialistický způsob života je především vítězstvím člověka nad vlastní soukromovlastnickou psychologii, že je mu vlastní socialistický způsob myšlení, spojený se vzrůstající cílevědomostí, odpovědností za věci kolem sebe i za sama sebe.

V této souvislosti V. Brychnáč, H. Opitz a B. Vési charakterizují uvědomělost společenské aktivity jako ten její rys, který v socialistické společnosti nabývá stále většího významu. Socialistická změna ve vědomí lidí není ovšem automatickým procesem, „úroveň a hloubka pochopení socialismu bývají často velmi různé“ (s. 108).

Velká pozornost je věnována problematice potřeb, zájmů, uspokojování a růstu materiálních potřeb pracujících. I. Abramovičová a M. Treněva vymezují potřeby takto: „jsou objektivním výrazem stavu materiálních životních podmínek na určitém stupni jejich rozvoje, tedy nikoli pouze subjektivním pocitem nedostatku, ale především dialektickým vztahem subjektu (třídy, jednotlivce) k materiálnímu světu, vztahem usilujícím o osvojení tohoto světa prostřednictvím aktivní činnosti v určitých společenských podmínkách“ (s. 63–4).

Za významnou je považována otázka formování a rozvoje komplexu „rozumných potřeb“, „prospěšných perspektivních potřeb“ (s. 66); zůstává však nevyřešeným problémem, jak, podle jakých kritérií tyto rozumné, prospěšné, perspektivní potřeby stanovit a kdo je stanovuje.

Poněkud blíže k tomuto problému se dostávají H. Luft a M. Treněva ve stati, která analyzuje problém potřeb a spotřeby. Vycházejí z konstatování, že „rostoucí spotřeba za socialismu není v rozporu s rozvojem člověka, ale naopak je jeho nutnou podmínkou... Rostoucí životní úroveň nerodí takové jevy, jako je egoismus, chamtivost, preferování úzce materiálních zájmů proti zájmům společenským a duchovním, i když to různí kritici tvrdí. Právě naopak, tyto záporné jevy plodí nemožnost vždy uspokojit rostoucí materiální a kulturní potřeby“ (s. 75).

Pro nejplnější uspokojování potřeb je především nutno znát mechanismus transformace potřeb v poptávku, charakter a podstatu vzájemného působení mezi poptávkou a nabídkou. V socialismu se tento vztah ustáváje a udržuje uvědoměle a plánovitě. „Přitom se bere v úvahu skutečnost, že poptávka je jen forma projevu potřeb. Jestliže jsou potřeby prvotním signálem vůči výrobě, je poptávka signálem druhotným“ (s. 79).

Při neustálém růstu příjmů obyvatel, rozvoji kultury, estetické výchovy atd., při stále plnějším uspokojování potřeb se zvlášť výrazně začínají projevovat kvalitativní

změny v charakteru poptávky. Rostou požadavky na sortiment, kvalitu a modernost různých druhů zboží.

Uvědomělost a společensko-politická aktivita představují další výrazný aspekt procesu formování nového života. To nutně staví na pořad dne otázku rozvoje demokratických rysů a efektivnosti řízení společnosti, problém vzájemného vztahu kvalifikace a demokratické účasti na řízení (V. Brychňák, H. Opitz, B. Vési).

V řešení těchto otázek se autoři dostávají poněkud dále, než bývá obvyklé, formulují některé problémy způsobem novým a velice podnětným. Rozlišují například řízení ve speciální oblasti jako sverážnou formu dělby práce, která nutně vede k resortismu, v obecnější rovině pak řízení „formou kolegií, kdy na různých úrovních dochází k regulaci života velkých i menších společenství“ (s. 114). Právě tato forma umožňuje řešit „možné rozpory mezi profesionálním a politickým přístupem...“ na základě širšího, syntetizujícího společensko-politického přístupu (s. 115–116).

Zajímavé přístupy jsou naznačeny v řešení vztahu životního způsobu a kultury, problematika zatím velice málo zmapované. „Kultura vystupuje jako jeden z předpokladů vytvoření způsobu života i jako výsledek jeho projevů“ (s. 120). Socialistická kultura působí „jako humanizační činitel každé činnosti a všech forem komunikace“, „formuje orientaci potřeb na určité hodnoty, je prostředkem socializace osobnosti“ (Hanke, Jürschik, Netopilík, Skatěřšikov, s. 125).

Celkově však lze říci, že pokud jde o reálný proces změn v životním způsobu, mechanismy jeho formování, metody výzkumu, metody měření dosahovaných výsledků v konfrontaci s cíli, v řešení všech těchto složitých otázek stojíme spíše na počátku. To naznačuje nejen tato publikace; k podobnému závěru dospělo i moskevské zasedání pracovní skupiny k problematice životního způsobu, která funguje v rámci komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí.

* * *

Problematika životního způsobu je dnes i po tem ostré mezinárodní konfrontace, konfrontace dvou společenských systémů. Buržoazní politikové a vědci/nejrůznějších orientací, opírající se o některé reálné změny, vyvolané zejména vědeckotechnickým pokrokem, staví na pořad dne – ať již v optimistickém či pesimistickém duchu – otázku kvality života. Buržoazní teorie ani praxe není však schopna zkoncipovat „nosný projekt všestranného rozvoje člověka, který byl v masovém a koneckonců celospolečenském rozměru zakládal vskutku novou, vyšší kvalitu životního způsobu, přiměřeného rozvíjející se specifice lidského rodu“ (J. Filipec, J. Netopilík, S. I. Popov, M. Solcová).

Nová kvalita života se stala rovněž trvalou součástí politického slovníku sociálně demokratických stran západu; jak však konstatují autoři J. Čáp, L. Hrzal, S. I. Popov, „dnes jde v kapitalistické společnosti ne o kvalitu života, ale o naplnění kvantitativních stránek způsobu života“.

„Internacionální povinnost komunistických a dělnických stran, vědců a umělců socialistických zemí spočívá v tom, aby odhalovali lidem různých zemí veškerou faleš a neopodstatněnost buržoazního a maloburžoazního – měšťáckého způsobu života, neopodstatněnost reakčních, liberálně reformistických a oportunistických koncepcí, které vychvalují pracujícím lidem cizí způsob života a srovnávají jej s novým socialistickým způsobem života rodícím se v práci a v boji socialistických zemí.“ (M. T. Iovčuk)

Dobře víme, že nový socialistický způsob života se nerodí lehce. Není ani okamžitým, ani automatickým důsledkem změny společenského řádu. Nicméně můžeme říci, že přes poměrně krátkou dobu svého trvání přinesl reálný socialismus v našich zemích některé zcela nesporné výsledky, které se hluboko a pozitivně vepsaly do života každého jednotlivce.

Především život každého z nás je založen na výsledcích vlastní práce – je to způsob života pracujících. Socialistická společnost vnesla dále do individuálního života dva nové a podstatné společenské prvky. Jsou to v prvé řadě sociální jistoty, které znamenají společenskou garanci proti krajním formám regrese v individuální životní dráze. Dále je to proces sociálně třídního vyrovnávání životních podmínek, tedy homogenizace objektivních předpokladů individuálního života a možností jeho rozvoje. To je skutečně dějinný výsledek, tím spíše, že i v nejbohatších kapitalistických zemích světa nejistota a nerovnosti patří k nepřekonatelným a nejtěživějším problémům, které pronikají do všech pórů každodenního života pracujících.

Čím dále postupujeme v kvalitativní změně životního způsobu, tím více pronikáme i do neprobádaných vrstev společenského pohybu a hlubin osobnosti, tím obtížnější a bezprecedentní úkoly musíme řešit. Jejich vědecké uchopení není možné bez integrovaného úsilí všech socialistických zemí. Nenutí k tomu jen limitované zdroje vědeckovýzkumných kapacit, společná zkušenost, již nelze vědecky zhodnotit a zobecnit bez mezinárodní komparace, ale i s kutečnost, že od vědy, která má svými výsledky přispívat k řízení společnosti, se chce, aby produkovala nové informace a poznatky rychle. Spolupráce socialistických zemí přináší dnes už i na tomto úseku první reálné a pozitivní výsledky.

Blanka Filipcová

Josef Mužík — Vladimír Ruml a kol.: *Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách*

Praha, SPN 1978, 180 s.

Za socialismu, v podmínkách, kdy marxisticko-leninská strana přejímá dějinnou odpovědnost za život společnosti, dosahuje rozvoj vědy o společnosti nebývalého stupně. Vědecké poznání společnosti se stává nutnou podmínkou jejího reálného plánovitého vývoje za tvůrčí účasti lidu.

Jedním z nezbytných předpokladů účinného rozvoje marxisticko-leninských společenských věd je systematické rozpracování jejich obecně teoretických a metodologických základů, jak to také vytýčil Jednotný program společenských věd po XV. sjezdu KSČ. Významným příspěvkem v této oblasti je kolektivní monografie *Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách*, kterou připravil Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ. Programem a řešitelským přínosem je kniha velmi užitečná jak z hlediska rozvoje teorie, tak společenské praxe. Kromě úvodu obsahuje pět kapitol:

1. *Teoretické a metodologické problémy poznávací činnosti komunistické strany* (J. Mužík); 2. *K filozofickým předpokladům poznání společnosti* (V. Ruml, O. Tenzer, M. Maršík); 3. *Jednota empirie, teorie a praxe v politické ekonomii a ekonomické politice* (V. Hábová, Z. Hába, E. Vopička); 4. *Vztah empirického a teoretického v marxistické sociologii* (K. Rychtařík, A. Flek, F. Zich); 5. *Vztah empirie a teorie v pedagogické vědě* (V. Grulich).

Všichni autoři kolektivní publikace se danou tematikou dlouhodobě zabývají a uveřejnili ke zkoumaným otázkám řadu časopiseckých i knižních studií. Proto také výsledkem jejich spolupráce je opravdu zdařilá, tematicky sevřená a ideově jednotná vědecká monografie, nikoli jen sborník prací na vymezené téma.

Publikace dává reálnou odpověď na aktuální otázku vyjádřenou S. Trapezníkovem v článku *Společenské vědy — ideové bohatství strany a lidu*: „Plodnost a praktická realizace vědeckých bádání pracovníků v oblasti společenských věd závisí v první řadě na věrnosti vědců marxisticko-leninské metodologii, na tom, jak dokáží ve své práci důsledně uplatňovat materialistickou dialektiku. Jakékoli podceňování vědecké metodologie může vážně ohrozit výsledky zkoumání, snížit jejich ideovou hodnotu, a tak může vzniknout nebezpečí pronikání cizích názorů a koncepcí. Všestranné rozpracování teorie materialistické dialektiky, jejích zákonů vzhledem k epoše socialismu a komunismu, je životní potřebou pro rozvoj všech věd.“(1)

Správně je v úvodu recenzované publikace zdůrazněno, že „teprve obecné teorie marxismu a její kategoriální systém dávají jednotlivým empirickým poznatkům nebo poznatkům speciálních věd, jednotlivým poučkám, hodnotám a normám pevnou páteř a spolehlivou základnu“, že „obecná teorie marxismu-leninismu může plnit funkci metody i metodologie proto, že vzniká a rozvíjí se jako zevšeobecnění poznatků a poznávacích postupů“ (s. 13). Při veškerém respektu k prezentovaným výsledkům lze proto jen litovat, že se nepodařilo obohatit přístup ještě příspěvky z oblasti vědeckého komunismu a historiografie.

V první kapitole se věnuje J. Mužík původní marxisticko-leninské koncepci poznávací činnosti strany jako organizovaného kolektivního subjektu. Jde o tematiku, která je zatím velice málo rozpracována a dílčí poznatky mají převážně charakter politické publicistiky. Autor k ní přistupuje s důsledně vědeckými nároky a domýšlí její gnoseologické a metodologické důsledky: Především se zabývá historickou nut-

(1) In: *Společenské vědy v SSSR*, 1977, č. 1.

ností rozvoje poznávací funkce strany, která vyplývá z její objektivně dané společenské úlohy a dějinné odpovědnosti. Dále analyzuje základní kategorie, zejména složitou dialektiku subjektu a objektu v procesu poznání i praktického přetváření světa. Kritizuje objektivistickou, novopozitivistickou koncepci poznávacího subjektu, jež se v našich podmínkách projevila koncem šedesátých let jako odmítání vlivu strany na řízení rozvoje vědy. Druhým negativním pojetím, které mělo u nás v krizovém období rovněž své konkrétní představitele, byl subjektivismus a voluntarismus.

J. Mužík ukazuje, že marxismus sice zkoumá především objektivní determinovanost společenského subjektu poznání, ale jakmile dozrály podmínky a vytvořila se vhodná situace, je rozhodující subjekt, který musí poznat a v praxi využít možnosti dané aktuálním vztahem objektivních podmínek, vlastních potřeb a sil k realizaci stanovených cílů a k přechodu do vyššího stadia vývoje materiální soustavy (k níž patří jako subsystém).

V univerzální poznávací činnosti strany rozlišuje J. Mužík dva hlavní typy: poznávací činnost specializovaných vědeckých institucí a poznávací činnost bezprostředně řídicích stranických orgánů. Tento objevný, novátorský pohled na prostředky a cesty rozvoje společenských věd a poznávací činnosti strany je zatím ovšem pouze pracovní hypotézou. Měl by se stát východiskem konkrétní vědecké (historiografické, sociologické, ekonomické aj.) analýzy zákonitostí a základních metod v této oblasti a tím i rozpracování marxistické gnoseologie ve vztahu k poznávací činnosti kolektivního společenského subjektu.

Proces společenského poznání je členěn — v souladu s Leninovým pojetím — na tři etapy: empirickou, teoretickou a „praktickou“ (tj. vyústění poznání do formulace programu, cíle a plánu činnosti). Je přitom zdůrazněna jak nutnost optimálního zřetězení jednotlivých etap, tak nebezpečí jejich jednostranného přeceňování a absolutizování: Jednostranný empirismus odvádí od angažovaného řešení palčivých společenských problémů, absolutizace teorie vede k iluzi, že ideje jsou monopolním kritériem dokonalosti společenských poměrů (s. 45). Nedocení třetí etapy má za následek odtržení od praxe, nezaujaté pozorování, pasivní přihlížení a neživotné mudrování (s. 48). Autorův výklad je konkrétní, názorný a přesvědčivý.

Druhá kapitola se zabývá filozofickými předpoklady poznání společnosti. Je rozdělena do pěti částí. V první je analyzována protikladnost marxistického a pozitivistického řešení vztahu empirie a teorie. V. Ruml zde věnuje velkou pozornost kritice pozitivismu. Za hlavní nedostatek metodologického postupu pozitivistů a kritických racionalistů považuje „antidialektické řešení a metafyzické chápání vztahu obecného, zvláštního a jedinečného“ (s. 61), právě tak jako snahu stírat rozdíly mezi zákony vývoje přírody a společnosti. Dialektikomaterialistická podstata řešení vztahu obecného a zvláštního vychází z toho, že jde o „neoddělitelná polární určení každé skutečnosti“ (s. 61).

Druhá část kapitoly se týká vztahu empirických faktů a teoretické soustavy. V. Ruml správně zdůrazňuje, že empiricky zjiitelné souvislosti faktů se dotýkají jen jevové, povrchové stránky společenských procesů, naproti tomu souvislosti a vztahy odhalované teorií jsou základní a určující.

V třetí části kapitoly se O. Tenzer soustřeďuje na aktuální problematiku — na dialektiku a systémovou analýzu. V této souvislosti se zabývá vztahem mezi jednotlivými částmi a mezi částí a celkem. Poukazuje na odlišnosti materialistické dialektiky a tzv. systémového myšlení. Dospívá k závěru, že jejich podstatu nelze spatřovat „v rozdílnosti párových kategorií systém — struktura a část — celek, protože tu jde pouze o rozdílnost mezi speciálními a obecnými filozofickými kategoriemi, ale v tom, zda tyto kategorie chápeme jako odraz skutečnosti, v jednotě ontologie, gnoseologie, logiky a jazyka, anebo zda je chápeme pouze jako kategorie apriorní“ (s. 75–76).

Čtvrtá a pátá část druhé kapitoly se zabývá materiálním charakterem subjektu a objektu poznání a problémem ideálního jako objektu poznání. M. Maršík, autor těchto dvou subkapitol, vychází z toho, že v materialistické filozofii nepředstavuje objekt poznání něco zcela svébytného, autonomního: „jeho základ tvoří v podstatě reálný, ontologický objekt vstupující do poznávacího vztahu se subjektem a pojatý z tohoto hlediska“ (s. 79).

Druhá kapitola jako celek nejen podává „obraz“ o filozofických problémech poznání, ale je současně návodem pro uplatnění filozofických poznatků v procesu poznání i v dalších společenských a jiných vědách. Vědeckí pracovníci z různých oblastí naleznou v této části publikace řadu cenných poznatků i podnětů pro svou vlastní odbornou práci.

Obsahem *třetí kapitoly* je problematika jednoty empirie, teorie a praxe v oblasti politické ekonomie a ekonomické politiky.

V první části jde o analýzu člověka ve společenském reprodukčním procesu. V. Hábová a Z. Hába úvodem zdůrazňují, že obecné podmínky života a jejich reprodukce nabývají ve společnosti specifický charakter — charakter překonávání jednostranné závislosti na živelných přírodních procesech.

V podmínkách reprodukce společnosti je člověk přítomen ve třech formách, „které jsou spojeny s funkcí různých složek práce jakožto vyššího stupně reakce živého organismu na prostředí: 1. jako pracovní síla (v naturálně věcných podmínkách reprodukce); 2. jako vyčleněná, osamostatnělá součást přírody, která stojí proti člověku jako objekt poznání a přetváření; 3. jako nositel poznatků“ (s. 103–104).

Uvedené rozdělení je funkční a má pro poznání rozvoje společnosti a její řízení velký význam.

Ve druhé části této kapitoly V. Hábová a Z. Hába zkoumají problematiku dělby práce a postavení vědy v reprodukci života společnosti. Člení dělbu práce na přirozenou a společenskou. V obou případech „probíhá individuální pracovní proces ve své komplexnosti, tj. každý jednotlivý pracovník ve své konkrétní práci i nadále uplatňuje všechny tři její složky: materiální působení, reflexivně poznávací i aplikačně poznávací složky v úměrných proporcích“ (s. 105). Jde o tzv. vnější dělbu práce. Kromě toho existuje vnitřní dělba práce, založená na tom, že jedna z uvedených složek práce převládá, zatímco v dalších dvou složkách se musí pracovníci spoléhat spíše na výsledky činnosti jiných pracovníků.

Zvláštní pozornost je věnována úloze vědy, která má pro další vývoj společnosti mimořádný význam. V souvislosti s přeměnou vědy v bezprostřední výrobní sílu poukazují autoři jak na odlišnost vědy a výroby, tak i na jednotlivé složky jejich vztahu. Za velmi významné je třeba považovat tvrzení, že dochází k osamostatňování aplikačně poznávací činnosti.

Vnitřní dělba práce mění úlohu a význam jejích jednotlivých složek ve dvou směrech: 1. v tom smyslu, že „možnost tvorby inovací se soustřeďuje z největší části do nyní specializované sféry aplikačně poznávací činnosti, tj. do oblasti aplikovaného výzkumu, společenských řídicích organizací a užitého umění; 2. v souvislosti s touto specializací inovace už ve své většině nevznikají na základě přímých, nevědeckých zkušeností pracovníků příslušné profese, ale spíše na základě vědeckého poznání pracovníků aplikačně poznávací oblasti“ (s. 112).

V poslední části této kapitoly se E. Vopička zabývá vztahem empirie a teorie v praxi řízení národního hospodářství. Aniž přeceňuje význam empirického poznání, přiznává mu významné místo v řídicí praxi. Jako důvody uvádí dva momenty: a) řízení musí brát objekt takový, jaký je, b) řídicí subjekt ve svém poznávacím procesu nemůže neprojit rovinou bezprostřední smyslové zkušenosti, obsahující v sobě velmi mnoho subjektivního.

Velmi fundovaně analyzuje význam teoretického poznání. Dospívá k závěru, že jenom jeho prostřednictvím lze určit strukturu řídicího subjektu socialistického hospodářství, úlohu dělnické třídy a ostatních pracujících, úlohu strany. Podobně je tomu i při vymezování úlohy plánu, odrážejícího především působení zákona plánovitého proporcionálního rozvoje, atd.

Čtvrtá kapitola je věnována vztahu empirického a teoretického v marxistické sociologii. Autor první části této kapitoly, K. Rychtařík, úvodem hodnotí základní trendy v buržoazní sociologii, tj. snahu o čistou empirii na straně jedné a pokusy o vytvoření velké teorie na straně druhé. Vyčerpávajícím rozбором dokazuje neschopnost buržoazních teoretiků řešit v daném konceptuálním rámci vztah teorie a empirie a „překonat vývoj ‚kyvadlových krajností‘“ (s. 126). V konfrontaci pak analyzuje marxistický přístup k řešení této základní otázky vědeckého poznání: Výchozím bodem je začlenění zkoumaného problému do obecného vztahu praxe a lidského poznání, přičemž nerespektování kvalitativních odlišností obou těchto momentů je stejně škodlivé jako absolutizace jednoho z nich.

Za velmi podnětný lze považovat rozbor jednotlivých stránek vztahu empirického a teoretického poznání v oblasti sociologie.

K. Rychtařík dále vymezuje náležitosti vědecké analýzy, a to jak v rovině logické, tak i v roviněgnoseologické a metodologické. Zabývá se rovněž vztahem empirie a teorie z hlediska teorie poznání. Ukazuje, že teorie existuje jako odraz objektivní reality a že teoretický poznatek, teoretické poznání nezačíná u hotových závěrů. Na

základě těchto skutečností konstatuje, že v rovině „genetické prvotnosti, z hlediska teorie poznání, předchází empirie teorii“ (s. 130).

V navazující subkapitole se A. Flek věnuje analýze empiricky daných sociálních vztahů. Akcentuje opět dva momenty vědeckého poznání — empirii a teorii. Nejde však o opakování předcházející problematiky. Svým přístupem dokazuje mnohostrannost řešení vztahu empirie a teorie. Dokládá, že empirické poznání jako jevové postižení sociální skutečnosti může odhalit i složitou diferencovanost objektu poznání, vzájemné vnitřní vztahy a vazby, nemůže však odlišit podstatné vztahy od méně podstatných.

Třetí část kapitoly je věnována vztahu empirických a teoretických metod v sociologickém výzkumu a je určitým vyústěním předcházejících dvou subkapitol. F. Zich zde nejprve provádí kritickou analýzu sociologických výzkumů v ČSSR v šedesátých letech. Podle našeho názoru správně vystihuje příčiny narušování nebo dokonce opomíjení dynamické rovnováhy a dialektické jednoty empirie a teorie, k nimž docházelo při obrovském rozmachu sociologických výzkumů v krizovém období. Jak uvádí, šlo o reakci na nedostatek faktických poznatků o společnosti, kterou společenské vědy do té doby studovaly převážně jen z globálních pozic, dále pak o důsledky přeceňování metodických prostředků sociologického výzkumu, vyplývající z jejich neznalosti, stejně jako o přeceňování induktivních postupů poznání a přejímání pozitivistických metod buržoazní sociologie. Upozorňuje, že důsledky vývoje v šedesátých letech se projevují i v současné době mimo jiné i v rozdělování sociologů na tzv. teoretiky a empiriky.

V další části se věnuje problémům operacionalizace, kterou je možno považovat za jednu z nejobtížnějších etap sociologického výzkumu a za jeden z největších zdrojů chyb a zkreslení. Správně podotýká, že „při operacionalizaci jde de facto o výzkumnou činnost, neboť právě v této etapě se předurčuje, které fakty z ohromného množství budou zkoumány, které budou sloužit k ověřování teoretických koncepcí“ (s. 154).

Poslední kapitola je věnována otázkám vztahu empirie a teorie v pedagogické vědě. V. Grulich se v ní zabývá především otázkami vědeckých faktů v pedagogice, formami a metodami jejich teoretického zpracování.

Zajímavá je jeho analýza základních kategorií pedagogické vědy, v níž ukazuje na některé odlišnosti při chápání takových pojmů, jako je výchova, vzdělání a vzdělávání. Neujasněnost pojmů však není vlastní jen pedagogice, ale i jiným společenskovědním disciplínám. Autorova výzva k jednoznačnému vymezení základních kategorií pojmů by měla mít ohlas v dalších oblastech společenských věd.

Publikace *Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách* je svým obsahem velmi aktuální: Problematika, již se zabývá, se dotýká všech společenskovědních oborů. Její zpracování je inspirativní pro pracovníky v oblasti teorie i praxe. Je významným příspěvkem k řešení otázek vztahu empirie, teorie a praxe. Domníváme se, že by se měla stát východiskem pro další studie, v nichž by uvedené otázky byly analyzovány ještě v konkrétnější rovině poznání.

Rudolf Franěk — Dalibor Holda

Karel Berka: Měření. Pojmy, teorie, problémy

Praha, Academia 1978, 268 s.

Výstavba rozvinuté socialistické společnosti předpokládá stále hlubší a dokonalejší poznávání společenské reality a zákonitostí jejího vývoje. V souvislosti s tím je nutno věnovat patřičnou pozornost rozvoji společenských věd a jejich základní metodologické výzbroje.

Poznání společenských vztahů a specifických zákonitostí se v dnešní době neobejde bez použití metod matematiky a moderní logiky. Jedním ze závažných problémů, objevujících se s neustále se rozšiřujícími tendencemi ke kvantifikaci v oblasti společenských věd, je měření a jeho použití. Právě těmto velmi aktuálním otázkám, které jsou v marxisticko-leninské metodologii společenských věd intenzivně rozpracovávány, je věnována poměrně obsáhlá práce Karla Berky: *Měření. Pojmy, teorie, problémy*. Je třeba říci, že jde o práci po odborné stránce velmi náročnou: není

určena široké čtenářské veřejnosti. Její důsledné studium bude však nesporným přínosem pro všechny, kdo pracují v oblasti vědeckého poznávání společnosti či v oblasti společenského řízení.

Berkova práce se neomezuje pouze na popis či základní charakteristiku měření a jeho variant užívaných ve společenských vědách. Není ji možno považovat ani za „učebnici“. Jde o původní vědeckou práci, která se zabývá měřením nikoli jen jako technikou či metodou přenesenou z přírodních a technických věd do oblasti společenského poznávání. Pojímá je jako metodologický postup, plnící určitou specifickou funkci při poznávání společenské reality. V této souvislosti věnuje autor mimořádnou pozornost gnoseologickým a obecně filozofickým aspektům měření.

V soudobé buržoazní filozofii a metodologii společenských věd (zejména novopozitivistické či z novopozitivismu vycházející) se vytvořil doslova „kult“ matematizace a kvantifikace. Marxistická kritika těchto koncepcí pak někdy vyúsťovala v odmítavý přístup ke kvantifikaci a měření vůbec. Ztotožňovala je zpravidla s empirismem na jedné, či formalismem na druhé straně. Zaslужným činem recenzované práce proto je, že rozvíjí měření jako logicky ucelenou teorii, budovanou na obecně metodologických a filozofických principech dialektického a historického materialismu. Současně podává fundovanou kritiku soudobých buržoazních koncepcí měření, především operacionalismu a novopozitivismu. V tomto smyslu je možno Berkovu práci považovat za významný příspěvek ke kritice základních proudů buržoazní scientisticky orientované filozofie.

Odbornost a vědecká fundovanost, s níž autor přistupuje k rozpracování základních otázek dialekticko-materialistické teorie měření, mu umožňuje správně vymezit specifikum měření, a to jak ve společenských vědách, tak i v konkrétních společenskovědních disciplínách. Proto je jeho práce přínosná pro odborníky v oblasti sociologie a psychologie, právě tak jako v oblasti ekonomie a dalších společenských věd. Neklade si za cíl uzavřít danou problematiku či stanovit závazná pravidla měření v té či oné vědě. Spíše naopak: Vytváří základy pro další rozvoj teorie měřících metod, zejména v oblasti společenských věd. Proto je mimořádná pozornost věnována přesnému vymezení hlavních pojmů a jejich vztahu k základním principům dialekticko-materialistické gnoseologie.

Berkova studie tak významně přispívá k překonávání vlivu různých nemarxistických pojetí měření, která se v některých společenských vědách tím či oním způsobem projevovala.(1)

V *úvodní kapitole* se K. Berka zabývá vymezením základní problematiky měření. Na základě analýzy dosavadních přístupů k měření se snaží specifikovat všechno, co lze pod tento termín zahrnout. Prostřednictvím poměrně obsáhlých, přitom však logicky velmi sevřených historických exkurzů ilustruje vývoj vlastní problematiky měření a uvádí filozofické základy a obecně metodologické souvislosti, které se k problematice měření váží. Zejména závazná je podkapitola 2.2, v níž provádí analýzu v současné době nejběžnějších definic pojmu měření. Velkou pozornost věnuje zejména Campbelově a Stevensonové koncepci měření. Na základě jejich analýzy pak rozvíjí vlastní konstruktivní úvahy o dané problematice. Ukazuje na významovou nejednoznačnost užívaných pojmů a termínů; věnuje se otázkám konceptualizace a jejímu vztahu k vlastním měřícím procedurám. I když nepodává žádnou „svoji“ obecnou koncepci měření, jsou jeho filozoficko-metodologické přístupy k dané problematice významné. Příkladní se k tzv. užšímu pojetí měření – jako empiricko-matematické metody (s. 38) vztahující se na veličiny spojitě. To má vážné důsledky pro metodologii zejména v oblasti sociologického výzkumu, kde je tento pojem tradičně používán spíše v širším smyslu.

(1) V naší sociologii docházelo k metodologickým zjednodušením v oblasti aplikace metod měření sociálních jevů zejména v období šedesátých let. Pod vlivem módní vlny sociologických výzkumů byly fetišizovány kvantitativní postupy a jejich umocnění v podobě metodologických postulátů empirismu vedlo k formalismu v sociologickém poznání, malé použitelnosti výsledků šetření apod. Součástí důkladné marxistické analýzy vývoje naší sociologie v šedesátých letech proto také byla otázka metod měření. Jeden z prvních autorů, kteří se touto problematikou začali zabývat, byl K. Berka. Již ve stati *K pojetí měření v československé sociologii* (Sociologický časopis 1971, č. 5) upozornil na chybné metodologické chápání měření, kriticky rozebral pojem operacionalizace v souvislosti s měřením atd. V diskusi o měření pak vystoupili další českoslovenští sociologové.

Další tři kapitoly jsou věnovány otázkám, jejichž analýza je nezbytně nutná pro rozpracování teorie měření. Autor provádí rozbor objektu měření, což umožňuje i stimuluje další rozpracování metod prvotního zjišťování dat sociologickými technikami. Pojednává o pojmu veličiny, analyzuje jejich různé aspekty a vztahy k dalším pojmům, s nimiž se při koncipování teorie měření setkáváme (například pojem kvantity, kvality, vlastnosti atd.). Přitom věnuje mimořádnou pozornost otázce, do jaké míry mohou být fyzikální přístupy k tomuto pojmu základem pro jeho zobecnění tak, aby se mohl stát organickou součástí i teorie mimofyzikálního měření. Nedílnou součástí autorových úvah je důsledná analýza jak samotného pojmu veličiny, tak i s ním souvisejících pojmů. Odmítá přitom jak úzce operacionalistické koncepte, tak i naivně materialistické pojetí daného problému.

Zajímavý je autorův přístup k problematice škálování. Zcela se liší od přístupů běžných v dosavadní literatuře věnované sociologickým metodám a technikám. K. Berka se nezabývá popisem jednotlivých metod škálování, nýbrž zaměřuje se převážně na analýzu základních pojmů, s nimiž se v teorii škálování setkáváme. Stejně jako u ostatních pojmů se snaží o jistou precizaci pojmu škály a o postihu jejího místa v rámci celkové teorie měření. Nastíněný přístup umožňuje překonat jisté metodologické redukce, s nimiž se v sociologickém zkoumání při použití této techniky často ještě setkáváme. I v tomto smyslu je Berkova práce podnětem pro další rozpracování metod a technik sociologického zkoumání. Je přínosná i pro úvahy o koncipování standardních škál, jejichž vývoj je v sociologii teprve na počátku. I když autor neřeší konkrétní úkoly škálování v sociologii, přináší (ve čtvrté a sedmé kapitole) dostatek podnětů a současně vytváří shrnující metodologický základ pro rozvoj škálovacích postupů.

Problematika škálování prostupuje svým způsobem i do další, *páté kapitoly*. V ní se autor věnuje převážně analýze pojmu kvantifikace. Za jistou výchozí formu kvantifikace považuje čítání. Ukazuje, jaký má tato základní forma kvantifikace smysl v různých koncepcích měření a v čem spočívá její gnoseologická hodnota. Pro další pojmové zpřesnění problematiky kvantifikace pak zavádí pojmy „měření v nejširším slova smyslu“, „měření v širším slova smyslu“ a „měření v užším slova smyslu“ (s. 114). Postupně k těmto pojmům volí terminologické ekvivalenty — očíslování, škálování a měření. Přitom za vlastní instanci kvantifikace považuje v této kapitole autor pouze měření. Očíslování pak označuje za „pseudokvantifikaci“ a škálování za „kvazi-kvantifikaci“. I když pojmové analýzy, které autor — v těchto svým způsobem vstupních kapitolách — provádí, se mohou zdát zejména z hlediska běžného sociologického praktika-výzkumníka příliš pojmově náročné, jsou nezbytné pro koncipování vlastní teorie měření.

Vlastní teorie měření je obsahem *šesté kapitoly*. Zde autor podává logicky přesně formulovanou charakteristiku jak klasické teorie měření, jejíž základní koncepte pochází od A. V. Helmholze a byla rozpracovaná do své relativně úplné podoby N. R. Campbellem, tak i koncepcí měření, které vycházejí z relativně moderních filozofických směrů. Zde se především soustřeďuje na teorii měření rozpracovanou R. Carnapem, C. G. Hempel a W. Stegmüllerem a teorii, která vznikla (jak autor ukazuje) pod vlivem Neumannovy a Morgensternovy axiomatické teorie užitku a Tarského pojetí pojmu modelu a která byla rozvíjena P. Suppesem a J. L. Zinnesem. Autor kriticky analyzuje tyto teorie měření a ukazuje, že mezi nimi existuje v podstatných rysech určitá shoda. Kriticky přistupuje též k hodnocení vlivu operacionalismu a formování teorie měření na vývoj problematiky, již se zabývá.

Centrem této kapitoly jsou však jeho úvahy o základních pojmech, s nimiž se v rámci obecné teorie měření setkáváme. Jde především o pojmy vztahující se k problematice reprezentace (včetně reprezentačního teorému), diskusi podmínek metrizace a dále pak klasifikaci druhů měření. Tuto kapitolu lze považovat za nejkoncentrovanější výklad vlastních autorových přístupů ke koncipování teorie měření.

Sedmá kapitola je věnována otázkám rozvoje teorie škál. Autor se v ní zabývá jednak klasifikací škálových typů, která — jak podotýká — tvoří nejpropracovanější součást teorie škál, a dále pak problematikou invariantnosti škálové formy vzhledem k různým transformacím, což úzce souvisí s otázkou odvozování teorému jedinečnosti.

Fundamentálně metodologická problematika měření je obsahem předposlední kapitoly posuzované práce. Je pochopitelné, že vzhledem k poměrně malému rozsahu knihy autor nemůže beze zbytku vyčerpat všechny otázky týkající se této složité problematiky. Proto se zaměřuje pouze na nejdůležitější z nich. Kapitola začíná úvahami o axiomatizaci měření. Velmi podnětné myšlenky jsou obsaženy nejen v této části, nýbrž zejména v partiích, kde se autor věnuje problematice empirických

relací a operací. Otázky přesnosti měření, smysluplnosti, validity a reliability, které kapitolu uzavírají, přinášejí mnoho cenných podnětů nejen pro rozvoj teoretických a obecně metodologických úvah o měření, nýbrž i pro užití měření v oblasti společenských věd, zejména ve sféře empirických výzkumů společnosti.

Závěrečná kapitola Berkovy práce se zabývá filozofickou problematikou měření. Autor v ní zdůrazňuje nutnost důsledné analýzy filozofické fundace měření jako předpoklad odpovědi na otázku, jaké jsou vlastně možnosti a meze měření. Problém filozofických základů měření pak konkretizuje takto: Má měření nějaký ontologicko-gnoseologický podklad v objektivní realitě či nikoli? Existují kvantitativní aspekty měřených předmětů, jevů a procesů nezávisle na měřicích procedurách či nikoli?

Čtenář, který je o vývoji problematiky měření zevrubně informován (ať již se jedná o problematiku fyzikálního či mimofyzikálního měření), pochopí, že v těchto dvou otázkách je skutečně koncentrována základní filozofická problematika teorie měření (i když pochopitelně není beze zbytku vyčerpána). Autor na tyto otázky odpovídá zcela v souladu s principy materialistické dialektiky.

Nejen v této kapitole, ale v celé práci provádí důslednou kritiku soudobých nemarxistických koncepcí teorie měření a i když po zásluze objektivně oceňuje přínos, který k rozvoji problematiky měření přinesly, ukazuje, že důsledně vědeckou teorii měření, která má rovněž maximálnígnoseologickou hodnotu, je možno vybudovat a rozvíjet pouze na metodologických základech materialistické dialektiky jako organické součásti marxisticko-leninské filozofie.

Ve svém celku představuje kniha K. Berky angažovanou a vědecky fundovanou studii, která řeší aktuální teoretické a metodologické otázky, bez jejichž dopracování do roviny výzkumných metod a technik je další rozvoj sociologie nemyslitelný. Práce je proto zajímavá zejména pro ty čtenáře, kteří se věnují problematice metodologie sociologických výzkumů.

Vladimír Čechák — František Zich

Marie Jirková — Ladislav M. Sobotka: Demokratické vzdělání v socialistické společnosti

Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1978, 427 s.

Proces demokratizace vzdělání je problematikou velmi složitou a přes svoji společenskou aktuálnost je při své mnohostrannosti, dynamičnosti a konkrétnosti dosud relativně málo prozkoumán. V naší literatuře chybí zvláště syntetické monografické práce, které by zmapovaly tento proces v jeho komplexnosti a souvztažnosti k celospolečenským přeměnám v průběhu výstavby socialistické společnosti a utřídily bohatý empirický materiál opírající se o dílčí výsledky badatelů z různých vědních disciplín. Předložená studie významným způsobem tuto mezeru zaplňuje.

Způsob, který autoři zvolili, umožňuje utříditi a rozpracovati jednotlivá kritéria procesu demokratizace středního a vysokoškolského vzdělání. Za jeho klíčový moment považují badatelé ze socialistických zemí široké zpřístupnění vzdělání pracujícím a jejich dětem, zabezpečení optimálního složení uchazečů, přijatých studentů i absolventů středních a vysokých škol vzhledem k sociální struktuře obyvatelstva příslušné země. V průběhu výstavby socialismu bylo ve srovnání s rozvinutými kapitalistickými zeměmi dosaženo na středních a vysokých školách podstatně vyššího podílu studujících dělnického a rolnického původu. Důležitým ukazatelem prohlubování demokratizace vyššího vzdělání je i vzrůstající podíl žen a mužů mezi uchazeči o studium, mezi studenty a absolventy středních a vysokých škol, ve skupině socialistické inteligence. Dalším ukazatelem demokratizace školství a vzdělání je odpovídající proporcionální zastoupení studujících a absolventů středních a vysokých škol, kteří přicházejí z měst a venkova, právě tak jako zabezpečování komplexní, cílevědomé, systematické a na vědeckém základě založené péče o socioprofesionální orientaci dětí a mládeže na všech stupních školského systému. Důležitou roli hraje též způsob výběru uchazečů ke studiu, metody a techniky uplatňované v průběhu přijímacího řízení, dobrá úroveň kvality vzdělání a výchovy na školách v různých regionálních oblastech aj. Zásadní význam má však charakter školské soustavy samé, její struktura, organizace a kvalita předávaného vzdělání, podmíněná společenskými vztahy a potřebami. Jednotná školská soustava nejen garantuje všeobecné vzdělání pro všechny občany, ale i návaznost jednotlivých stupňů a větví školské soustavy, jejich dostatečnou propustnost, odstranění bariér a slepých linií. Pro-

ces demokratizace vzdělání a výchovy proto zahrnuje jak procesy dynamických kvantitativních přeměn a růstu v oblasti vzdělání a výchovy, tak i kvalitativní progresivní přeměny ve vzdělanosti a kulturnosti obyvatelstva, kvalitativní obsahové změny, změny struktury, organizace a společenské funkce vzdělání a výchovy.

Těmito kritérii jsou limitovány i aktuální úkoly související s realizací *Projektu dalšího rozvoje československé výchovně vzdělávací soustavy*. Náročným perspektivním úkolem je postupné zabezpečení úplného středoškolského vzdělání pro všechny schopné příslušníky mladé generace a sledování dlouhodobé a komplexní socioprofesionální orientace dětí a mládeže. V současné etapě předpokládá sblížení různých typů středních škol (po stránce obsahové, metodické a funkční) s odbornými učilišti, zejména s těmi, která poskytují úplné středoškolské vzdělání. Významnou podmínkou je také organizační začlenění předškolní výchovy do vzdělávacího systému s perspektivou, že předškolní výchova se stane postupně povinnou pro všechny děti.

Srovnávací rozbor podmínek demokratizace vzdělání v socialistických a kapitalistických zemích provádí L. M. Sobotka v druhé kapitole knihy. Ukazuje, že v socialistické společnosti je úsilí o demokratizaci kultury a vzdělání po stránce obsahové, strukturní a funkční nedílnou součástí programu budování nové, vysoce demokratické a spravedlivé společnosti a jeho realizace. Ve vyspělých kapitalistických zemích je určitý stupeň demokratizace vzdělání převážně produktem živelných procesů probíhajících v oblasti ekonomiky a v dalších sférách společenského života, je živelně vynucován, ale zároveň striktně limitován potřebami a podstatou kapitalistické společnosti.

Kvalitativní odlišnost přístupu k vyššímu vzdělání v socialistických a kapitalistických zemích není dána kvantitativním růstem středoškolských a vysokoškolských studentů v těchto zemích, nýbrž souvisí primárně se sociálním složením středoškolských a vysokoškolských studentů. Přestože podíl dělnické třídy tvoří v sociální struktuře vyspělých kapitalistických států 40 až 50 % z celku všeho obyvatelstva, je relativní zastoupení dětí z této základní společenské třídy mezi vysokoškoláky značně poddimenzováno (v USA například o 25 %). Enormně nízký podíl dětí z dělnických rodin mezi vysokoškoláky má například v šedesátých letech Švýcarsko (3,7 %), Rakousko (5 %), NSR (5 %), Holandsko (6 %). V kapitalistických zemích jsou na vysokých školách také silně poddimenzovány počty dětí z rodin rolníků, zvláště drobných rolníků.

L. M. Sobotka ukazuje, že ve vysoce rozvinutých kapitalistických zemích se do jisté míry uvolňuje přístup na střední a částečně i na vysoké školy i pro část dětí z rodin manuálně pracujících, tak jak si to živelně vynucuje modernizace kapitalistického hospodářství, vědeckotechnický pokrok a snaha po neustálém růstu zisku. Vyšší vzdělání má však v podmínkách kapitalistické společnosti nadále instrumentální povahu, zabezpečuje určitou nezbytnou úroveň přípravy pracovní síly pro kapitalistické hospodářství, pro fungování celého systému. Je silně potlačena humanizující funkce vzdělání ve vztahu k jednotlivci i ve vztahu k celospolečenskému vývoji a pokroku. Vyšší a zvláště vysokoškolské vzdělání zůstává nadále doménou dětí z majetných a privilegovaných tříd, stejně jako obsazování společensky významných pozic.

V třetí kapitole práce se L. M. Sobotka zabývá *problematikou demokratizace přístupu k vyššímu vzdělání v některých socialistických zemích*. Mimořádnou pozornost věnuje úrovni demokratizace vzdělání v SSSR. V Sovětském svazu bylo dosaženo vysokého stupně kvalitatívního i kvantitativního rozvoje vzdělání obyvatelstva a demokratizace vyššího vzdělání z hlediska podílu nejširších vrstev pracujících, právě tak jako z hlediska charakteru, obsahu, funkce a cílů, jimž vzdělávací systém slouží. Velkých úspěchů bylo dosaženo v zastoupení jednotlivých tříd a sociálních skupin, zvláště příslušníků dělnické třídy, mezi studujícími na středních a vysokých školách.

Velmi podrobné údaje podávají obraz o demokratizaci přístupu k vyššímu vzdělání v PLR a v MLR. Autor jimi dokumentuje především sociální podmíněnost volby povolání a studia, přechod ze střední školy na školu vysokou, sociální strukturu vysokoškoláků aj. Zabývá se příčinami poklesu zájmu dětí z dělnických a rolnických rodin o všeobecné vzdělávací školy, který ovlivňuje skladbu studentů v prvních ročnících vysokých škol; analyzuje důvody, které si vyžadují systematickou péči socialistického státu a institucí o socioprofesionální orientaci mládeže, zvláště dětí a mládeže z dělnických a rolnických rodin.

V centru pozornosti M. Jirkové je proces *demokratizace vzdělání v Československu*. Autorka chápe vzdělání jako proces, jehož prostřednictvím jsou ve společ-

nosti předávány z generace na generaci poznatky, informace, dovednosti a kulturní hodnoty nutné pro další rozvoj člověka jako rodu i jako jednotlivce, jednak jako výsledek historického vývoje společnosti, úsilí člověka o aktivní přetváření přírody, společnosti a sebe sama. Demokratická vzdělání je z kvantitativního (přístup k vyššímu vzdělání, růst masovosti vzdělání) i kvalitativního hlediska od počátku nastolení diktatury proletariátu nedílnou součástí celkové výstavby socialistické společnosti a rozvoje člověka. Vzdělání neplní v socialistické společnosti pouze funkci přípravy pracovní síly pro národní hospodářství, jeho cíle nejsou omezeny pouze na společenskou výrobu. Ovlivňuje všechny oblasti života člověka. Je jedním z nejvýznamnějších činitelů v procesu utváření a rozvoje socialistického způsobu života, v procesu utváření osobnosti a v seberealizaci člověka. Plní tedy dvojí funkci: funkci přípravy pracovní síly pro národní hospodářství a funkci rozvoje lidské osobnosti po stránce intelektuální, emocionální i fyzické. Autorka komplexně hodnotí řadu předpokladů, které byly vytvořeny pro důslednou demokratizaci, a retrospektivně se zamýšlí nad demokratizačním úsilím v oblasti školství a vzdělávání v letech po druhé světové válce až do dnešní doby.

V samostatné kapitole se dále věnuje *problematice demokratizace přístupu k vyššímu vzdělávání v ČSSR a dynamice změn v sociální a třídní struktuře*. Problematiku exponuje v celé její složitosti: Jako významné faktory demokratizačního procesu zákonitě působí současný stav a dynamika rozvoje dělby práce, spojené s určitým stadiem vývoje socialistické společnosti; objektivní potřeba obnovování a doplňování jednotlivých tříd, sociálních vrstev a socioprofesionálních skupin struktury socialistické společnosti i jejího dynamického a perspektivního rozvoje. Tato objektivní potřeba je vyjádřena v požadavcích společnosti na přípravu pracovníků a odborníků určité profese a funkce. Z hlediska sociální mobility obyvatelstva, zvláště mladé generace, se tyto zákonité tendence objevují v podobě buď více či méně trvajících relativní mezigenerační stability, seberekutace určitých tříd, sociálních vrstev a skupin, nebo v jejich dynamickém vývoji, kvantitativním narůstání či ubývání. Na bohatém statistickém materiálu analyzuje autorka revoluční změny v třídní a sociální struktuře socialistické společnosti a jejich odraz v demokratizaci vzdělání.

V další materiálově bohatě fundované kapitole se M. Jirková zabývá *společenskými předpoklady a vývojem sociálního složení studentů středních a vysokých škol*. Na základě retrospektivních statistických přehledů a dílčích šetření podává rámcový přehled o realizaci demokratizačního úsilí společnosti v oblasti středoškolského a vysokoškolského vzdělání. Zamýšlí se nad tím, proč se zájem mladých lidí – pokud chtějí dále pokračovat ve studiu po ukončení povinné školní docházky – koncentruje především na střední odborné školy. Různá šetření, výzkumy i výsledky sekundární volby povolání ukazují, že na gymnázium studuje skupina mladých lidí, která je z hlediska motivačního a aspiračního značně nehomogenní.

V učebním programu gymnázií je nutno lépe řešit vztah mezi všeobecným polytechnickým a odborným vzděláním, které tyto školy poskytují, aby se usnadnil přechod maturantů nepokračujících ve studiu na vysoké škole do společenské praxe. Autorka věnuje pozornost extrémním výkyvům ve druhé polovině šedesátých let, kdy sociální složení studentů gymnázií naprosto neodpovídalo sociální struktuře obyvatelstva, a ukazuje, proč u středních odborných škol byla tato relace mnohem příznivější a stabilnější.

Výzkumy vzdělávacích aspirací středoškolské mládeže, jakož i výsledky šetření dětí na úrovni základní školy, potvrzují význam vlivu rodinného prostředí na průběh celého procesu volby povolání a socioprofesionálního zaměření. Autorka upozorňuje na postupný pokles relativního podílu absolventů ZDS, kteří byli přijati do učebního poměru v druhé polovině šedesátých let, a na vzestupný pohyb, k němuž došlo až v první polovině sedmdesátých let. Všimá si výrazné feminizace středního školství a opačného poměru chlapců a dívek v učňovském školství. Velmi zajímavá zjištění přináší též v pasáži pojednávající o souvislosti výsledků primární volby povolání se sociální strukturou pracujících.

Samostatná kapitola (M. Jirkové) je věnována demokratizaci přístupu k vysokoškolskému vzdělání v Československu. V letech 1955 až 1973 má kvantitativní růst absolutního počtu vysokoškoláků vzestupnou tendenci. V roce 1955 bylo v ČSSR na denním studiu 48 534 studujících. Tento počet se do roku 1973 více než zdvojnásobil.

Zajímavý je také vztah sociálního složení středoškoláků a vysokoškoláků. Relativně nejvyšší podíl dětí z dělnických rodin vykazují techniky a vysoké školy ekonomické, kde se současně na počtu uchazečů o studium poměrně značně podílejí absolventi středních odborných škol. Nižší podíl studentů tohoto sociálního původu je na univerzitách, kde převažují absolventi gymnázií, a na vysokých školách zemědělských (kde je tradičně vysoké zastoupení dětí z rodin rolníků).

V závěrečné kapitole knihy je zdůrazněno, že proces demokratizace středoškolského a vysokoškolského vzdělání je determinován nejen činiteli zásadního významu, jako jsou činitelé socioekonomické, politické, sociálně třídní, ale i činiteli regionálními.

Studie M. Jirkové a L. M. Sobotky je v naší marxistické literatuře dosud ojedinělá. Má charakter příručky pro učitele marxismu-leninismu a pro aspiranty v oboru společenských a pedagogických věd. V tomto směru je významným příspěvkem k syntéze informací o dosavadním stavu zkoumání v oblasti vzdělání a procesu jeho demokratizace. Její základní předností je soustředění prakticky všech dosud existujících statistických a výzkumných dat na ploše jedné publikace a zdařilý pokus o jejich souhrnnou interpretaci z hlediska problematiky demokratizace vzdělání. Práce je velmi cenným příspěvkem nejen učitelům marxismu-leninismu a aspirantům, ale všem, kteří často pracují v oblasti výzkumu vzdělání s empirickými daty.

Vladimír Grulich

František Zich: Co s volným časem?

Praha, Pressfoto 1978, 167 s.

Kniha Františka Zicha *Co s volným časem?* vyplňuje dlouholetou mezeru v naší sociologické literatuře. Od roku 1966, kdy vyšla publikace B. Filipcové *Člověk, práce, volný čas*, nebyla publikována studie, která by v plné šíři filozofických a sociologických souvislostí analyzovala problémy volného času a mimopracovní doby v rámci způsobu života socialistické společnosti.

Publikace vychází v nakladatelství Československé tiskové kanceláře Pressfoto v nové edici *Odpovědi*, která usiluje o kvalifikovanou orientaci „čtenáře v nejdůležitějších domácích i zahraničních otázkách“ a je zacílena proti „falešnému vědomí, jež v oblasti sociální psychologie vytváří přímo či nepřímo buržoazní propaganda“. V této knižnici byla zatím publikována výlučně díla z oblasti zahraniční politiky a globálních celosvětových problémů; z oblasti kritiky neomalthusiánských koncepcí, studie o americko-vietnamském konfliktu apod. Recenzovaná publikace je první knihou se sociologickou tematikou, což svědčí o zájmu nejširší veřejnosti právě o volný čas, o jeho atraktivitě i významu v současném ideologickém boji.

Kniha je pěkně graficky upravena Liborem Fárou a doplněna černobílými fotografiemi. Při jejich výběru převládaly však spíše estetické zřetele a k vlastní sociologické fotografii má výběr i řazení fotografií poměrně daleko. Je to škoda, neboť u nás existují autoři (Pokorný, Štecha a další), kteří se sociologické fotografii dlouhodobě věnují a to i se zaměřením na problematiku volného času. O tom svědčí mimo jiné Štechův cyklus „Chataři“, vystavovaný v uplynulém roce ve foyeru Činoherního klubu nebo cyklus fotografií T. Pokorného věnovaný venkovským tanečním zábavám.

Vazba na edici s širokým popularizačním posláním má ovšem určité důsledky pro charakter zpracování tématu. V knize je na minimum omezen odkazový aparát a rovněž statistické údaje a výsledky výzkumů jsou prezentovány jen v míře nezbytně nutné. V době expedice publikace již převážná část údajů zastarala (např. údaje o vybavení domácností předměty dlouhodobé spotřeby). Nejsou využity například novější údaje z výzkumů VÚ obchodu či VÚ kultury, chybí odkazy na zajímavé výzkumy P. Tomáška a S. Valné z VÚ životnej úrovně v Bratislavě a výzkumy J. Možného.

Těžší práce spočívá v konceptualizaci problému a ve vyjasnění (či spíše nastolení) základních axiologických otázek spojených s výzkumem volného času a hodnocením volnočasových aktivit. Kniha zachovává tradiční rozčlenění výkladu otázek volného času. První dvě kapitoly jsou věnovány teoretickému a pojmovému vyme-

zení volného času, třetí se koncentruje na metodologické problémy, čtvrtá a pátá popisují základní kvantitativní a kvalitativní charakteristiky volného času v rozdílných sociálních a demografických skupinách našeho obyvatelstva a závěrečná, šestá kapitola spojuje otázky tvorby životního prostředí s perspektivami rozvoje volného času v socialistické společnosti.

Na rozdíl od druhé poloviny šedesátých let, kdy bylo možno zaznamenat první vlnu zájmu o otázky volného času, autor začíná volný čas a mimopracovní dobu důsledně do širokého kontextu způsobu života a sleduje jej systematicky prizmatem sociálních procesů spjatých s postupnou sociální homogenizací naší společnosti. Na řadě údajů a rozborů dokládá, že v oblasti volného času je dosud tradiční (se sociálně třídní diferenciací spjatá) rozdílnost využívání volného času výrazná a její překonávání, zejména v účasti na kulturním životě, bude dlouhodobým problémem. V podstatě lze souhlasit i s tím, že využívání volného času zaměstnanců a osob s vyšším vzděláním je dosud rozvinutější a svým způsobem kvalitnější než využívání volného času u osob s nejnižší úrovní kvalifikace, a to přes diskusnost některých formulací. Autor oprávněně podtrhuje význam politické aktivity jako jedné z nejdynamičtějších oblastí způsobu života, v níž dochází k nejširšímu a neúčinnějšímu sjednocování zájmů a potřeb různých sociálních skupin na bázi hodnot dělnické třídy a socialistické společnosti i k vytváření předpokladů (a to nejenom makrosociálních, ale i spjatých s individuálním osvočováním vzorů využívání času) pro stírání nepřiměřených diferencí ve využívání volného času.

Hlavní přínos publikace spatřuji v nastolení zajímavých axiologických problémů spojených s hodnocením aktivit a procesů volného času. Autor poukazuje na ohraničenost a metodologickou neudržitelnost vymezení volného času jako sféry sociálně ekonomicky indeterminované svobodné volby jednotlivce a oprávněně polemizuje s rozšířeními, avšak v podstatě naivními představami přeceňujícími význam a společenskou hodnotu činností kulturně receptivních, sportovních apod. Doceňuje význam aktivit manuálních, relaxačních i sociálně interakčních a ukazuje, že aspekt aktivity, kreativity a obohacení lidského života i rozvoje osobnosti může být, byť v různé míře, obsažen v každé z činností. Nečiní tak vždy zcela důsledně, základní trend této diskuse však působí sympatickým dojmem.

Určitou nedůslednost spatřuji například v hodnocení značně rozšířených činností zahrádkářských a chatařských. Autor se pozastavuje nad tím, že chataři věnují poměrně velmi málo času procházkám a vycházkám do přírody a vyvozuje z toho závěr, že jejich manifestovaný zájem o přírodu není tak hluboký, jak se na první pohled zdá. Je nepochybné, že v motivech koupě chaty či chalupy dominují v mnoha případech jiné aspekty než jakási blíže nedefinovaná „láská k přírodě a nutnost být s ní v co nejužším kontaktu“. Je to například snaha o realizaci manuálních, řemeslných koníčků, spekulace s cenou pozemků i rekreačních objektů, řešení (alespoň částečné) bytové tísně apod. V tomto kontextu bych však chtěl upozornit na jiný aspekt problému. Pěstování ovocných stromů, zeleniny, sběr hub či lesních plodin, nemluvě již o velmi specializovaných formách zahrádkářství, umožňují nepochybně hlouběji pronikat do mechanismů živé přírody, rozpoznat ekologické souvislosti lidského života i uvědomit si jednotu přírody a člověka než konvenčně realizovaná turistika a procházky, v nichž tradičně převládají motivy estetizující a sociálně interakční nad přírodně poznávacími. Může jít tedy o aktivity značně hodnotné právě z hlediska vazby na přírodu a její poznání, a to přes často jednoznačně zdůrazňovanou ekonomickou motivaci podobných činností. Otevírá se tak i široké pole pro diskusi o významu praktických a nazíravých či kontemplativních aktivit pro rozvoj člověka i efektivní rekreaci, která zatím nebyla v literatuře věnovaná způsobu života nastolena. Na tomto příkladu lze krom jiného i ukázat na nezbytnost detailního popisu aktivit volného času a jejich funkcí v převládajícím způsobu života. Takový popis dosud postrádáme. Jeho realizace by měla značný význam pro racionální kulturní politiku v oblasti volného času.

Některá témata jsou pojata v publikaci snad až příliš tradičně. Například vazba mezi růstem životní úrovně a volným časem je analyzována jen jako vazba mezi životní úrovní jako určitým předpokladem volnočasových aktivit a volným časem jako jejím důsledkem. Domnívám se, že tato vazba je mnohem složitější. Některé činnosti vykonávané ve volném čase též částečně životní úroveň rodiny vytvářejí, reprodukuji a zabezpečují. Přitom jde o činnosti, které do značné míry splňují i tradiční nároky na vymezení volnočasových aktivit, a tedy nejen o různé manuální hobby, chataření, zahrádkářství apod. V odborných akvaristických časopisech se například již delší dobu poukazuje na to, že v okamžiku, kdy akvaristický adept alespoň částečně zvládne akvaristickou techniku, začíná velmi intenzivně usilovat o peněžní fruktifikaci svých znalostí a vědomostí. Obdobná situace je i v jiných

oblastech volného času, jako ve filatelii, zahrádkaření apod. Existuje řada osob, pro něž příjem z tzv. volnočasových aktivit představuje nejpodstatnější součást jejich příjmové struktury, nehledě již na pocity satisfakce, prestiže a sebeúcty.

Rovněž vazba mezi prací a volným časem je v současné době modifikována. Spíčkové výkony v oblasti volného času probíhají dnes obvykle, pokud jde o ekonomicko-sociální zajištění, v profesionálních a poloprofesionálních podmínkách a vlastní povolání má v těchto případech obvykle i z hlediska aktuálních profesionálních aspirací charakter sekundární. Nejde zde jen o dlouhodobě exponovaný problém profesionalismu ve vrcholovém a výkonnostním sportu, který ostatně v socialismu v pravém slova smyslu neexistuje, ale například i o činnosti spjaté se zájmově uměleckou tvořivostí, některými technickými a přírodovědeckými koníčky apod. Pro některé z amatérských hudebníků, loutkařů, fotografů, ale i radioamatérů apod. je alespoň v určitých fázích jejich života cílem více dosažení profesionálního statusu a úrovně ve své zájmové činnosti než v původním povolání. Tím, že některé volnočasové aktivity vstupují do oblasti socioprofesionální mobility jako její významné determinanty i cílové hodnoty, se významně mění sociálně ekonomická vazba mezi prací a volným časem, což zatím není dostatečně analyzováno ani teoreticky, ani empiricky.

Tímto problémem se bude třeba zabývat více i v empirickém výzkumu, který se zatím jen ve výjimečných případech pokouší o hlubší typologii participantů na volném čase z hlediska dosaženého stupně zvládnutí určitých aktivit, dosaženého stupně profesionalizace či poloprofessionalizace, motivace i financování dané činnosti.

Publikace poskytuje kultivovanou orientaci v základních teoretických problémech volného času. Zájemce o praktické řízení a ovlivňování volného času nebo jedinec hledající náměty pro jeho aktivnější využívání však zde asi nenajde bezprostředně použitelnou odpověď.

Jiří Linhart

O. I. Škaratan, *Промышленноје предприятіе* (Průmyslový podnik)

Moskva, Mysl 1978

Kniha známého leningradského sociologa O. I. Škaratana představuje vlastně autorovy přednášky na jedné z největších ekonomických vysokých škol v SSSR — Finančně ekonomickém institutu N. A. Vozněsenského v Leningradě. Sociologie se zde vyučuje na všech osmi fakultách, speciální směr sociologie práce na fakultě zabývající se zejména ekonomikou práce, a to již po celých 10 let.

Autor se zabývá průmyslovým podnikem přirozeně jako sociolog (podtitul knihy: *Социологиѣскије очерки*). Na 260 stranách řeší sociologii podniku v následující struktuře:

- I. kapitola — *Základy sociologického přístupu k výzkumu výrobního kolektivu*
Zde se zabývá rozvojem konkrétních sociologických výzkumů kolektivů i kritikou buržoazní průmyslové sociologie.
- II. kapitola — *Výrobní kolektiv, jeho funkce a organizace*
řeší problém struktury výrobního kolektivu, organizaci a řízení podniku, strukturu kolektivu, společenské organizace a účast pracujících na řízení.
- III. kapitola — *Složení výrobního kolektivu*
se týká otázek sociálního prostředí, sociálně demografické struktury i profesní kvalifikační struktury kolektivu podniku.
- IV. kapitola — *Problém kádrů v podniku*
Autor se zde zabývá předně adaptací mladých pracovníků v podniku, dále výběrem a rozmístěním kádrů a sociálními problémy mobility.
- V. kapitola — *Sociální efektivnost socialistického hospodářství*
Zde je analyzován pojem efektivnosti a jejího hodnocení, dále lokální kritéria sociálního efektu.

Je třeba litovat, že práce neobsahuje seznam literatury, z níž autor čerpal.

Hned v úvodu O. I. Škaratan konstatuje, že zatímco před 10–15 lety bylo v podnicích v SSSR velmi málo sociologů, dnes tuto profesi vykonává již 23 tisíc pracov-

níků. To ovšem neznamená, že nejsou problémy s jejich přípravou a dokvalifikací. Na univerzitách v Moskvě, Leningradě, Urale, v Bělorusku a dalších místech jsou již zavedeny specializace v oborových sociologických disciplínách. Za nedostatek lze považovat, že nejsou dost rozvinuty speciální sociologické teorie — jednou z nich je právě sociologie kolektivu socialistického podniku. To vede k iluzi o absolutnosti interdisciplinárního přístupu. Prakticky se však uplatňuje buď jen ekonomický, nebo jen psychologický přístup k práci. Proto si autor vytyčil rozpracování sociologické teorie kolektivu jako cíl své práce.

Úvodem připomíná Leninovu směrnicí z dvacátých let, kdy právě vytvářené Akademii společenských věd V. I. Lenin výslovně uložil provést řadu sociálních výzkumů. Realizovaly se i v Leningradě pod vedením akademika Strumilina. V r. 1928 byly již vydány práce sovětských vědců o sociálních problémech práce.

Při rozboru buržoazních sociologií průmyslu jednak probírá tradiční autory (Taylor, Mayo aj.), také si však všímá nejnovějších praktik moderních podniků, ustupujících od pásové výroby a individualizujících vstupy dělníků do procesu přípravy výrobku a zvyšujících tak osobní odpovědnost každého pracovníka i pracovních skupin. Jestliže taylorovská škola považovala konflikt mezi člověkem a organizací za anomálii a hleděla mu předejít, neoklasická škola Mayova jej považovala za disfunkci odstranitelnou „humanizací práce“. Strukturální škola dnes považuje konflikt za normální jev a hledí jen řídit jeho průběh a stanovit jeho hranice.

Kolektiv socialistického podniku definuje autor jako organizačně zformulované společenství lidí, kteří tvoří jeho sociální organizaci. Cíle i způsob sjednocení lidí v podniku závisí v rozhodující míře na formě vlastnictví převládající ve společnosti. Proto v kapitalistickém podniku nemůže být sjednocený kolektiv; hlavní je vztah pracovníků ke kapitálu, nikoli k sobě navzájem.

Socialistický výrobní kolektiv je organizačně spjaté společenství lidí — vlastníků výrobních prostředků, sjednocujících se na základě spolupráce a vzájemné pomoci a jednající podle jednotného plánu. Hlavním úkolem této organizace je splnění určitého výrobního cíle. Tomu je podřízena i její struktura. Socialistický podnik nelze pochopit mimo kontext svého zařazení do vnějšího sociálního prostředí — socialistické společnosti.

První funkcí kolektivu socialistického podniku je tedy splnit určitý výrobní úkol, druhou — vytvořit systém sociálních vztahů, třetí — formovat osobnost člověka.

Prvotní kolektivy (dílny, čtyry apod.) umožňují úzké interpersonální vazby. Jejich spojením vznikají druhotné kolektivy — kolektivy podniků.

Autor zajímavě ukazuje, že ve Volžském automobilovém závodě v Togliatti se již s prvotními kolektivy zdařile experimentuje. Mistři zde jsou plně zbaveni pracovních činností, pokud jde o přípravu výroby, obstarávání oprav atd. To zajišťují specializované služby. Mistři řídí výrobu vcelku (grafikon, kvalita), mohou snižovat určitou část mzdy za trvalé neplnění normy a naopak ji nejlepším pracovníkům zvýšit. Řídí tedy spíše přes motivační sféru. V roce 1977 vydal ÚV KSSS i Rada ministrů usnesení výrazně zvyšující úlohu mistrů, jejich roli organizátorů a vychovatelů pracujících. Dnes má v SSSR již více než 70 % mistrů střední nebo i vyšší speciální vzdělání. Byla zavedena jejich cyklická průprava, jsou zařazováni do tříd (mistrů první či druhé třídy) s platovým rozdílem až 30 %.

Autor uvádí zajímavé výsledky z průzkumu inženýrů konstruktérů. Téměř polovina jejich pracovního času byla v r. 1966 věnována druhořadým činnostem. I v tomto směru byla přijata příslušná opatření. Zcela shodné s našimi analýzami jsou i údaje o přípravě řídicích kádrů, u nichž zcela převažuje technická kvalifikace. Tyto kádry považují výuku teorie řízení, organizace práce, vedení lidí atd. na vysokých školách za nedostatečnou. Proto byly již na největší vysoké ekonomické škole (Moskovskij institut upravlenija) provedeny určité změny ve výuce. K podobným úpravám došlo i v polytechnickém institutu, kde se již od r. 1968 kvalifikují posluchači pro řízení podniku.

Pokud jde o účast pracujících na řízení, autor dokazuje, že stranické organizace v podnicích hrají vedoucí úlohu v zapojování pracujících do tohoto procesu. V r. 1976 bylo v SSSR přes 150 tisíc stranických organizací v podnicích. Dlouhodobé sociologické průzkumy ukázaly, v jaké míře jsou členové strany v podnicích aktivnější jak v plnění plánu, tak ve zlepšovatelství, socialistickém soutěžení, kulturním využití, v celkové angažovanosti v podnicích. I tímto způsobem se prokazuje avantgardní úloha strany.

Zajímavé jsou i údaje o úloze odborů, Komsomolu a dalších organizací. Tak například v roce 1977 převýšil počet odborových schůzí 130 tisíc, bylo na nich zvoleno 5,4 miliónu odborových funkcionářů. Jen za 4 léta činnosti bylo vyhodnoceno

7 miliónů návrhů na zlepšení činnosti podniků. Každoročně bývá realizováno 1,4 miliónu návrhů. Významnou formu aktivity pracujících představují výbory lidové kontroly. Autor uvádí i průkazné výsledky sociologických výzkumů o dalších trendech rozvoje demokracie v podnikovém řízení a ukazuje masový rozvoj vzdělanosti pracujících v sovětských podnicích.

V závěru práce píše O. I. Škaratan, že socialistický výrobní kolektiv představuje nový jev v dějinách výrobních organizací. Ukazuje na nezbytnost přejít od malých sociologických laboratorů v podnicích k vytvoření samostatných útvarů sociologických služeb, schopných cestou seriálních sociálních analýz poskytovat stranickým organizacím i vedení podniků systematické informace k vědeckému řízení sociálních procesů.

Škaratanova práce je svědectvím neustálé pozornosti, kterou sovětská společensko-vědní fronta otázkám sociologie věnuje. Dokládá současně rychlý rozmach průmyslové sociologie. Obsahuje řadu závažných teoretických partií i nových informací z praxe sociálního a ekonomického rozvoje sovětských podniků. Je i významným svědectvím toho, jak široký je úhrn sociologických poznatků, které získávají sověští ekonomové v průběhu svého studia marxistické sociologie.

Jaroslav Kohout

Sociologija i sovremennost' (Sociologie a současnost)

Moskva, Nauka 1977, 2 díly, 424 a 440 s.

Sovětská sociologie udělala v posledních letech významný krok vpřed v rozpracování závažných sociálních problémů rozvinuté socialistické společnosti i boje s buržoazní ideologií při plnění úkolů společenských věd stanovených XXV. sjezdem KSSS. Dokazuje to i bohatá a plodná časopisecká a knižní produkce sovětských sociologů. Reprezentativním výsledkem této činnosti je rozsáhlý dvousvazkový sborník *Sociologie a současnost*, jehož autoři shrnuli výsledky sociologické vědy v SSSR a pokusili se na základě linie XXV. sjezdu KSSS zformulovat některé nové cíle a úkoly sociálních výzkumů. Současně provedli kritickou analýzu nejnovějších směrů a tendencí sociologie nejvyspělejších zemí kapitalistického světa.

Podobně zobecňující práce se staly v posledních letech dobrou tradicí sovětské sociologické literatury. Například kniha *Marksistskaja i buržuaznaja sociologija segodnja* (1964) odhalila protikladnost marxisticko-leninského a buržoazního přístupu k úloze sociologie ve společnosti. Dvousvazkový sborník *Sociologija v SSSR* (1966, český výběr 1967) podával přehled o sovětské sociologii v letech 1956–1966. Publikace *Sociologija i ideologija* (1969) podrobila kritice teorii „deideologizace“ společenských věd a zdůraznila organické spojení marxisticko-leninské sociologie a ideologie.

Sborník *Sociologie a současnost* pokračuje v této tradici zobecňujících prací. Pro jeho přípravu byly částečně využity podklady a referáty připravené sovětskými vědci na VIII. světový sociologický kongres v Torontu v roce 1974. Tyto materiály byly přepracovány na základě nejnovějších výzkumů. Celkem je zde publikováno (včetně úvodu) 58 autorských a 3 redakční kapitoly. Na sborníku se podílelo 55 autorů. Jeho vydání v roce 1977 mělo mimořádný význam i pro přípravu sociologů SSSR a bratrských socialistických zemí na IX. světový sociologický kongres v roce 1978.

První díl sborníku je rozdělen do tří tematických částí: sociální problémy vědeckotechnické revoluce (první a druhá hlava, 10 kapitol), aktuální otázky sovětské společnosti (třetí až pátá hlava, 17 kapitol) a problémy metodologie sociologického výzkumu (šestá hlava, 4 kapitoly).

První hlava, *Vědeckotechnická revoluce a boj dvou společenských soustav*, začíná kapitolou P. N. Fedosejeva o podstatě a sociálních funkcích vědeckotechnické revoluce. Autor ukazuje na prioritu marxisticko-leninského společenskovo vědního myšlení, pokud jde o použití pojmu vědeckotechnická revoluce (již na červencovém zasedání ÚV KSSS v roce 1955). Vymezuje ji jako „základní kvalitativní přeměnu výrobních sil v důsledku přetvoření vědy ve vedoucí faktor rozvoje společenské výroby“ (s. 14) a zdůrazňuje nutnost jejího zkoumání v jednotě s procesy sociální revoluce.

Toto téma rozvíjejí autoři dalších kapitol. N. V. Pilipenko porovnává průběh a rozvíjení vědeckotechnické revoluce v rozdílných sociálně ekonomických soustavách.

G. V. Osipov podrobně analyzuje sociální faktory ovlivňující její rozvoj za socialismu. Za rozhodující faktor považuje rostoucí zespolenštění práce. Pozornost věnuje faktoru vzdělání. A. V. Bezrukov řeší souvislosti technického pokroku a sociálního hnutí mládeže. G. B. Starušenko ukazuje na vědeckotechnický pokrok v rozvojových zemích se socialistickou orientací.

Druhá hlava obsahuje otázky působení vědeckotechnické revoluce na různé sféry společenského života. J. E. Volkov se zabývá jejím vlivem na systém moci. Podrobuje kritice koncepcí buržoazní sociologie, podle níž tato revoluce mění charakter moci, jejímž nositelem prý již nejsou vlastníci, ale technokraté. Na faktech (například na počtech aktivistů sovětů, strany, odborů a komsomolu) dokazuje přednosti socialistické demokracie. M. T. Jovčuk se zabývá otázkami duchovní kultury a stejně jako další autoři ukazuje na růst intelektualizace činnosti všech pracujících jako obecně platnou zákonitost rozvoje socialistické společnosti (s. 102). Otázkami vzdělání se podrobně zabývá V. G. Afanasjev.

Teoreticky cenná je studie D. M. Gvišianiho o *vědeckotechnické politice*. Ukazuje, že současný úkolem lidstva není pouze prognózovat tendence a důsledky vědeckotechnické revoluce, ale řídit ji, uskutečňovat vědeckotechnickou politiku (tj. zaměření činnosti, systém opatření státní moci, jejich zákonodárných i výkonných orgánů v oblasti vědy a techniky). Zdůrazňuje sociální podmínky alternativních cest rozvoje vědy a techniky a jejich souvislost s otázkou uvolnění mezinárodního napětí.

Z hlediska poslání naší vědy je závažná studie F. V. Konstantinova o *úloze sociologie a sociologa ve společnosti*. Poukazuje na odpovědnost sociologů za osudy národů a lidstva. Jde o správné pochopení hlubokého smyslu současných sociálních jevů, procesů a směrů jejich společensko-historického rozvoje. Úkolem sociologa naší doby je všestranně napomáhat nositelům společenského pokroku a zastávat sociální optimismus. Autor připomíná zejména plány sociálního rozvoje. Shrnuje dále diskusi k problematice vztahu politiky a sociologie, jak se rozvinula na VIII. světovém sociologickém kongresu, kde řada sociologů zdůraznila třídnost sociologie a její úlohy v sociálně politickém boji. Toto stanovisko zastávala kromě marxistických sociologů i většina sociologů z rozvojových zemí.

Těžiště prvního dílu sborníku tvoří jeho druhá část, analyzující výsledky sociologických výzkumů sovětské společnosti. Patří sem třetí až pátá hlava.

Třetí hlava obsahuje podrobnou a konkrétní charakteristiku *sociální struktury sovětské společnosti*. Autory kapitol jsou G. E. Glezerman, M. N. Rutkevič, V. V. Kolbanovskij, A. A. Amvrosov, V. I. Starověrov, T. I. Zaslavská, L. P. Ljašenko, N. N. Bokarev, F. P. Filippov, B. N. Čaplin, G. A. Slesarev. Je zde zdůrazněno, že zásadní změny sociální struktury uskutečňuje sociální revoluce, nikoli vědeckotechnická revoluce. Stejně jako v celém sborníku i zde najdou čtenáři cenné údaje. Bohatý statistický a výzkumný materiál dokumentuje základní změny sociální struktury SSSR jako celku i uvnitř jednotlivých tříd a skupin jak v jejich počtu, tak i vzdělání, kvalifikaci, v charakteru a podmínkách práce dělnické třídy, kolchozního rolnictva i inteligence. Zajímavá je kapitola o migraci vesnického obyvatelstva a o dlouhodobém prognózování a plánování změn sociálně demografické struktury SSSR. Autoři zdůrazňují, že sociálně třídní dělení nelze ztotožňovat s profesionálně technickým. Nechybí ani analýza vývoje k sociální homogenitě sovětské společnosti ve vztahu k výrobním prostředkům, podle charakteru práce i ve sféře rozdělování. Celá analýza vlivů vědeckotechnické revoluce na sociální strukturu se opírá o řadu sociologických výzkumů a je dovedena až k otázkám spolupráce sociologů socialistických zemí.

Čtvrtá hlava obsahuje *problematiku práce, způsobu života a volného času za socialismu*. Autory jsou I. I. Čangliová, V. D. Vasiljev, A. G. Charčev, V. D. Patrušev, V. I. Bolgov. Zajímavá je kapitola o ženské práci a o průmyslovém závodu.

Pátá hlava má název *Kultura, vzdělání a rozvoj osobnosti*. Napsali ji G. G. Kvasov, L. N. Kogan, E. M. Čecharin, M. P. Mčedlov. Na rozdíl od ostrých konfliktů mezi zájmy jedince a kapitalistické společnosti jsou sociální ideály osobnosti v socialistické společnosti v souladu s tendencemi sociálního pokroku, zájmy osobnosti se harmonicky spojují se zájmy společnosti a v konfliktních situacích se podřizují požadavkům společnosti. V oblasti kultury je rostoucí integrace systému kultury a sblížování kultur různých národů důležitou zákonitostí. Vznikají nové sféry kulturní činnosti, například nový typ duchovní produkce, spjaté především s rozhlásem a televizí.

Třetí část prvního dílu knihy, *Dialektika sociálního poznání*, má význam především pro profesionální výzkumníky. Ch. N. Momdžjan zde analyzuje historickosrovnávací metodou na globální analýze civilizací a společensko-ekonomických formací. V. A. Jadov se zabývá sociálně psychologickou analýzou osobnosti jako objektu i subjektu společenských vztahů. Sociální indikátory a indikátory sociálního plánování rozebírají V. V. Kolbanovskij a G. V. Osipov. Uvádějí, že jde o jeden z neaktuálnějších problémů sociologické vědy. Zdůrazňují, že obyčejné statistické pozorování nestačí ke komplexnímu poznání společenských jevů, musí být doplněno poznáváním sociologickým a sociálně psychologickým. Nelze zapomínat, že člověk jako zdroj informací je subjektivní. Avšak sběr sociálních informací na základě vědecky vypracovaného programu umožňuje vybrat z množství svou podstatou subjektivních hodnocení to, co je stále, opakující se a typické a s patřičnou spolehlivostí usuzovat na průběh i tendence objektivních sociálních procesů. Souhrnná sociální informace, tj. nejúplnější informace o nejpodstatnějších procesech probíhajících ve společnosti, je tedy souhrnným výsledkem ekonomických i sociologických ukazatelů, co nejúplněji odrážejících společenské, sociálně psychologické i duchovní procesy (s. 396). Autoři předkládají mnohorozměrný systém sociálních ukazatelů, zahrnující 1. jednotlivé úrovně společnosti, 2. sféry činnosti, 3. indikátory času. Zabývají se podrobněji potřebami a jejich uspokojováním. V závěru zdůrazňují nezbytnost typizovaných metodik systému sběru sociálních informací.

Metodologická část prvního dílu knihy je uzavřena studií I. V. Bestuževa-Lady o metodologických otázkách výzkumu potřeb osobnosti a společnosti. Autor vychází z definic pojmů, z díla klasiků marxismu-leninismu, uvádí klasifikaci, hierarchii a typologii potřeb, polemizuje s buržoazními názory a zabývá se škálováním, motivací a orientací potřeb.

Druhý díl recenzované publikace má titul *Buržoazní sociologie v druhé polovině dvacátého století*. Je rozdělen na 2 části: první pojednává o buržoazní sociologii ve druhé polovině dvacátého století jako celku (první a druhá hlava, 9 kapitol), druhá o současném stavu buržoazní sociologie v hlavních kapitalistických zemích (hlava třetí až sedmá, 18 kapitol).

První hlava (autoři M. P. Mčedlov, M. N. Rutkevič, G. V. Osipov, L. G. Ionin, G. M. Andrejevová, J. N. Davydov) pojednává o některých nových tendencích ve vývoji buržoazní sociologické myšleni. Ukazuje nejdříve na krizi buržoazní teoretické sociologie, jak ji odrazil i VIII. světový sociologický kongres, jehož hlavní téma, *Věda a revoluce v soudobých společnostech*, vyvolalo diskusi na nejostřejší sociálně politická témata. Ukazuje se, že sociologie patří mezi „nejpolitičtější“ společenské vědy. Marně se západní tisk pokouší předkládat sociologii jako „čistě empirickou“ vědu, dnes i mnozí nemarxističtí sociologové uznávají velký význam obecné sociologické teorie. Právě zde je síla marxisticko-leninské sociologie. Autoři odhalují „technologický determinismus“, strukturální funkcionalismus, polemizují s pojmem kvalita života, s názory D. Bella, R. Dahrendorfa a ukazují na pozoruhodný a pokrokový přínos sociologů rozvojových zemí.

Druhá hlava (autoři M. S. Kovaljevová, V. N. Fominová, N. V. Pilipenko, E. D. Mordžinská) obsahuje kritiku buržoazní futurologie, která se marně pokouší předvídat budoucnost. Je zde dokázána neudržitelnost idejí „technokratické“ společnosti, manažerismu, koncepcí postindustriální společnosti, společnosti nového typu apod. Pozitivním přínosem autorů je objasnění rostoucí úlohy světové dělnické třídy. Jsou zde uvedena i základní čísla, která v druhém díle knihy čtenář dost postrádá: vědeckotechnická revoluce vede k početnímu růstu dělnické třídy, která na celém světě dosahuje 630 miliónů osob, z toho v rozvinutých kapitalistických zemích 209 miliónů (1950 132 mil.), což 21krát převyšuje celkový počet dělníků ve všech zemích světa v polovině devatenáctého století. Dělnická třída dnes vytváří $\frac{3}{4}$ světového společenského produktu a ve vyspělých zemích tvoří 69 % průběhového obyvatelstva (v roce 1950 to bylo 56,9 %). Již tento „kvantitativní pohled“ vyvrací pokusy buržoazních ideologů snižovat úlohu dělnické třídy v soudobých společnostech.

Třetí až sedmá hlava knihy obsahuje kritiku buržoazní sociologie v jednotlivých zemích a rozšiřuje dostupné učebnice dějin sociologie o nejnovější kritické pohledy na hlavní směry buržoazní sociologie v těchto zemích.

O sociologii v USA píše E. A. Orlovová. Ukazuje na některé zvláštnosti institucionalizace sociologie v USA, která má dnes polycentrický charakter, a analyzuje nejen strukturální funkcionalismus, ale i další směry a tendence. Dochází k závěru, že v soudobé americké sociologii nalézáme teoretickou divergenci jak v otázkách předmětu, tak i obecné teorie.

Pro naše čtenáře je objevenější hlava o sociologii ve Velké Británii z pera A. D. Kovaljeva. Autor vychází z vývoje a tradic anglické sociologie, růstu její profesio-

nalizace (v roce 1970 1856 absolventů oboru sociologie), ukazuje na její naturalistickou a humanistickou orientaci a také na růst levicově radikálních tendencí v anglické sociologii.

O *sociologii ve Francii* píše A. B. Gofman. Na vývoji od roku 1945 ukazuje nové institucionální možnosti, vlastní tradice i vliv americké sociologie, empirismu, uvádí řadu čísel a tabulek a zabývá se hlavními tendencemi a postavami. Dochází k závěru, že růst vlivu marxistické sociologické teorie je nejdůležitějším rysem francouzské sociologie posledních let.

Sociologii NSR analyzuje N. Davydov. Ukazuje, jak po přerušení kontinuity nacismem se rozvíjela západoněmecká sociologie po druhé světové válce, uvádí její směry, postavy, rozvoj i krizi a připomíná prohlubování marxistické orientace v sociologii NSR. Upozorňuje však i na aktivizaci neofašismu.

Hlava o *sociologii v Itálii*, kterou napsal S. A. Efirov, obsahuje její meziválečný i poválečný vývoj. V Itálii jen pomalu pronikla do univerzit, teprve v roce 1957 byla ustavena Italská asociace sociálních věd. Autor rozebírá vlivy americké, francouzské a německé sociologie, tradice elitismu apod. Ukazuje na radikalizaci italské sociologie, růst vlivu komunistické strany a demokratického, mládežnického a studentského hnutí v zemi. Od konce šedesátých let se objevují dvě větve italské sociologie — první — akademická, závislá na existujícím sociálně politickém zřízení, a druhá, radikální, pro niž zde vznikla zvlášť příznivá půda. Navazuje jednak na tradice marxistického sociálního myšlení (A. Gramsci, P. Togliatti), jednak na anarchismus a anarchosyndikalismus.

Teoreticky nejcentnější kapitolou druhého dílu knihy je závěr, hodnotící soudobý stav buržoazní sociologie a naznačující její marxistické kritiky. Uvádí tři linie soudobé buržoazní sociologie: 1. pozitivisticko-scientisticko-technokratický směr, 2. abstraktně humanistické a antropologické teorie, 3. ideologie absolutní negace (levicově radikalistické). Jím odpovídají i teoreticko-metodologické pozice jejich představitelů: 1. strukturální funkcionalismus, 2. fenomenologie, existencialismus a neofreudismus a 3. tzv. neomarxismus ve formě Frankfurtské školy, ale i s vlivy trockismu a maoismu. Tyto základní obecné teoreticko-světónázorové orientace mají vliv na všechny úrovně sociologické činnosti v buržoazní společnosti — od globálních sociálně historických koncepcí až po metody konkrétních sociologických výzkumů. Jejich vzájemný boj je projevem krize současné buržoazní sociologie, která se nyní ještě zostrňuje na základě růstu rozporů uvnitř kapitalismu. Zesílení vlivu marxismu spolu s úpadkem prestiže strukturálního funkcionalismu patří mezi nejdůležitější zvláštnosti současné etapy rozvoje buržoazní sociologie.

Autoři docházejí k závěru, že sociologové-marxisté mohou a musí využívat faktický materiál získaný buržoazními sociology pro analýzu sociálních procesů kapitalistického světa ze skutečně vědeckých dialektickomaterialistických pozic. Zároveň však musí na základě leninských pouček provádět vědeckou marxistickou kritiku buržoazní sociologie, odhalovat její podstatu a smysl a pozitivně ji překonávat. Síla a přesvědčivost argumentace marxistických sociologů podepřená reálnými ekonomickými, vědeckými a kulturními úspěchy zemí socialismu musí sehrát rozhodující úlohu v boji za vítězství naší pokrokové ideologie ve světovém měřítku. Tak formulují sovětské sociologové úkoly kritiky buržoazní sociologie vyplývající z usnesení XXV. sjezdu KSSS pro současný ideologický boj.

Posledních 36 stran knihy je věnováno celkové analýze VIII. světového sociologického kongresu a přípravě sovětských sociologů na IX. světový sociologický kongres v Uppsale (v roce 1978).

Recenzovaná publikace sovětských sociologů je významným vydavatelským činem. Bylo by podnětné vydat u nás alespoň její podstatné části a pokusit se o vlastní publikace podobného zobecňujícího charakteru, které by stejně přesvědčivě dokazovaly přínos marxisticko-leninské sociologie k poznávání a rozvíjení socialistické společnosti.

Karel Bláha — Josef Patera

Prognózování sociálních potřebností (Prognózování sociálních potřeb), Red: I. V. Bestužev—Lada

Moskva, Akademie věd SSSR 1976, 208 s.

V Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR v Moskvě se již několik let provádějí výzkumy společenských potřeb a socialistického životního způsobu. Recenzovaný

sborník (jehož redaktorem je u nás dobře známý sovětský badatel Bestužev-Lada) představuje práce zaměřené na problémy prognózování společenských potřeb. Ve sborníku je obsaženo celkem 12 statí, které je možno rozdělit do dvou skupin: jednak práce zabývající se teorií společenských potřeb a teorií jejich prognózování, jednak práce metodologického a metodického charakteru, týkající se procedur jejich empirického zkoumání. Celý sborník je uveden předmluvou redaktora, v níž jsou stručně připomenuty výzkumné projekty dokončené v oddělení sociálních prognóz Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR (především projekt *Analýza a prognóza společenských potřeb mládeže*, realizovaný v letech 1969–1975).

Dříve než budeme charakterizovat obsah a přínos sborníku, je nutno podat jedno vysvětlení zásadního charakteru: Ve sborníku se operuje s termínem „socialnyje potrebnosti“, tj. společenské (sociální) potřeby. Jsou jím rozuměny potřeby jednotlivých členů společnosti ve svém souhrnu a potřeby určitých skupin jedinců. V tomto přístupu se tedy promítá kumulativní pojetí potřeb; stranou však zůstává (zřejmě pro svoji složitost, a tedy neuchopitelnost) ten aspekt, který se týká společnosti jako celku, jako jistého sociálního systému, jenž má své vlastní, autonomní potřeby. Potřeby společnosti (tedy „společenské potřeby“ v pravém slova smyslu) přirozeně nevznikají pouhou sumací potřeb jednotlivců. Mezi oběma kategoriemi potřeb samozřejmě existují různé vztahy (včetně vztahů rozporných) a rozdílná míra jejich prozkoumanosti je dána stupněm jejich komplexnosti.⁽¹⁾ Proto se také v recenzovaném sborníku věnuje pozornost pouze „společenským“ potřebám individuí, resp. skupin individuí (např. mládeže), potřeby společnosti ve výše připomenutém smyslu jsou zatím ponechány stranou.

Z teoretického i metodologického hlediska je nejdůležitějším příspěvkem sborníku studie I. V. Bestuževa-Lady *Prognózování společenských potřeb* (s. 11–46). Autor v ní nejprve analyzuje (na základě již bohaté sovětské literatury) samotný pojem „potřeby“. Porovnává různé výklady a definice této kategorie a přiklání se posléze k „činnostní“ orientaci chápání potřeb (odvozené zřejmě ze sovětské psychologické teorie činnosti), tj. vymezuje potřeby z hlediska jejich propojenosti s praktickou činností lidí: „V sociologickém pojetí se tedy potřeba jeví jako schopnost a tendence k uskutečňování hodnot, k spotřebě statků, jako nejvyšší stupeň nezbytnosti předmětů, stavů, procesů a usilování k nim zaměřeného, jejichž realizace zajišťuje uchování nebo žádoucí změnu životní činnosti individua, sociální skupiny, společnosti“ (s. 14–15) „... Kategorie ‚potřeba‘ organicky souvisí s vlastnostmi sociálních subjektů projevujících se aktivitou“ (s. 16).

Dále se autor zabývá klasifikací a typologií potřeb, přičemž uplatňuje větší počet kritérií různé úrovně. To přirozeně vyplývá, jak také vysvětluje, z kvalitativní mnohostrannosti potřeb a jejich rozdílného začlenění do různých sfér životní činnosti lidí. Vedle základního kritéria genetického (tj. třídění potřeb podle způsobu jejich vzniku na „přirozené“ — biogenní a „umělé“ — sociogenní) užívá těchto dalších kritérií: podle nositele uspokojení potřeb; podle charakteru činnosti, v níž se daná potřeba realizuje; podle vztahu potřeb k výrobní sféře; podle stupně racionálnosti (či užitečnosti) uspokojení potřeb; podle stupně realizovatelnosti potřeb; podle stupně předvídatelnosti potřeb; podle stupně proměnlivosti (či konstantnosti) potřeb apod. Soustava možných kritérií a jejich hierarchie při klasifikaci potřeb je velmi složitá. Jak oprávněně autor konstatuje, „kritéria klasifikace a hodnocení potřeb představují neméně komplikovaný systém než samotné potřeby“ (s. 19).

Jádrem studie Bestuževa-Lady jsou úvahy o prognózování společenských potřeb. Autor kriticky hodnotí současnou situaci, kdy prognózování v sociologii vůbec zůstává za úrovní rozpracovanosti prognóz v některých jiných oblastech vědy, techniky aj. Za hlavní příčinu této situace považuje skutečnost, že sociální jevy se zatím většinou nedají přímo kvantitativně měřit, a tudíž i jejich předvídatelnost je velmi obtížná. Smysl prognózování potřeb však — podle Bestuževa-Lady — nespočívá jen v jakémsi jednoznačném vymezení jejich budoucího stavu: „Podstatou sociálního prognózování... je vytváření explorativních a normativních modelů, vědomě omezených, jejichž konfrontace pomáhá formulovat doporučení k zvýšení fundovanosti

(1) V hlubším pohledu (který zde samozřejmě nelze rozvádět) je ovšem problém potřeb ještě složitější, než to vystihuje dichotomie „individuální potřeby — potřeby společnosti“. Právě tak, jako je vztah jedince a společnosti složitě zprostředkovaný, i potřeby mají zřejmě složitou hierarchii, v níž mezi oběma uvedenými krajními kategoriemi potřeb existují další, přechodné typy potřeb (dosud spíše tušené než vědecky prozkoumané).

plánování a řízení, tj. v daném případě — k cílově zaměřenému působení na další rozvoj systému společenských potřeb“ (s. 27).

Protože se tedy společenské potřeby většinou nedají bezprostředně analyzovat a hodnotit kvantitativně, navrhuje Bestužev-Lada, aby byly analyzovány nepřímou — na základě měření činností spjatých s jejich uspokojováním. („Činnostní“ či „procesuální“ pojetí při identifikaci a analýze společenských potřeb je vůbec charakteristické pro sovětskou teorii potřeb — projevuje se to i v dalších pracích sborníku.) Za tím účelem autor předkládá několik návrhů měření (většinou škálovací technikou) různých typů činností zaměřených na realizaci určitých potřeb. Jeho náměty by mohly být využity při zkoumání společenských potřeb i u nás.

Ostatní práce otištěné ve sborníku mají různorodý charakter: V. Z. Rogovin objasňuje, jak se problém společenských potřeb jeví v pracích klasiků marxismu. B. A. Babin uvažuje o aplikaci systémového přístupu při prognózování společenských potřeb. V příspěvcích dalších autorů (G. S. Batygin, N. P. Grišajeva, a V. S. Avanesov a kol.) jsou rozpracovány specifické metodické otázky zjišťování potřeb u některých sociálních skupin (zejména mládeže), a to zvláště pomocí metody dotazníku. Za nejcennější tu lze považovat výčet sociálních informací, které jsou nezbytné pro adekvátní prognózování společenských potřeb (ve statí N. P. Grišajevové, s. 78–86). Metodický charakter mají i další statí: S. N. Tokarevové (o využití časových rozvrhů při prognózování společenských potřeb), M. E. Pozdnjakovové (o aplikaci dotazníků pro experty v dané oblasti), A. G. Kuzněcova (o statistickém vyhodnocování významnosti empirických ukazatelů při operacionalizaci kategorie potřeb) aj.

Vcelku nahlíženo, je sborník sovětských sociologů užitečným přínosem jak pro teorii, tak pro metodiku konkrétních výzkumů v oblasti „společenských potřeb“ (ovšem nikoliv „potřeb společnosti“, jak jsme vysvětlili na začátku recenze). Problematika vlastního prognózování potřeb (jejíž řešení čtenář očekává podle názvu publikace) je však ve sborníku rozpracována značně omezeně: v podstatě jde o počáteční fázi formulování a někdy i praktického ověřování východisek a přístupů k prognózování potřeb, nikoli o přímou prognostickou činnost a její produkty. Ovšem tato fáze je nezbytná a velmi významná a je dobré, že sovětská autoři jí věnovali zaslouženou pozornost a vytvořili solidní základy pro další výzkumy. Výsledky a podněty obsažené v publikaci by neměly zůstat nevyužity.

Jan Průcha

Problemy metodologii issledovanija obraza žizni v socialističeskich stranach (Problémy metodologie výzkumu životního způsobu v socialistických zemích) Red.: Z. Sufin, A. S. Cipko

Warszawa 1979, 329 s.

Práce *Problemy metodologii issledovanija obraza žizni* byla připravena k vydání Ústavem základních otázek marxismu-leninismu ÚV Polské sjednocené dělnické strany, Ústavem pro filozofii a sociologii polské akademie věd a Ústavem ekonomiky světové socialistické soustavy Akademie věd SSSR. Její obsah tvoří materiály první, tedy ustavující konference pracovní skupiny *Utváření socialistického způsobu života*, která byla založena v rámci XVI. problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*. Konference se konala ve Varšavě v červnu 1977.

Jde o sborník, který představuje do jisté míry shrnutí současné etapy vývoje zkoumání socialistického způsobu života, problematiky, jež se v poslední době dostala do popředí zájmu sociologie ve většině socialistických zemí. Má 329 stran, skládá se z úvodu a čtrnácti statí rozdělených do dvou relativně samostatných bloků. V prvním oddíle jsou soustředěny statí zabývající se obecně metodologickými problémy kategorie socialistického způsobu života. Pozornost je soustředěna jednak na vymezení samotného pojmu a jeho vztahu k dalším základním kategoriím historického materialismu, jednak na zdůvodnění důležitosti a nezbytnosti zkoumání socialistického způsobu života v současné etapě rozvoje socialistické společnosti.

Z tohoto hlediska mají v první části klíčové postavení tři statí:

1. A. S. Cipko — *Filozofický význam problému způsobu života*;
2. S. Wiederszpziel — *Způsob života jako kategorie historického materialismu*;

3. D. Polinski, Z. Sufin — *Marxistická koncepce potřeb a formování socialistického způsobu života.*

A. S. Cipko ve své stati poukazuje na skutečnost, že různé aspekty problematiky životního způsobu jsou rozpracovány na různé úrovni. V tomto ohledu je nejméně rozvinutá filozofická stránka problému. Není dosud vyjasněn jeho filozofický obsah, jeho geneze i význam pro marxistickou společenskou vědu celkově. Současně chybí řešení otázky subjektu, reálného nositele životního způsobu, řešení vztahu subjektivního a objektivního, problému prostředků a úrovně popisu konkrétního životního způsobu. Autor především poukazuje na problémy a snaží se formulovat možné cesty řešení, obrátit pozornost na filozofický obsah, filozofický základ teorie socialistického způsobu života.

V současné etapě budování rozvinuté socialistické společnosti se zvyšuje význam otázek mimopracovního a volného času, rodiny, všestranného rozvoje každého individua. Stávají se aktuálními ty problémy, které jsou svázány s individuální volbou jedince, stále důležitější jsou vztahy mezi individuálními a celospolečenskými zájmy — nyní se však stávají složitějšími a nabývají nové kvality. Pro sociologii znamená tato situace nezbytnost přechodu od obecně sociologického pohledu na sociální skutečnost k pohledu konkrétně sociologickému. Řešením tohoto úkolu „přechodu“ je právě v současné době tak rozšířený pojem způsob života. Jedním ze základních úkolů sociologické kategorie způsob života je „... uskutečnit přechod od filozofického či politicko-ekonomického pohledu na sociální skutečnost k sociologickému, to znamená ukázat na vazbu mezi obecným a typickým — individuálním, ukázat, jak se „obecné“, systém vztahů, realizuje v nepřetržitém životě lidí, jak obecné, způsob výroby (způsob činnosti) determinuje způsob životní činnosti jednotlivých individuí“ (s. 24–25).

V tomtéž smyslu pojímá kategorii „životní způsob“ ve své stati S. Wiederszpiel. Považuje ji jednak za důležitý nástroj analýzy, ale současně i za kritérium rozvoje dosaženého socialistickou společností v individuální sféře. Problematika způsobu života se tak stává neoddelitelnou součástí teorie rozvinuté socialistické společnosti. Dalším problémem, kterým se S. Wiederszpiel zabývá, je otázka definice pojmu životního způsobu a jeho vztahu k dalším příbuzným pojmům. Tato část práce vyúsťuje v analýzu vztahu životního způsobu a podmínek života. Životní způsob charakterizuje autor z tohoto hlediska jako aktivní uchopení daných podmínek života, ve vztahu k životní úrovni potom životní způsob jako vzájemnou vazbu životní úrovně a kvality života. Současně klade důraz na zkoumání hodnotových systémů a koncepce života v rámci výzkumu životního způsobu.

V závěru svého článku S. Wiederszpiel nastoluje problém typologie životního způsobu. Základem je odlišení „socialistického způsobu života“ a „způsobu života v socialistické společnosti“. Socialistický způsob života je modelem, programem ve sféře jednání; musí odpovídat objektivním požadavkům stanoveným rozvojem socialistické společnosti a odpovídajícím ideálům socialismu. Důležitými rysy socialistického způsobu života jsou vztah k práci a společenská aktivita individua. Ideálem socialistické společnosti potom svobodný a všestranný rozvoj všech jejích členů.

D. Polinski a Z. Sufin se věnují jednomu ze základních vztahů v oblasti problematiky životního způsobu. Potřeby a jejich hierarchie hrají významnou roli a jsou jedním z faktorů podmiňujících závislost způsobu života jednotlivce na způsobu výroby v dané společnosti. V každé společensko-ekonomické formaci existuje specifická struktura a hierarchie potřeb. Cílem socialistické společnosti je konstituování takové struktury potřeb, která by byla harmonickým celkem potřeb jak materiálních, tak duchovních (uspokojování duchovních potřeb je nezbytná podmínka existence člověka jakožto společenského subjektu). V souvislosti s rozvojem socialismu tak vzniká nejen možnost, ale současně i nutnost plánovaného formování struktury lidských potřeb. Struktura potřeb hraje současně důležitou roli i v procesu utváření socialistického způsobu života.

Kromě uvedených tří obsahuje první část sborníku další čtyři články:

1. D. Fukas — *Filozofický aspekt pojetí životního způsobu;*
2. V. A. Babin — *Potřeba jako kategorie životního způsobu;*
3. A. Sicziński — *Problém životního stylu. Pojetí, výzkum;*
4. H. Laschinski — *Další utváření socialistického způsobu života při uskutečňování jednotné ekonomické a sociální politiky v NDR.*

D. Fukas se zabývá jednak problematikou definitorických nejasností v užívání pojmu způsob života v současném výzkumu, jednak analýzou úrovně pojetí této

kategorie. Zdůrazňuje úlohu potřeb v komplexu životního způsobu a významu jeho zkoumání jako důležitého pole třídního boje. Speciální pozornost věnuje otázkám socialistického způsobu života — snaží se vystihnout jeho specifické rysy (uvědomění, kolektivita, socialistický humanismus, socialistická demokracie), vyzdvihuje úlohu práce jako klíčové komponenty. Hlavní význam článku však spočívá v analýze dynamiky životního způsobu a v naznačení nerovnoměrného vývoje jeho jednotlivých rovin. (Tato otázka je detailně zpracována v druhé části sborníku ve stati B. Filipcové.)

Úloha potřeb ve výzkumu utváření socialistického způsobu života je základním momentem i stati V. A. Babina. Obsahuje jednak klasifikaci systému potřeb, jednak zajímavou koncepci „rozumných“ a „nerozumných“ potřeb, jejich geneze a vzájemných vztahů.

Článek A. Siczińskiego představuje poněkud odlišnou rovinu pojetí problematiky než předcházející práce — soustřeďuje se na postulování povýtce empiricky zaměřeného modelu životního stylu a jeho aplikace v konkrétním sociologickém výzkumu. Základním přínosem je především formulování komplexního aparátu sociologických metod a technik pro výzkum životního stylu — i když v tomto ohledu si nelze nepovšimnout určité závislosti na specifickém vývoji a tradici polské sociologie a speciálně sociologické metodologie.

Stat' H. Laschinského je zaměřena především na analýzu specifické problematiky utváření socialistického způsobu života v NDR. Akcentuje především problémy práce, pracovního kolektivu, rodiny a volného času.

Druhá část sborníku (Sociálně politické problémy utváření socialistického způsobu života) je již zaměřena na určité detailnější aspekty, přináší rovněž řadu zajímavých výsledků sociologických výzkumů dané problematiky.

V. N. Ivanov ve stati *Demokracie jako neoddelitelná součást socialistického způsobu života (Aspekty řízení)* charakterizuje socialistickou demokracii jako základní odlišující prvek socialistického a kapitalistického způsobu života. Zdůrazňuje roli aktivity subjektu a podíl na řízení jako základní aspekty určující socialistický způsob života. Zabývá se současně z tohoto hlediska fungováním společenských organizací — především s přihlédnutím ke specifickým podmínkám společenského rozvoje v SSSR.

Dalším příspěvkem ve sborníku je práce Z. Sufina *Třídní diferenciace podmínek a způsobu života*. Zabývá se vztahy mezi způsobem, podmínkami života a vědomím (především pak hodnotovými orientacemi), diferenciálními tendencemi v této oblasti a vztahem objektivních změn a jejich subjektivního osvojování. Přináší množství empirického materiálu, který je z velké části založen na analýze rodinných účtů. Zajímavé jsou především některé závěry o vztahu homogenizačních a diferenciálních procesů ve specifických podmínkách polské společnosti.

V D. Patrušev (*Ukazatele časového rozpočtu a časové bilance jako odraz životního způsobu*) zaměřuje svoji pozornost na otázku možností speciální metody časových rozpočtů při zkoumání způsobu života. Autor zdůrazňuje potřebu využití časových rozpočtů v této sféře, ovšem poukazuje na skutečnost, že mohou postihovat pouze kvantitativní charakteristiku životního způsobu.

Specifikou metody časových rozpočtů se zabývá i J. Vítěčková (*Životní činnost a časový rozpočet*). Považuje výzkum časových rozpočtů za základní pramen informací o životních činnostech lidí. „Časové rozpočty jsou dosud jedinou rozvinutou empirickou technikou popisující každodenní život v relativně úplném komplexu a v kontextu konkrétní životní situace“ (s. 313). Centrem článku je diskuse poznávacích hranic a metodologických omezení této techniky. Autorka nastiňuje možnosti inovací, které by vedly k jejímu lepšímu využití a do určité míry i překonávaly hranici mezi čistě kvantitativním charakterem dat a potřebou dat kvalitativního charakteru.

L. Beskidová publikovala ve sborníku stat' *Vliv ekonomických a společenských faktorů na strukturu spotřeby*. V ekonomické rovině zdůrazňuje vztah mezi pracovní aktivitou a spotřebou, v rovině sociální chápe spotřebu jako základní složku způsobu života, i když odmítá její pojmání jako prvku dominujícího nad všemi ostatními sférami života. Vyzdvihuje důležitost zkoumání vzorů spotřebního chování, které do značné míry určují motivaci chování lidí. Analyzuje vzory spotřeby polských pracujících na základě výzkumu rodinných rozpočtů. Důležitým aspektem jejího přístupu je, že neomezuje pojetí vzorů spotřeby na vlastní uspokojování potřeb, ale uvažuje celý proces aktivity ve sféře spotřeby — od vzniku potřeb ke spotřebnímu chování.

V otázce vlivu demografických a společenských faktorů na utváření vzorů spotřeby dochází k zajímavým závěrům především při analýze vlivu vzdělání. Zatímco rozdělování peněžních fondů mezi jednotlivé skupiny potřeb je determinováno především ekonomickými faktory (příjem), vzdělání a s ním spojené charakteristiky diferencují spotřební vzory především uvnitř vlastních agregátů potřeb. Vliv vzdělání je přitom zvyšován prostřednictvím specifických charakteristik práce a profese.

Článek L. A. Gordona *K výzkumu socialistického způsobu života: Život sovětských pracujících v retrospektivě a perspektivě* patří spolu s pracemi B. Filipcové, V. D. Patruševa a L. Beskidové k nejpřínosnějším — jak teoretickým nástínem problematiky socialistického způsobu života, tak analýzou statistických údajů a výsledků konkrétních sociologických výzkumů. Autor mimo jiné provádí rozsáhlé komparace současných dat s historickými materiály a analyzuje rozvoj základních charakteristik životního způsobu pracujících v SSSR v dlouhodobém srovnání od dvacátých let do současnosti. Vzhledem k tomu, že je práce určitým shrnutím přístupů a závěrů knihy Gordon, Klopov, Onikov: *Čerty socialistického obrazu žizni* (Moskva 1977), chci na tomto místě odkázat na recenzi B. Filipcové a E. Durejové, která jí byla věnována (SC 5/78).

Československá sociologie je ve sborníku zastoupena již zmíněným příspěvkem J. Vitečkové, především však pak článkem B. Filipcové *Způsob života jako řízený proces rozvoje*. Autorka se obrací od problému kategoriálního aparátu, od obecně zaměřených terminologických diskusí k otázce zkoumání reálných sociálních procesů, které vystupují do popředí v souvislosti utváření socialistického způsobu života v současné fázi rozvoje socialistické společnosti. Hlavní úkol současné etapy řízení společnosti i hlavní sféru výzkumu socialistického způsobu života vidí v procesu včleňování základních principů socialistické společnosti do konkrétního života lidí, v jejich vnitřním osvojení. Podnětnými momenty, které práce přináší, jsou i analýza procesů homogenizace a diferenciacie, rozpracování otázek nerovnoměrného rozvoje jednotlivých stránek životního způsobu, různé dynamiky jednotlivých struktur (v této souvislosti především problém vztahu osobnosti a společenské struktury). Procesy homogenizace a nestejnomyerné dynamiky rozvoje jsou analyzovány ve vzájemných dialektických vztazích — současně je zdůrazněna diachronnost rozvoje podmínek života, životního způsobu a osobnosti. V souvislosti s nerovnoměrným rozvojem prostoru pro aktivitu subjektu (homogenizace podmínek života) a vnitřního osvojení společenských zájmů vystupuje do popředí otázka společenských mechanismů, nástrojů optimalizace procesu rozvoje.

Důležitým přínosem stati je i analýza nerovnoměrného rozvoje potřeb, v souvislosti jak s rozvojem společnosti, tak i individua: „Ani další, ještě výraznější úspěchy v přetváření individuálních potřeb nepřinesou žádoucí výsledky v oblasti rozvoje člověka, pokud nebudou provázeny osvojením nových, základních společenských potřeb“ (s. 223).

Příspěvek je určitým shrnutím přístupů, které jsou autorkou v posledních letech systematicky rozpracovávány a formulovány v řadě časopiseckých i knižních prací.

* * *

Sborník je třeba hodnotit jako významný přínos k problematice výzkumu utváření socialistického způsobu života. Je v podstatě první publikací svého druhu, shrnující přístupy jak k obecně teoretickým, tak metodologickým otázkám, spojující přístup filozofický a sociologický, publikací, která charakterizuje stupeň poznání této sféry v socialistických zemích. Současně je prvním dokumentem o práci skupiny *Utváření socialistického způsobu života*, jejíž letošní, již třetí zasedání se konalo v Liblicích a přineslo další výsledky mezinárodní spolupráce jak v oblasti teoretických přístupů k problematice životního způsobu, tak především ve sféře koordinace výzkumných šetření v této oblasti.(1)

Vladimír Rak

(1) Obsahem zasedání se podrobně zabývá zpráva E. Rendlové, publikovaná v tomto čísle Sociologického časopisu.

Moskva, Nauka 1977, 288 s.

V posledních letech se otázky socialistického způsobu života a jeho rozvoje dostávají na přední místo ve vývoji marxistického filozofického, sociologického i ekonomického myšlení jak v Sovětském svazu, tak i v ostatních socialistických zemích. Problematika životního způsobu současně zaujímá stále významnější místo v ideologickém zápase dvou světových společenských soustav – to se zpětně odráží v pozornosti, která je jí věnována.

Institut sociologických výzkumů při Akademii věd SSSR vydal v roce 1977 sborník prací sovětských autorů věnovaných otázkám socialistického způsobu života. Jsou v něm soustředěny stati zabývající se touto problematikou z různých hledisek a snažící se postihnout ji v celé šíři. Hlavním záměrem autorů je ukázat konkrétní změny a rozvoj způsobu života v socialistické společnosti, konfrontovat různé buržoazní a reformistické koncepty s realitou kapitalistické společnosti a na tomto pozadí rozvinout teorii a postihnout reálný obraz životního způsobu v socialistických zemích.

Sborník obsahuje 18 statí a je rozdělen do tří oddílů: *Obecná charakteristika socialistického způsobu života a jeho změny; Zdokonalování socialistického způsobu života v současné etapě rozvoje sovětské společnosti; Problémy životního způsobu v současném ideologickém boji.*

Stati zařazené do prvního oddílu sborníku se zabývají obecně problematikou životního způsobu, a to ve spojitosti se sociálními procesy socialistické společnosti. V tomto duchu je koncipován především úvodní příspěvek M. N. Rutkeviče, *Socialistický životní způsob a jeho rozvoj*. Autor rozebírá a charakterizuje základní stránky lidského života – pracovní činnost, životní úroveň, vzdělanost, kulturu, zdravotní péči, společensko-politickou činnost – které určují životní způsob (s. 21). Životní způsob vymezuje jako souhrn (systém) existujících rysů činnosti lidí, tříd, sociálních skupin, individuí v podmínkách určených společensko-ekonomickou formací. Zdůrazňuje význam socialistického způsobu života v ideologickém boji. V závěru statí se věnuje otázkám konkrétního sociologického výzkumu životního způsobu a perspektivám jeho rozvoje. V této souvislosti zdůrazňuje nutnost výběru jak kvalitativních, tak i kvantitativních ukazatelů (charakteristik) socialistického životního způsobu.

V následující statí, *Změny socialistického způsobu života*, rozebírá A. P. Butěnkovo problematiku formování socialistického způsobu života v souvislosti se změnami v oblasti výrobních sil a výrobních vztahů. Jako determinující faktory uvádí především způsob výroby, souhrn přírodně geografických a společenských podmínek a také hodnotových norem, způsob a charakter celkové životní činnosti osobnosti, sociální skupiny nebo celé společnosti (s. 42). Socialistický způsob života v sobě zahrnuje za prvé, formy životní činnosti určitého charakteru vztahující se k výrobní sféře (pracovní doba), za druhé, formy životní činnosti určitého charakteru nevztahující se přímo k výrobě (volný čas) (s. 49). Je způsobem životní činnosti svobodných výrobců, kteří neznačí vykořisťování člověka člověkem, a jako takový se výrazně odlišuje od způsobu života v kapitalistické společnosti charakterizovaného řadou antagonismů.

Příspěvek E. I. Kapustina, *Ekonomické aspekty socialistického způsobu života*, prezentuje mnoho zajímavých myšlenek. Především polemizuje s názorem, podle něhož byl životní způsob ztotožňován s životní úrovní, což je kategorie podstatně užší (s. 58). Základem, na němž vzniká a formuje se socialistický způsob života, jsou podle autora ekonomické podmínky, jeho základní charakteristikou je práce, určující místo každého jedince v socialistické společnosti a autoritu, kterou má. Důležitou roli v rozvoji pracovní aktivity mají pracovní kolektivy, společenské organizace a socialistické soutěžení, jež je na rozdíl od kapitalistické konkurence zaměřeno na pomoc zaostávajícím. V socialistické společnosti existují ještě jedinci, kteří vidí cíle života pouze v uspokojování vlastních materiálních potřeb. Je to zcela nesprávný přístup a chápání materiální stimulace a její úlohy, která v kombinaci s morální stimulací hraje významnou roli v období, kdy práce ještě nepostoupila na úroveň základní životní potřeby. Kapustin uvádí, že materiální stimulace je nejdůležitějším základem, o nějž se opírá revoluční nadšení pracujících (s. 65).

J. E. Volkov zařadil do sborníku stať *Společensko-politická aktivita mas – charakteristický rys socialistického způsobu života*. Zdůrazňuje v ní, že socialistická společnost je charakterizována neustálým růstem společenské a politické aktivity širokých mas pracujících. Jako příklad uvádí množství aktivit, jež jsou v této oblasti pro socialistický způsob života typické.

Způsob života a rozvoj osobnosti je název stati M. P. Mčedlova. Autor v ní srovnává tento fenomén v socialistické a kapitalistické společnosti. V kapitalismu jsme svědky úpadku morálních a etických hodnot, zatímco základním cílem socialistické společnosti je všestranný rozvoj osobnosti. Rozvoj materiálních potřeb a jejich uspokojování není a ani nemůže být v socialistické společnosti konečným cílem ani samoúčelem, ale pouze prostředkem pro plné osvobození a celkový rozvoj osobnosti (s. 97).

E. D. Modržinskaja se ve svém příspěvku *Dvě světové soustavy, dva způsoby života* zabývá problematikou srovnání socialistické a kapitalistické společnosti z hlediska základních sfér činnosti lidí — ekonomické, společensko-politické, duchovní, rodinné a dalších. I když, jak poznamenává, není socialistický způsob života ještě takový, jakým bychom si jej přáli mít, je nutno vidět celou řadu předností, jichž dosáhla socialistická společnost v jednotlivých sférách rozvoje způsobu života.

Do druhého oddílu sborníku, *Zdokonalování socialistického způsobu života v současné etapě rozvoje sovětské společnosti*, jsou zařazeny stati zabývající se konkrétními otázkami rozvoje socialistického způsobu života v Sovětském svazu. V první z nich, *Plánovitý rozvoj socialistického způsobu života a zvyšování blahobytu sovětských lidí v desáté pětiletce*, rozebírá A. I. Smirnov úspěchy ve výstavbě sovětské společnosti, v jejímž průběhu se zformoval a stal se realitou socialistický typ osobnosti (s. 125). Dynamismus sovětské společnosti je do značné míry umožněn podporou sovětských lidí a jejich přesvědčením o dalším rozvoji v budoucnosti (s. 144).

V. Z. Rogovin se v příspěvku *Role sociální politiky v rozvoji socialistického způsobu života* zabývá životním způsobem jako objektem sociální politiky, která z tohoto hlediska představuje souhrn různých kvalitativních charakteristik a kvantitativních ukazatelů. Důležitou základnou pro rozvoj působení sociální politiky v oblasti formování socialistického způsobu života je růst ekonomického potenciálu sovětské společnosti.

A. V. Bezrukov ve stati *Socialistický způsob života a rozvoj potřeb pracujících* analyzuje růst sociálních potřeb sovětských pracujících a jejich úroveň ve srovnání s ostatními zeměmi.

Stať V. D. Patruševa *Socialistický způsob života a problematika volného času* se věnuje velmi závažné oblasti. Volný čas pracujících v sovětské společnosti neustále roste. Podle mezinárodního srovnávacího výzkumu patří jeho kvantita k největším na světě. Přes tento základní pozitivní rys naráží využití volného času na řadu problémů, k nimž se řadí především neúplnost materiální základny pro využití volného času. V této souvislosti zdůrazňuje autor nezbytnost zdokonalení organizace využití volného času a rezerv v existující materiální základně tak, aby byly potlačeny nežádoucí maloměšťácké tendence projevující se ve snaze vlastnit co největší množství předmětů pro využití a trávení volného času (s. 186).

R. A. Jankova se ve stati *Socialistický životní způsob a rodina* zabývá problematikou socialistického způsobu života z jiného zorného úhlu. Rozebírá rozvoj rodiny v sovětské společnosti a základní změny, jimiž sovětská rodina prošla. Poukazuje na to, že přestože (v závislosti na různých faktorech vyznačujících se různým typem vztahů) existují rozdílné typy rodin — od výrazné autority až k rovnosti — základním rysem v sovětské rodině je vzrůstající úloha ženy (asi u 50 % rodin je žena její hlavou). Autorka třídí rodiny podle potřeb, činností, společenské aktivity, charakteru vedoucí osobnosti rodiny, zdůrazňuje úlohu rodiny při rozvoji sovětské společnosti i při formování socialistického způsobu života u jednotlivých generací. V této souvislosti poukazuje na problémy rodiny v kapitalistické společnosti (především v USA), kde rodina prochází významnou krizí vnitřních vztahů a je vystavena mnoha dezorganizačním tlakům.

V. I. Starověrov přispěl do sborníku článkem *Změny ve způsobu života rolnictva v podmínkách rozvinutého socialismu*. Poukazuje v něm na to, že život venkovského obyvatelstva se dosud vyznačuje množstvím specifík, k nimž patří především jiný charakter výrobní činnosti, existence osobního hospodářství a jeho úloha v systému výroby zemědělských produktů pro trh. Proto je také struktura využívání volného času venkovského obyvatelstva odlišná od struktury využívání volného času ve městě.

I. V. Bestužev-Lada zařadil do sborníku stať *Prognózování způsobu života*. Vymezuje v ní prognózu jako výsledek speciálního (prognostického) výzkumu perspektiv rozvoje. V oblasti zkoumání životního způsobu pak je třeba brát v úvahu jeho diferencovanost i při existenci stejných podmínek (s. 221). V prognóze je třeba klást důraz především na kvalitativní ukazatele a výběr základních ukazatelů způsobu

života, vycházet z konstrukce stromu problémů, jemuž musí odpovídat konstrukce stromu cílů.

Třetí část sborníku je orientována na vztah životního způsobu a ideologického boje, tedy na problematiku mimořádně závažnou. První stať tohoto oddílu, *Vědeckotechnická revoluce, způsob života a ideologický boj* od M. D. Mutina, konfrontuje rozvoj, podmínky života a životní způsob socialistické a kapitalistické společnosti. Autor v ní zdůrazňuje, že pouze za socialismu má člověk skutečné lidské podmínky existence (s. 231). Připomíná pojem „kvalita života“, který je často používán buržoazními ideology proti socialistickému světu. V rámci zkoumání takzvané „kvality života“ uznávají západní autoři dílčí problémy kapitalistické společnosti, spojené především s živelnou urbanizací, znečišťováním životního prostředí, s masovou spotřebou. Často však opomíjejí takové zásadní problémy, jakými jsou nezaměstnanost, nerovnoměrné rozdělování příjmů apod. Řešení, která se v rámci abstraktního humanismu snaží najít pro západní společnost „radikální reformátoři“, nejsou ve své podstatě ničím jiným než dílčí úpravou, při níž nedochází ke změně struktury kapitalistického řádu.

V. N. Jagodkin se ve stati *Ideový boj dvou světových soustav a vědecké rozpracování problémů socialistického způsobu života* věnuje podobné otázce. Podle jeho názoru se v SSSR i v mnoha dalších zemích stal socialistický způsob života již realitou (s. 242): představuje dynamický proces s vnitřními protiklady, střetáváním a bojem nového se starým. Autor v této souvislosti rozebírá také některé buržoazní teorie vývoje společnosti.

Ve stati *Problémy životního způsobu v soudobých buržoazních propagandistických kampaních* se N. M. Kejzerov zabývá úlohou západních autorů věnujících se zkoumání socialistického řádu, kteří napadají strukturu a systém sovětské společnosti a přes dílčí uznání některých úspěchů a předností, jichž bylo v období budování socialismu dosaženo, podrobují způsob života v socialistických zemích ostré kritice, sloužící ideologickým potřebám.

Analýza pojmu „kvalita života“ je předmětem stati B. A. Babina *Kritika sociálně reformistických koncepcí „kvality života“ německými marxisty*. Tento pojem je používán řadou reformistických stran, v NSR pak především SPD. Je však kritizován východoněmeckými i západoněmeckými marxisty, kteří poukazují na realitu kapitalistické společnosti, na její neschopnost vypořádat se s tak závažnými problémy, jakými jsou nezaměstnanost, inflace, znečišťování životního prostředí apod. S těmito nedostatky se pracující kapitalistických zemí setkávají a mají možnost konfrontace s realitou socialistické společnosti. Koncepce „kvality života“ nezávisle na vůli svých zakladatelů obnažila neschopnost kapitalistické společnosti vytvořit v situaci rozvoje vědy a techniky podmínky odpovídající materiálním, sociálním a kulturním potřebám pracujících (s. 273).

V závěrečné stati, *Kritika koncepce „kvality života“ v americké buržoazní sociologii*, analyzuje G. S. Batygin názory některých západních autorů, kteří si uvědomují problémy rozvoje a vývoje kapitalistické společnosti a poukazují na ně ve svých dílech. Autor podrobuje kritice koncepce Galbraitha, Fulbrighta, členů Římského klubu a dalších pro jejich jednostranný pohled charakterizovaný nepochopením základních rozporů systému, svalováním těžkostí současného rozvoje pouze na vývoj vědy a techniky a opomíjením samotného způsobu fungování kapitalistické společnosti.

* * *

Vydaný sborník představuje velmi zajímavý a potřebný souhrn názorů a různých pohledů na otázky socialistického životního způsobu z hlediska jednotlivých vědních oborů. Jako každá publikace tohoto charakteru usilující o ucelený výklad zkoumané problematiky je poznamenán určitou zkratkovitostí některých statí, někdy nejasnou návazností a v některých případech i duplicitou. Díky interdisciplinárnímu přístupu umožňuje konfrontaci různých pohledů i vymezení kategorie socialistického životního způsobu, a to především v úvodních, teoreticky zaměřených příspěvcích. Kromě nich jsou do sborníku zařazeny stati vycházející z empirických výzkumů prováděných v Sovětském svazu, jež většinou zkoumají problematiku rozvoje socialistického životního způsobu z hlediska určitého konkrétního vymezení, jako je například vztah životního způsobu a rodiny, formování socialistického životního způsobu na venkově apod. Samostatný oddíl je věnován otázkám vztahu životního způsobu a ideologic-

kého boje, který v současné etapě rozvoje obou světových soustav hraje významnou roli při srovnávání výsledků, jichž dosahují socialistická a kapitalistická společnost v oblasti životního způsobu. Celkově je sborník přínosný zejména tím, že zasazuje problematiku formování a rozvoje socialistického životního způsobu do širších souvislostí vývoje socialistické společnosti a posuzuje ji z různých zorných úhlů a přináší množství zajímavých a podnětných názorů.

Jiří Honcák

Odešel významný sociolog a dobrý člověk

Československou sociologii postihla velká ztráta: z řad sociologů navždy odešel Jaroslav Kolář, docent na fakultě řízení Vysoké školy ekonomické v Praze, vedoucí sekce ekonomické sociologie katedry ekonomické sociologie a psychologie VŠE, vedoucí sekce sociologie práce, průmyslu a podniku Československé sociologické společnosti při ČSAV a člen redakční rady Sociologického časopisu.

Narodil se v roce 1932 v jihočeském Horním Miletině v dělnické rodině, která ho naučila poctivému vztahu k socialistické společnosti, k práci, ke kolektivu i k sobě. Ve svých sedmnácti letech založil v rodné vsi svazáckou organizaci, na filozofické fakultě v Praze pak vstoupil do KSC. Po absolvování vysoké školy dále rozšiřoval své filozofické vzdělání: Dosáhl hodnosti kandidáta věd a v roce 1967 se na fakultě řízení Vysoké školy ekonomické v Praze habilitoval jako docent pro obor sociologie.

Jaroslav Kolář je autorem knihy, v níž byla u nás poprvé zpracována marxistická sociologie podniku, spoluautorem prvních skript, podle nichž se po celých 12 let učili ekonomickou sociologii všichni posluchači Vysoké školy ekonomické v Praze i v Bratislavě.

Významně se autorsky podílel na práci *Organizace řízení v podnikové praxi* (získala cenu nakladatelství Svoboda) a v poslední době na knize *Socialnyje aspekty upravlenija trudovymi kolektivami*, která vyšla v Moskvě a v české a slovenské verzi v Čechách a na Slovensku.

Uveřejnil mnoho podnětných a novátorských statí zaměřených k problematice sociálního plánování, sociologie organizace, sociální mobility, příčin fluktuace, které se zájmem četli pracovníci jak z oblasti teorie, tak z oblasti hospodářské praxe.

Jaroslav Kolář zůstane v našich vzpomínkách jako vzdělaný a skromný člověk, obětavý soudruh a komunista, člověk milující úsměv, humor a dobrý kolektiv, jako člověk citlivý, nezištný a charakterově čistý.

Čest jeho poctivé práci a světlé památce!

Jaroslav Kohout

Zasedání problémové komise „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“

Ve dnech 25.—27. dubna 1979 se v Berlíně konalo XIV. zasedání Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*. Zasedání se zúčastnily delegace BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR, SSSR a VSR. Vietnamská národní část Problémové komise, již představitelé ostatních delegací vyjádřili hlubokou solidaritu s bojem vietnamského lidu, byla na tomto zasedání přijata za nového řádného člena komise.

Účastníci zasedání posoudili otázky dalšího prohloubení spolupráce vědců socialistických zemí, zahrnující též problematiku rozvoje dělnické třídy v rámci socialistické světové soustavy. Tato problematika nabývá zvláštní aktuálnosti v souvislosti s třicátým výročím vzniku RVHP, s hodnocením jejich dosavadních úspěchů a prognózou dalšího vývoje. Vzájemná výměna názorů účastníků se zaměřovala především na zajištění společné přípravy vědeckých akcí — mezinárodních konferencí a publikací — plánovaných k nadcházejícímu 110. výročí narození V. I. Lenina. Ve vystoupeních zahraničních delegátů byla výsoce zhodnocena práce vědců z hostitelské země, vykonaná v rámci přípravy analýz třiceti let existence NDR.

Při posuzování témat hlavních vědeckých úkolů a společném hodnocení dosažených výsledků jejich plnění se účastníci zasedání shodli na základních směrech postupu dalších prací na problematice současného světového revolučního procesu a zákonitostí rozvoje dělnického hnutí, problematice rozvoje dělnické třídy v socialistických zemích, na problémech současného dělnického hnutí v imperialistických státech, ideologických problémech mezinárodního třídního boje, na problematice světového odborového hnutí a dělnické třídy v národně osvobozeném hnutí.

V souvislosti s řešením těchto otázek byla na zasedání dohodnuta příprava společně vydávaných monografií a sborníků, které v upřesnění pro období 1979–1980 budou zahrnovat témata „*Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*“, „*Rozvoj dělnické třídy v zemích socialistického společenství*“, „*Všeobecná krize kapitalismu a dělnické hnutí*“, „*Dělnická třída a antikomunismus*“, „*Leninismus, světový revoluční proces a ideologický boj*“, „*Revoluční dělnické hnutí a mezinárodní antiimperialistická solidarita*“, „*Dělnická třída a volba cesty rozvoje v národně osvobozené boji*“. K těmto i dalším otázkám budou uspořádány konference, zasedání pracovních a redakčních skupin a semináře v Moskvě, Berlíně a Varšavě v roce 1979 a v BLR v roce 1980. Účastníci zasedání dále přijali společná opatření pro zvýšení efektivity kolektivní práce a urychlení publikace jejích výsledků, zahrnující i požadavek pravidelných příspěvků národních částí komise do její ročenky.

Při posuzování a přijetí plánu práce komise pro následující pětileté období 1981–1985 byly ustaveny pracovní skupiny pro rozbor tendencí rozvoje mezinárodního revolučního hnutí, jehož koordinátorem bude SSSR, pro rozbor problémů komunistického a dělnického hnutí v imperialistických zemích, jehož koordinátorem bude NDR, pro rozbor vztahů dělnické třídy a ideologického boje, jehož koordinátorem bude BLR, pro rozbor vztahů odborového hnutí a dělnických stran, jehož koordinátorem bude PLR, pro rozbor vztahů dělnické třídy a mládeže, jehož koordinátorem bude MLR, pro rozbor tendencí a perspektiv rozvoje dělnické třídy, jehož koordinátory budou společně ČSSR a MLR, a pro rozbor úlohy dělnické třídy v národně osvobozeném hnutí, jehož koordinátory budou MoLR a VRR. XV. zasedání problémové komise se bude podle tohoto plánu konat v roce 1981 v MLR, XVI. v roce 1983 v ČSSR a XVII. v roce 1985 v NDR.

Československá část *Problémové komise* mohla při hodnocení práce za minulé období vykazat řadu výsledků, mimo jiné přípravu a publikaci třísvazkového sborníku příspěvků z předchozího zasedání komise a s ním spjatého teoretického semináře, autorskou spolupráci na monografii o dělnické třídě za socialismu, vydávanou v MLR, příspěvky k problematice dělnické třídy a jejího empirického zkoumání pro kongresy ve Varně, Uppsale a Varšavě, stati do sborníku k otázkám dělnického hnutí, připravovaného v BLR, a realizaci výzkumu *životních drah mládeže*, projektovaného rovněž v rámci této komise. Největší rezervy v práci naší části komise spočívají zřejmě ve výběru témat a soustředění vědeckých pracovníků k pravidelné každoroční publikaci společného souhrnu nejvýznamnějších výsledků.

Vzhledem k aktuální potřebě rozboru perspektiv dalšího rozvoje dělnické třídy v socialistických zemích, a tedy i nezbytnosti získání příslušných empirických údajů, navrhla československá delegace po dohodě s maďarskou částí provést společný komparativní terénní výzkum vztahu dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce z hlediska především sociologického. Předběžně se předpokládá, že takový výzkum by se do konce příštího pětiletého plánu mohl stát základem společné monografie všech národních částí komise. V našich podmínkách mají nosnost tohoto zaměření ověřit monografie připravované v rámci činnosti komise na ÚFS ČSAV, včetně již dohodnutých sovětsko-československých prací.

Při příležitosti zasedání *Problémové komise Dělnická třída ve světovém revolučním procesu* byla v Berlíně uspořádána konference na téma *boj komunistů v podmínkách zostřující se všeobecné krize kapitalismu*, na níž s referáty a diskusními příspěvky vystoupili přední společenskovědní pracovníci z hostitelské země i vedoucí delegací národních částí komise. Poznatky a podněty získané na obou těchto setkáních lze hodnotit jako nový aktivizující vztažný rámec další vědecké činnosti jejich účastníků.

Jan Vlášil

Problémová komise sociální struktury zasedala v Československu

Výzkum sociálně třídní struktury, jeden z nejzávažnějších problémových okruhů marxistické sociologie, se již několik let rozvíjí v kvalitativně nové poloze. Problémová komise mezinárodní mnohostranné spolupráce *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování* představuje efektivní institucionální bázi jak pro provázání poznatků výtěžených ze studia procesů sociální strukturace v jednotlivých zemích a jejich integrované teoretické založení, tak pro formování společné výzkumné koncepce v oblasti teoretické, metodologické i empirické. Na 6. plenárním zasedání této komise, které proběhlo ve dnech 2.–6. dubna 1979 v Liblicích, byla nejen předložena bilance dosavadní úspěšné práce a napláno-

vány nejbližší úkoly jednotlivých pracovních skupin, ale byly také přijaty návrhy zaměřené k dalšímu obohacení výzkumné činnosti této problémové komise.

Mezinárodní spolupráce v oblasti výzkumu sociální struktury v socialistických zemích navazuje na intenzivní vědeckovýzkumnou činnost v jednotlivých státech; připomeňme alespoň sérii šetření týkajících se vzdělání jako faktoru sociální mobility provedených v Sovětském svazu, komparativní výzkum sociální diferenciaci a mobility realizovaný v Polsku a Maďarsku, komplex 15 návazných empirických analýz různých stránek rozvoje maďarské společnosti a v neposlední řadě i šetření třídní sociální struktury československé společnosti, jehož výsledky mají být do konce roku 1980 připraveny k souhrnné interpretaci. Kromě národních šetření, jejichž údaje jsou široce využívány i v mezinárodních srovnáních,⁽¹⁾ byly v rámci problémové komise koncipovány dva mezinárodní komparativní výzkumy. Výsledky prvního z nich, který se týká úlohy vzdělání v procesech přeměn sociální struktury, jsou již zpracovávány ve společné monografii. Druhý, zaměřený na téma sbližování dělnické třídy a inteligence, byl po zevrubné metodické přípravě zařazen do plánu terénního sběru dat v roce 1979. Nesporným oceněním československé účasti v tomto projektu je rozhodnutí zpracovat data ze všech zemí v ÚFS ČSAV, kde byly již také zpracovány údaje z předvýzkumu provedeného v roce 1978.

Plenární jednání komise, jehož se zúčastnily delegace ze všech evropských socialistických zemí, se soustředilo na tři okruhy problémů: 1. projednání činnosti problémové komise jako celku a jejích jednotlivých pracovních skupin, 2. projednání tematického plánu pro období 1981–1985 a akcí organizovaných v roce 1980, 3. projednání teoreticko-metodologických otázek ve dvou nových okruzích — v oblasti sociální struktury rolnictva a socialistické vesnice a v oblasti sociální mobility v socialistické společnosti. Vedle plenárního zasedání proběhlo jednání ředitelů sociologických ústavů a samostatná pozornost byla věnována přípravě slovníku marxisticko-leninské sociologie.

O činnosti problémové komise jako celku referoval její předseda prof. W. Wesołowski, který ocenil dosavadní výsledky její práce, předložené mimo jiné na IX. světovém sociologickém kongresu, a poukázal na náročnost dalších úkolů, při jejichž plnění je třeba prohloubit zejména teoretická východiska. O činnosti 1. a 2. pracovní skupiny (dělnická třída a inteligence v sociální struktuře) hovořil M. Lötsch, přičemž se zabýval zejména teoreticko-metodologickým zaměřením výzkumu sbližování dělnické třídy a inteligence v průmyslových regionech socialistických zemí, který je v současné době již realizován. O výsledcích práce 3. pracovní skupiny, zabývající se problematikou vzdělání a jeho významem pro změny sociální struktury socialistické společnosti, hovořila Z. Fergová. Hlavním výsledkem práce této skupiny je mezinárodní monografie založená na datech komparativního výzkumu, nazvaná *Vliv vysokoškolského vzdělání na vývoj a reprodukci sociální struktury socialistické společnosti*, a dále sborník prací k otázkám sociálních funkcí školského systému v socialistické společnosti. Za 4. pracovní skupinu (socialistický způsob života) podala zprávu B. Filipcová. Informovala o hlavních výsledcích jejího nedávného zasedání v Liblicích, věnovaného zejména problémům sociální diferenciaci způsobu života. V rámci této skupiny byl publikován sborník *Problémy metodologie zkoumání způsobu života v socialistických zemích*, shrnující materiály konference konané v roce 1977 ve Varšavě. O práci 5. pracovní skupiny (demografie) hovořil M. Minkov (BLR), který účastníky zasedání seznámil s přípravou kolektivních studií *Rodina a společnost a Demografické procesy a sociální struktura socialistické společnosti*. Činnost 6. pracovní skupiny (sociální plánování a prognózování) se zabýval F. Kutta. Podal přehled její dosavadní práce, jež vyústila zejména v publikaci *Plánování a prognózování sociálních procesů*, a naznačil program dvou připravovaných symposií. Mluvíci 7. pracovní skupiny (historie sociologie) V. S. Kružkov konstatoval určité zpoždění práce na kolektivní monografii *Soudobá sociologie v socialistických zemích*.

Samostatné jednání komise bylo věnováno *problematice družstevního rolnictva a sociální struktury socialistické vesnice*, pro něž byly připraveny příspěvky ss. Zaslavské, Jarosiňské, Baucha, Dragana, Vasileva Ivanova a Turského. V navazující diskusi byly konstatovány jak obecné rysy, tak zvláštnosti formování, reprodukce a společenské integrace rolnictva v jednotlivých socialistických zemích. Specifická je zejména situace v PLR, kde zespolečenštění rolnické práce postupně probíhá ve dvou integračních liniích — horizontální (zemědělské kroužky) a vertikální (zbožní směna mezi rolnictvem a ostatními sektory ekonomiky, kontrola zemědělství státem). Závaz-

(1) Viz například M. N. Rutkevič, W. Wesołowski (red.): *Problemy razvitiia socialnoj struktury obščestva v Sovětskom sojuze i v Polše*. Moskva, Nauka 1976.

nost tematiky sociální struktury rolnictva a socialistické vesnice, jež se v průběhu jednání ozřejmila, vedla komisi k tomu, aby její systematický výzkum byl — po předložení projektu zpracovaného československou a německou stranou — začleněn do okruhu vědeckovýzkumných prací. Propracovaná metodologie komplexní analýzy zemědělských kolektivů a sídel byla předložena T. I. Zaslavskou, která informovala o výsledcích faktorového a typologického zpracování statistických dat o 157 zemědělských sídlech v Západosibiřské oblasti. Analýza byla zaměřena jak na statiku vnitřní diference, tak na dynamiku sociálního rozvoje a vyústila v naznačení hlavních směrů prognostické metodologie v této oblasti.(2)

Rada referátů jak teoreticko-metodologického, tak konkrétně výzkumného zaměření se týkala *tematiky sociální mobility* a její optikou sledované reprodukce sociální struktury. V plenárním jednání byly předloženy a diskutovány příspěvky ss. Filippova, Andorky, Hofmana, Lötsche, Charváta a dalších. Ukázalo se, že ve všech zúčastněných zemích, v poslední době i v NDR, proběhl výzkumy sledující sociální přesuny v období socialistické výstavby. Prof. F. R. Filippov (SSSR) v této souvislosti zdůraznil význam výzkumu sociální mobility, který je dán tím, že: 1. znalost sociálních přesunů je nezbytná pro jejich regulaci v zájmu socialistické společnosti, 2. intenzita sociálních přesunů je jedním z ukazatelů stírání hranic mezi skupinami a tím i stupně sociální stejnorodosti, 3. mobilní výzkum poskytuje argumenty pro vyvrácení myšlenek buržoazní sovétologie o „uzavřeném charakteru“ a „elitářství“ sovětské společnosti a 4. tento výzkum přispívá k obohacení teorie vědeckého komunismu poznatky o jedné z konkrétních stránek vývoje sociální struktury, o dalším zdokonalování socialistických společenských vztahů. Na základě řady výzkumů provedených v letech 1973—1974 a 1977—1978 pak dokumentoval dynamiku přístupu různých společenských skupin na vysokou školu a restructurační úlohu v reprodukci sociální struktury sovětské společnosti.(3)

R. Andorka (MLR) uvedl ve svém referátu další interpretace maďarského šetření sociální mobility z roku 1973, které pomocí rozčlenění věkových kohort a období nástupu do zaměstnání směřují k analýze interakce historických faktorů a individuálního životního cyklu v sociálních přesunech. V rozboru dat se objevuje souběh nebo naopak vzájemné tlumení historických a věkových faktorů, jako například příznivé podmínky generace dělnických dětí narozených v letech 1928—1932, z nichž 20 % přešlo do skupiny vedoucích a odborných pracovníků.

Srovnatelný výzkum byl proveden statistickým úřadem v roce 1972 v Polsku,(4) kde byl kromě toho realizován další mobilní výzkum Sociologickým ústavem Varšavské univerzity. Jeho hlavní autor, M. Pohoski, se ve svém příspěvku zaměřil na otázku podílu strukturálních faktorů na rychlém růstu sociální mobility v poválečném Polsku, které jsou — na rozdíl od situace vyspělých kapitalistických zemí — rozhodující. K obdobnému závěru došli F. Charvát, J. Linhart a J. Večerník v komparativní analýze sociální mobility ve čtyřech socialistických a čtyřech kapitalistických zemích: v socialistických zemích je objem mobilních přesunů vyšší, je podmíněn především strukturálně a v socialistickém vývoji nedochází k jeho poklesu.

V diskusi o této tematické důležitost mobilního pohledu při zkoumání sociální struktury socialistické společnosti a několikrát byl vysloven podnět zorganizovat komparativní výzkum, nejprve ve 2—3 zemích, a po vyjasnění metodologických problémů i v dalších. V závěru zasedání bylo navrženo, aby otázky sociální mobility vstoupily do tematické náplně 3. pracovní skupiny, jejíž název se mění na *Vzdělání a sociální mobilita v socialistických zemích*.

Vedle příspěvků k problematice družstevního rolnictva a sociální mobility byly předneseny další referáty k obecným otázkám sblížení sociálních tříd a vrstev v socialistické společnosti (T. Halai — T. Kolosi, G. Winkler), k teoreticko-metodologickému pojetí výzkumu sociální struktury (F. Charvát, R. Weidig), k úloze dělnické třídy v procesech sociální restrukturační (M. Huláková). Účastníci z NDR poukázali zejména na úzké sepětí výzkumu sociální struktury se sociální politikou, jak to odpovídá tematické náplni nedávno založeného Ústavu sociologie a sociální politiky. Prof. Weidig uvedl, že „v další výzkumné práci je třeba věnovat více pozornosti problémům dialektické vazby mezi sociální strukturou, sociálním chováním a společ-

(2) K tomu viz T. I. Zaslavskaja, I. B. Mučnik red.: *Razvitie selských poselenij*. Moskva, Statistika 1977.

(3) Podrobněji viz M. N. Rutkevič, F. R. Filippov, red.: *Vysšaja škola kak faktor izmenenija socialnoj struktury*. Moskva, Mysl 1978.

(4) Viz K. Zagórski: *Zmiany struktury i ruchliwość społecznozawodowa w Polsce*. Warszawa, GUS 1976.

čenskými vztahy, a také aktivní úloze sociálního pokroku v rozvoji společenské aktivity pracujících a jejich ekonomické iniciativy, což přispěje k efektivnějšímu řízení a plánování sociálních procesů“.

F. Charvát poukázal na klíčovou důležitost podchycení dialektiky mezi sociálními diferenciemi (na jejichž zkoumání jsou zaměřeny dosavadní nástroje empirického výzkumu) a společenskými vztahy (jejichž analýza je mnohem obtížnější a nutně zprostředkovaná). Formuloval hlavní směry teoreticko-metodologického prohloubení kategoriálního a analytického aparátu tak, aby výzkum sociální struktury mohl přispět k dalšímu zdokonalení řízení socialistické společnosti.

M. Huláková se ve svém příspěvku zabývala etapami a hlavními směry rozvoje dělnické třídy a upevňování její vedoucí úlohy jakožto základního procesu přeměny sociálně třídní struktury směrem k sociální stejnorodosti socialistické společnosti.

V rámci jednání byl předložen k diskusi projekt a hlavní instrumenty šetření třídně sociální struktury ČSSR, které bylo realizováno na konci roku 1978 ve spolupráci ÚFS ČSAV a FSÚ. A. Matějovský ve svém vystoupení informoval o hlavních cílech tohoto doposud největšího sociologicko-statistického šetření u nás, ukázal hlavní rysy jeho koncepce, metodologii a postup zpracování. Smyslem výzkumu je konkretizace sociologického poznání hranic mezi jednotlivými sociálními třídami a skupinami, dále ověření hypotézy o postupném sblížování společenských skupin a zvyrazňování relativně nových rozměrů sociální diferenciace, a konečně zevrubná analýza vedoucí role dělnické třídy v nových historických podmínkách.

V závěru velmi bohatého jednání problémové komise byly dohodnuty hlavní publikační výstupy pro období 1981–1985 a byl stanoven program zasedání, symposií a seminářů pléna komise a jednotlivých pracovních skupin na rok 1980. V souběžném zasedání ředitelů sociologických ústavů ze socialistických zemí byla projednána zpráva o činnosti komise a byly posouzeny možnosti dalšího prohloubení spolupráce v jejím rámci. Bylo doporučeno aktivizovat úlohu sociologů ze socialistických zemí v *Mezinárodní sociologické asociaci*, zvážit možnosti zvýraznění zájmu o problematiku třetího světa a požádat Sociologický ústav Bulharské akademie věd o zpracování projektu letní školy marxisticko-leninské sociologie.

Zasedání problémové komise sociální struktury v Liblicích se tak stalo bilancí dosavadní úspěšné práce a stanovilo další, ještě bohatší a náročnější program pro její další činnost, jež se stále více stává integrujícím polem a rozhodujícím faktorem rozvoje sociální analýzy sociální struktury a sociálního plánování v jednotlivých socialistických zemích.

Jiří Večerník

Zasedání pracovní skupiny „Výzkum socialistického způsobu života“ XVI. problémové komise

Zasedání 5. pracovní skupiny XVI. problémové komise, věnované teoreticko-metodologickým a metodickým problémům výzkumu životního způsobu různých sociálních tříd a skupin socialistické společnosti, které se konalo v Liblicích ve dnech 5.–9. III. 1979, bylo již v pořadí třetím. První, uskutečněné v Polsku v roce 1977, bylo zaměřeno na filozofické a obecně sociologické problémy způsobu života, na problematiku teoretického vymezení socialistického způsobu života.⁽¹⁾ Od tohoto zasedání výzkum socialistického způsobu života ve všech socialistických zemích značně pokročil.

S ohledem na požadavky praxe je kladen stále větší důraz na empirické uchopení problému, na vytvoření vhodných systémů indikátorů, umožňujících postihnout pohyb socialistického způsobu života, stanovit jeho etapy, měřit dosažené výsledky a konfrontovat je s teoretickým modelem socialistického respektive komunického způsobu života.

Jednání v Liblicích potvrdilo, že problematice empirického výzkumu v této oblasti je věnována ve všech socialistických zemích značná pozornost. Výsledky realizovaných výzkumů však obvykle nejsou zobecnitelné na celou populaci. Dotýkají se zejména analýzy sídelních lokalit, průmyslových závodů a dílčích pracovních kolektivů. V SSSR byla realizována řada dílčích předvýzkumů a výzkumných sond zaměř-

(1) V tomto čísle je též uveřejněna recenze sborníku z 1. zasedání. Viz V. Rak: *Problemy metodologii issledovaniya obraza žizni v socialističeskich stranach*.

jených na charakteristiky způsobu života pracujících průmyslových závodů. Obdobná situace je také v Polsku. Například pracovní skupina pod vedením Z. Sufina se zabývá systémem sociálních indikátorů v souvislosti s plánováním sociálního rozvoje. Dále jmenujme například výzkum spotřebního chování (L. Beskid) a dlouhodobý výzkum stylu života v lokalitách s nízkým a vysokým stupněm industrializace a společenského rozvoje (A. Siczziński). Z mnoha výzkumů v Maďarsku je možno zmínit se například o výzkumu Agnes Loszoncyové, zabývající se životem obyvatel Alfödu a jejich adaptací na soudobé struktury života. Sociálně psychologické výzkumy způsobu života jsou realizovány mimo jiné v Bulharsku. Také v Československu bylo v poslední době provedeno několik výzkumů usilujících o syntetické postižení způsobu života v jeho sociálně třídní diferencovanosti.

Na zasedání v Liblicích předložila československá delegace projekt výzkumu *Sociálně třídní diferenciace společnosti a utváření socialistického způsobu života*, který připravil kolektiv pracovníků ÚFS ČSAV pod vedením B. Filipcové. Členové pracovní skupiny byli rovněž seznámeni s prvními výsledky tohoto výzkumu v ČSSR a Polsku. Převážná část jednání byla věnována diskusi o projektu a hlavních metodických problémech výzkumu sociálně třídní diferenciace způsobu života.

Projektovaný výzkum usiluje o prohloubení současné úrovně poznání procesu utváření socialistického způsobu života především v těchto směrech:

- Prohloubit poznání v oblasti vzájemných vztahů změn v sociálně třídní struktuře, sociálně třídní diferenciaci podmínek života a diferenciaci způsobu života.
- Objasnit současný stav sociálně třídní diferenciace způsobu života, včetně vnitro-třídní diferenciace. Zodpovědět otázku, zda je v socialistické společnosti možno hovořit o nových třídně vykrystalizovaných typech životního způsobu.
- Zjistit, do jaké míry a jakým způsobem se ve způsobu života tříd, vrstev a skupin společnosti zakořenily nové momenty, podstatné pro formování socialistického způsobu života jako nové kvality.
- Upřesnit perspektivy a bezprostřední etapy dalšího vývoje na cestě od třídně diferencovaných typů stylu života k socialistickému životnímu způsobu (projekt výzkumu, s. 3–4).

Projekt předpokládá přechod od výzkumu izolovaných komponent ke zkoumání celkové struktury, v níž jednotlivé komponenty nabývají svého konkrétního historického obsahu, funkce a významu. Výzkum se proto zaměřuje především na postižení průmětu nových výrobních vztahů do každodenního chování, jednání a myšlení individua, na zjištění vlivu společenského rozvoje na kvalitativní změny způsobu života a v neposlední řadě na vztahy mezi materiální nasyceností potřeb a kulturním rozvojem, na jejich závislost na společenském rozvoji způsobu života. Je orientován především na dělnickou třídu, technickou inteligenci a družstevní rolníky, přičemž předmětem zvýšeného zájmu jsou nejmladší a nejstarší věkové kategorie, skupiny s výraznou vnitrogenerační mobilitou, skupiny sociálně homogenních nebo heterogenních rodin apod. Interpretace údajů směřuje ke konfrontaci současného způsobu života s „výchozím stavem“, který je možno pomocí řady pramenů v hlavních rysech rekonstruovat. Pozornost je také věnována modifikujícímu vlivu společenských institucí (podnik – rodina) na formování vzájemného vztahu mezi podmínkami a způsobem života. Klíčový problém představuje objasnění elementů nového způsobu života ve smyslu jeho nové socialistické kvality, především ve sféře práce, spotřeby, vztahu primárních a sekundárních potřeb a úlohy rodiny.

Projekt obsahuje kompletní sady dotazníků, umožňujících relativně komplexní popis způsobu života jednotlivce a zčásti i jeho rodiny a domácnosti. Předpokládá sadu empirických sond realizovaných v různých podnicích a různých sociálních prostředích. Například v průmyslovém podniku špičkové technologické úrovně, v prosperujícím JZD a v některém z klíčových podniků terciární sféry a ústavu vědecko-výzkumné základny.

Určitou inovaci výzkumného pojetí lze spatřovat ve třech momentech. Jednak ve vynalézavém nasazení multivariačních technik, ať už jde o faktorovou analýzu, diskriminační analýzu nebo metodu rozpoznávání obrazů, což je uplatňováno především při konstrukci typologie způsobu života. Určitý průlom do tradice výzkumů způsobu života spočívá v souběžném dotazování obou rodinných partnerů podle v podstatě shodného dotazníku, takže je možno řešit problém vztahu mezi individuálním a rodinným způsobem života na daleko jemnější empirické bázi. Odchytku od běžné výzkumné praxe lze spatřovat v tom, že předmětem výzkumu jsou celé pracovní kolektivy. Při jejich zkoumání je netradičním způsobem využito sociometrického testu, který slouží k odhalení určitých potenciálních nositelů vzorů způsobu života

v pracovních kolektivech a umožňuje v tomto smyslu ověřovat řadu zajímavých a sociologicky relevantních hypotéz.

V úvodním referátu, který otevřel rozsáhlou diskusi k projektu a instrumentární výzkumu, vyzdvihla B. Filipcová hlavní myšlenky projektu. Zdůraznila, že jeho jádro spočívá v pokusu o typologii způsobu života. Na rozdíl od předcházejících typologií, při jejichž konstrukci byly brány v úvahu především některé materiální podmínky života (zejména bydlení a vybavenost domácnosti), popřípadě činnosti vykonávané ve volném čase, usiluje navržená typologie o propojení zhruba čtyř dimenzí: dimenze činností, aspirací, vzájemné relace mezi realizovaným a aspirovaným způsobem života a vzájemné relace mezi jednotlivými skupinami komponent. Způsob života je rozčleněn do tří sfér: práce a politické aktivity, bydlení a materiální kultury, kulturního rozvoje. První výsledky naznačují velmi nerovnoměrný rozvoj způsobu života v jednotlivých sférách a nelze vyloučit ani možnost, že proces jeho kvalitativní proměny dosud nedosáhl stadia krystalizace určitých relativně ustálených typů. Pokud bude empiricky prokázána existence konzistentních typů, bude jejich hierarchie určována především podle kritéria funkčnosti pro rozvoj osobnosti a zvýšení dynamiky společenského systému.

Autoři předpokládají vysoký stupeň diskongruence mezi jednotlivými oblastmi způsobu života a mezi sférou aspirací a realizovaným způsobem života. Tento moment je považován za nezbytný důsledek homogenizačních procesů, právě tak jako skutečnosti, že některé sféry lidského života (životní podmínky) se mění rychleji a jejich odraz ve vědomí i činnostech lidí je daleko pomalejší.

V diskusi k projektu vystoupili představitelé všech delegací i někteří českoslovenští účastníci z řady výzkumných pracovišť. Shodli se na tom, že podobný komplexní projekt nebyl dosud vypracován a poskytuje dobrý odrazový můstek pro přípravu společného komparativního výzkumu způsobu života v socialistických zemích, o němž se uvažuje v příští pětiletce. Diskuse odhalila některé aspekty problému, které bude třeba dále rozpracovat. Ve vystoupeních polských soudruhů (S. Wiederszpil, A. Siciński) se poukazyvalo na to, že je třeba věnovat zvýšenou pozornost takovému jevům, jakými jsou například rytmus života, a v této souvislosti problematice nové sociální funkce svátků, obřadů apod., dále procesům tvorby životní úrovně (zejména relací mezi společenskou a individuální spotřebou), problematice zdraví, estetiky bydlení a kultury každodenního života. V sovětských vystoupeních (I. Levikin, J. Batygin) byl kladen značný důraz na propracování metodologických přístupů k analýze sociálně třídní diferenciace způsobu života ve vazbě na sociální indikátory a aplikaci multivarianních přístupů ke konstrukci jeho typologie. Ve vystoupeních K. Podolákové, P. D. Makary, C. Zamphira byl zdůrazněn význam ekologického faktoru. Rumunští účastníci (C. Zamphir, A. Firutzová) výrazně akcentovali především význam hodnotových orientací a modelů života jako jednoho z důležitých faktorů utváření socialistického způsobu života a indikátorů sociální změny v této oblasti.

Součástí zasedání byla vystoupení některých účastníků s více či méně obsáhlými referáty. I. Levikin (zástupce ředitele Ústavu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR) seznámil účastníky s perspektivami výzkumu způsobu života v SSSR. Při jeho koordinaci sehrává významnou roli Ústav sociologických výzkumů Akademie věd, který zabezpečuje vzájemnou propojenost a ideovou úroveň všech výzkumů tohoto typu na celém území Sovětského svazu. To umožní perspektivně postihnout nejrůznější teritoriální, národnostní, územní a odvětvové rozdíly ve způsobu života i účelně využít obrovské kapacity sovětské sociologie.

I. Rittershaus (zástupce ředitele Ústavu sociologie a sociální politiky Akademie věd NDR) seznámil účastníky zasedání s programem nově založeného Ústavu sociologie a sociální politiky Akademie věd NDR. Podstatnou část jeho práce tvoří výzkum socialistického způsobu života, změn v potřebách pracujících, a to ve vazbě na sociálně třídní strukturu společnosti. M. Draganov (Sociologický ústav Akademie věd BLR) upozornil, že v Bulharsku má zkoumání způsobu života některé odlišnosti, vyplývající z faktu, že řada výzkumů probíhajících v jiných socialistických zemích pod hlavičkou způsobu života je v Bulharsku realizována v rámci výzkumu tzv. sociologické struktury společnosti. A. Firutzová (Výzkumné sociologické centrum Univerzity v Bukurešti) konstatovala, že Rumunsko se stále ještě nachází v procesu intenzivní industrializace a urbanizace. Proto převažuje „přechodný typ“ mezi tradičním venkovským a městským způsobem života, spjatý s postupem integrace do průmyslové práce a života ve městě. J. Müller (Akademie společenských věd při ÚV SED Ústavu marxisticko-leninské sociologie NDR) se zabýval některými specifiky formování nové třídy družstevního rolnictva v NDR.

Z referujících československé delegace se metodologickou problematikou výzkumu způsobu života zabývali J. Suchý, K. Podoláková, Z. Burian a L. Malická. J. Suchý (Výzkumný ústav životní úrovně, Bratislava) konstatoval, že dosavadní přístupy k modelování způsobu života mají převážně statistický a taxonomický charakter. Pro vyjasnění základních vztahů určujících socialistický způsob života, jeho změny a celkový pohyb je však zapotřebí vytvořit logický dynamický a strukturální model. K. Podoláková (z téhož ústavu) poukázala na nezbytnost zkoumání života ve vazbě na ekologickou diferenciaci, ovlivňující řadu jeho významných charakteristik (bydlení, tvorbu životní úrovně i využívání volného času). Kromě rozdílu mezi městem a venkovem je třeba analyzovat i difference mezi Českou republikou a Slovenskem a mezi zaostávajícími a rozvinutými oblastmi v ČSSR. L. Malická (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí) akcentovala diferencující faktory způsobu života pracujících, především ve sféře práce. Z. Burian (Ústav racionalizace řízení a práce v Brně) poukázal na dynamické změny ve způsobu života družstevních rolníků v souvislosti s kolektivizací. Zabýval se problematikou potřeb jako indikátorem vývoje způsobu života současné vesnice a dokumentoval zesilování významu nemateriálních potřeb, a to jak ve sféře práce, tak v celém komplexu způsobu života.

J. Linhart (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) se ve svém referátu zabýval genezí sociální struktury ve vztahu ke způsobu života a ukázal na dosažený stupeň jeho diferenciace. Údaje z výzkumu *Způsob života obyvatel Prahy z r. 1977* ukazují, že nejvýraznější vnitrotřídní difference jsou v oblasti práce, vzdělávání a politické participace, zatímco v jiných oblastech — například pokud jde o rekreaci a do určité míry i vybavenost domácností byly již tyto difference výrazně potlačeny. Na základě diskriminační analýzy byly vytypovány sociálně třídní skupiny, v nichž zejména krystalizují určité typy způsobu života. Je zajímavé, že skupiny buržoazní sociologií většinou zahrnované do středních vrstev jsou u nás jen v minimální míře nositeli určitých tendencí v tomto směru. V pražském prostředí jsou například určitými krystalizačními ohnisky způsobu života skupiny manuálně pracujících v družstevním sektoru, průmysloví dělníci, nehumanitní inteligence a skupina svobodných povolání. M. Mrkosová (ÚFS ČSAV) se ve svém příspěvku zabývala rodinou jako jedním z určujících činitelů v procesu tvorby způsobu života, zejména pokud jde o rozvoj spotřeby, využívání volného času a vztah k práci. Rodině byl také věnován příspěvek J. Večerníka a J. Hartla (ÚFS ČSAV), kteří se soustředili na postavení a charakteristiky dělnické rodiny v sociální struktuře naší společnosti.

Referát E. Rendlové (ÚFS ČSAV) se zabýval vzájemným vztahem životního cyklu a sociálně třídních charakteristik při formování způsobu života. Na datech výzkumu časových rozpočtů Pražanů dokumentovala autorka dominanci demografických charakteristik (pohlaví, věk, fáze životního a rodinného cyklu) ve struktuře využití času. Poukázala mimo jiné na to, že sociálně třídní příslušnost má určující vliv na strukturu využití času pouze v těch případech, kdy přímo zasahuje do fázování životního cyklu, tedy především v období startu rodinného a ekonomického cyklu.

I. Gabal (ÚFS ČSAV) analyzoval důsledky demokratizace kultury pro překonávání třídní sociální diferenciace v podílu na kulturním životě.

Přímo na projekt výzkumu navazoval referát V. Raka, který se podrobněji zabýval sociometrickým šetřením na dvou pražských závodech. Uvedl některé první výsledky a zaměřil se především na funkci sociometrického testu v souboru instrumentů výzkumu.

Na rozsáhlou panelovou diskusi o teoretických, metodologických a metodických otázkách předloženého projektu výzkumu bezprostředně navázala druhá část jednání. Byla vedena ve směru přípravy mezinárodního komparativního výzkumu způsobu života socialistické společnosti. Projekt československého výzkumu *Sociálně třídní diferenciace společnosti a formování socialistického způsobu života* byl v této souvislosti hodnocen kladně jako podnětný podklad pro prohloubení a konkretizování diskuse, jako důležitý krok od obecní teoretických úvah k rozpracování teoretických, metodologických i technických stránek empirického výzkumu. Tomuto tématu se bude věnovat příští zasedání 5. pracovní skupiny XVI. problémové komise, které se uskuteční v Polsku v prvním čtvrtletí příštího roku s cílem vypracovat první návrh projektu standardizovaného programu empirického výzkumu. Na něj naváže další plánované zasedání v Berlíně v roce 1980.

Jestliže první dvě zasedání byla věnována především teoreticko-metodologickým problémům zkoumání způsobu života v socialistických zemích, pak letošní, třetí zasedání je vstupem do nové etapy, jež by měla vyústit ve společný komparativní výzkum.

Eliška Rendlová

Literatura

- Projekt výzkumu *Sociálně-třídní diferenciace společnosti a formování socialistického způsobu života*. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Soubor materiálů 3. zasedání páté pracovní skupiny *Teoreticko-metodologické problémy výzkumu způsobu života různých společenských tříd a skupin*. Liblice 5.–9. března 1979, ÚFS ČSAV 1979.
- Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k obytnému prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva*. Praha, ÚML UK 1978, závěrečná zpráva.
- Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*. Praha, ČSÚ, ÚFS ČSAV 1977.
- Úloha práce ve vztahu k socialistickému způsobu života*. Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí Bratislava – pracoviště Praha 1979, závěrečná zpráva.
- Burian, A.: *Hodnotové systémy pracovníků československého zemědělství a diferenciace nároků na pracovní satisfakci*. Brno, Ústav pro vědeckou soustavu hospodaření 1974.

Konference o metodice výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR

Zásadním impulsem pro zintenzivnění vědeckovýzkumné práce v oblasti výzkumu sociální a třídní struktury bylo přijetí *Jednotného programu společenských věd PÚV KSČ* v roce 1977. V tomto programu bylo jako jedna z hlavních úloh formulováno téma: „Vývoj třídní a sociální struktury naší společnosti u nás a vedoucí úloha dělnické třídy“ (téma 6. JPSV) a Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV byl určen jako hlavní řešitel. Jeho sociologická sekce pak ve spolupráci s dalšími společenskovědními pracovišti (VŠP ÚV KSČ, ÚML ÚV KSČ a dalšími) připravila výzkum současného stavu a vývojových tendencí třídní a sociální struktury.

V rámci prací na výzkumu uspořádala sociologická sekce ve dnech 20.–23. března 1979 v Liblicích u Mělníka konferenci s názvem *Metodika výzkumu třídní a sociální struktury*. Konference se zúčastnili pracovníci různých společenskovědních pracovišť – VŠP ÚV KSČ, ÚML ÚV KSČ, FSÚ ČSSR, ÚFS ČSAV, Výzkumného ústavu práce v Praze, VÚVA Praha, VÚK Bratislava, FF UK, VŠE v Praze.

Jednání zahájil vedoucí sociologické sekce a zástupce ředitele ÚFS ČSAV F. Charvát. Zdůraznil, že konference je první v řadě dalších, které se k tématu třídní a sociální struktury budou konat. Data získaná šetřením v roce 1978 budou využívána v celé 7. pětiletce. Jde o to, aby se odrazila i v problematice, která s výzkumem sociální struktury souvisí pouze kontextuálně. Základní smysl konference je zainteresovat na interpretaci dat pracovníky dalších sociologických pracovišť.

F. Charvát se dále zaměřil na některé klíčové momenty v problematice výzkumu třídní a sociální struktury. Inovace – ve srovnání s předcházejícími výzkumy v této oblasti – se týká obsahu a struktury i způsobu výběru apod. V současné době se tak rozsáhlé šetření, organizované za spolupráce statistických orgánů a akademických pracovišť, realizuje zatím pouze u nás. Lze předpokládat, že na základě získaných dat bude možné verifikovat některé modely rozpracované v jiných socialistických zemích. Význam šetření je tedy mnohostranný a to nejen z důvodů vnitřního i mezinárodního využití, ale i z hlediska rozvoje marxisticko-leninské teorie sociálně třídní struktury. Půjde o to, snažit se rozšířit nikoli tradiční deskriptivně statistickou oblast, ale především oblast statisticko-modelovou, teoretické a operacionální předpoklady, které její využití vyžaduje.

O celkové koncepci výzkumu informoval A. Matějovský. Zdůraznil, že hlavním východiskem koncepce byly potřeby společenské praxe, vyplývající z programu XIV. a XV. sjezdu KSČ v oblasti řízení sociálního rozvoje naší společnosti. Na tomto základě byly při projektování výzkumu stanoveny hlavní cíle:

- zjištění údajů o třídním a sociálním složení obyvatelstva ČSSR, o jeho proměnách, způsobech a míře uplatnění třídní a sociální diferenciace v sociálních aktivitách různých skupin obyvatelstva;
- zjištění údajů o politické aktivitě jednotlivých tříd a sociálních skupin naší společnosti (se zvláštním zřetelem k politické aktivitě dělnické třídy);
- určení stavu kvantitativního a kvalitativního rozvoje dělnické třídy, družstevního rolnictva a inteligence;

- zjištění sociálního složení jednotlivých tříd a sociálních skupin (stav vnitrotřídní a vnitroskupinové diferenciaci) a základních rysů přeměn tohoto sociálního složení;
- zjištění dosaženého stupně sblížování tříd a sociálních skupin československé společnosti, zvláště pak stupeň sblížování (vyrovnnání) sociální a třídní struktury ČSR a SSR;
- zjištění sociální a třídní diferenciaci vybraných aspektů životní úrovně a životního způsobu československé společnosti.

A. Matějovský hovořil dále o některých problémech výzkumu třídní a sociální struktury a zdůraznil, že při takovém výzkumu je nutné respektovat základní principy marxisticko-leninské teorie společnosti. Československá sociologie vynaložila značné úsilí, aby překonala některé deformace společenské teorie z šedesátých let, jak se projevy v pojetí společnosti vůbec a sociální struktury zvláště.

Obecně metodologická východiska sociologického výzkumu třídní a sociální struktury socialistické společnosti v ČSSR jsou formulována především na základě dvou navzájem spojených etap konstituování současné třídní a sociální struktury socialistické společnosti:

1. Zdůraznění zásadních principů marx-leninské teorie společnosti, vyjádřené v pojetí socialismu jako třídní společnosti zásadně odlišné od třídní společnosti kapitalistického typu, v níž v kvalitativně nových podmínkách zůstává vedoucí silou dalšího vývoje dělnická třída.
2. Rozpracování teorie socialistické společnosti v různých rovinách obecnosti, ať již v rámci vlastní teorie marxismu-leninismu nebo v rámci marxistické sociologie s cílem konkretizovat poznatky o dosaženém stavu sociálního vývoje společnosti i odhad jeho dalších perspektiv.

Podstatná část referátu byla věnována problému *operacionalizace cíle a východisek výzkumu*. Samotné šetření 1978 bylo determinováno některými skutečnostmi, zejména jeho zvláštním charakterem (jde o sociologicko-statistické šetření ve spolupráci s FSÚ), limity výběru zkoumané populace, časovými limity výzkumu i stavem sociologického teoretického a metodologického rozpracování problematiky třídní a sociální struktury socialistické společnosti.

Bylo nutné vyřešit rovněž otázky spojené s volbou „ukazatelů“, jimiž je zachyceno sociální a ekonomické postavení zkoumané populace. Při koncipování metodiky výzkumu byla preferována snaha zachytit parciální charakteristiky sociálního a sociálně ekonomického postavení v maximální možné konkrétnosti; přitom mohou být tyto charakteristiky převedeny jak na různé varianty souhrnných ukazatelů sociálního postavení, tak na statistickou kategorizaci sociálních skupin.

V konečné verzi použitých metod a technik je první problémový okruh zaměřen na konkretizaci informací o současném stavu třídní a sociální struktury (otázky „hranic“ tříd a sociálních skupin, včetně problematiky vnitrotřídní a vnitroskupinové diferenciaci současné společnosti) a tvoří základní osu výzkumu. Druhou hlavní osu tvoří otázky spojené se zachycováním různých rovin sociálního času v optice šetření statisticko-sociologického typu.

Uvedené problémové okruhy se vztahují jak přímo ke zkoumané populaci (vybraný soubor jedinců), tak i k populaci, o níž byly získány informace od respondentů (údaje o rodičích, partnerech, dětech). Další problémové okruhy a soubory indikátorů se vztahují jen ke zkoumanému jedinci; jde především o oblast „sociálního postavení v širším slova smyslu“; skládá se ze tří skupin:

1. soubory informací o zkoumaném jedinci, které doplňují a rozšiřují údaje o sociálně ekonomickém postavení — příjem, kvalifikace, sociální aktivity (údaje o pracovní činnosti, struktuře mimopracovních aktivit, rozsah a způsoby využívání dovolené, politická a veřejná činnost);
2. soubory tzv. „kontextových proměnných“ (ukazatelů, které vytvářejí prostor pro pokus překonat metodickou dichotomii jedinec-společnost na základě konkretizace charakteristik těch složek sociální struktury, v nichž je jedinec zařazen), jako je rodina, charakter práce, pracovní kolektiv;
3. informace o geografické a sociálně ekonomické charakteristice místa práce, místa bydliště a rekreace.

Problematika operacionalizace byla uzavřena přehledem jednotlivých druhů hypotéz, které tvoří jeden z podkladů jak pro konečnou formulaci metod a technik

výzkumu, tak pro specifikaci úloh při zpracování výsledků (hypotézy „specifikované“, „konceptuální“, „experimentální“ a metodologické).

Logika operacionalizace východisek výzkumu vedla ke zpracování takové metodiky a realizaci takového výzkumu, který je možno charakterizovat jako výzkum extenzivní, jak z hlediska rozsahu zkoumané problematiky, tak i pokud jde o konstrukci použitých indikátorů.

H. Jeřábek se ve svém referátu zaměřil na otázky *výběru a výběrového souboru*. Šetření bylo provedeno na souboru bydlícího obyvatelstva ČSSR ve věku od 15 do 70 let. Soubor byl vybrán vícestupňovým oblastním výběrem, s použitím souboru bydlících obyvatel vyšetřených v Mikrocensu 1977 jako opory pro výběr. Soubor obsahoval 20 253 vybraných osob. Za oblasti výběru bylo zvoleno pět velikostních skupin obcí.

A. Vodáková a J. Hudeček přednesli referát o *předvýzkumu a přípravě technik* použitých při výzkumu třídní a sociální struktury 1978. Výsledky předvýzkumu byly podnětem k některým změnám v pojetí i v náplni nástrojů šetření. V původní verzi operacionalizace výzkumu bylo například uvažováno o použití tří dotazníků – „dotazník pro jednotlivce“, „dotazník pro domácnost“ a „dotazník pro organizaci“. Po předvýzkumu bylo rozhodnuto spojit „dotazník pro domácnost s dotazníkem pro jednotlivce“. Vybraná osoba tak vypovídala v jednom a též rozhovoru jak o sobě a svých příbuzných, tak i o své domácnosti. Rovněž došlo ke zkrácení „záběru“ do minulosti. „Dotazník pro organizaci“ byl připravován v zájmu maximální objektivizace údajů o pracovním postavení a širším pracovním kontextu těch vybraných osob, které byly v době šetření ekonomicky aktivní. (Většina údajů zde má kontrolní popř. došetřující charakter.)

M. Tuček a V. Stupka seznámili účastníky konference s problematikou *terénního sběru dat*. Hlavní šetření proběhlo ve dnech 15. 10.–6. 11. 1978 a organizačně a metodicky bylo připraveno a zajišťováno FSÚ ČSSR a ÚFS ČSAV v součinnosti s ČSÚ a SŠÚ. Metodika vyplňování dotazníků byla zásadně rozdílná – dotazník pro jednotlivce a domácnost byl vyplňován tazatelem při rozhovoru s vybranou osobou, dotazník pro organizaci byl zasílán k vyplnění na adresu zaměstnavatele. Před zahájením sběru dat se ve všech krajských městech uskutečnily instruktáže tazatelů. Samotného šetření se zúčastnilo 1475 tazatelů, kteří vyšetřili celkem 17 498 vybraných jedinců, to je 86,4 % z celkového počtu vybraných osob.

O *přípravě dat pro zpracování* informoval J. Voženílek. Bylo rozhodnuto, že data budou zpracovávána na počítači CDC CYBER 172 (na FSÚ ČSSR) s tím, že vstupním médiem budou čtecí formuláře, vyznačované ručně a snímané optickým čtecím zařízením počítače. Etapy přípravy dat pro zpracování je možno pracovníě rozdělit na několik na sebe navazujících fází: 1. revize a dokódování dotazníků pro jednotlivce, 2. revize dotazníků pro organizaci, 3. vyznačování do čtecích formulářů, 4. snímání formulářů na optické čtecí zařízení, 5. opravy dat a vytvoření primárního souboru, 6. „čištění“ dat, 7. úpravy znaků, testování vztahů uvnitř jednotlivých logických bloků dotazníků a vytvoření odvozených ukazatelů, 8. vytvoření základní báze dat, 9. segmentace datové báze do sady pracovních souborů.

A. Matějovský se v dalším vystoupení zaměřil na *strategii zpracování empirických dat z šetření*. Hlavním úkolem je získat v co nejkratší době informace o charakteru dat z hlediska zjištění variability jednotlivých charakteristik, aby rozhodnutí o dalších fázích zpracování bylo maximálně objektivní. V první fázi zpracování dat půjde o jejich globální využití, v druhé fázi bude navazovat řada dílčích studií odvíjejících se přímo z materiálu výzkumu a respektujících jeho logiku. Data budou rovněž využita pro doplnění a konfrontaci s daty jiných typů výzkumů (např. s připravovaným sčítáním lidu apod.).

Součástí šetření třídní a sociální struktury je rovněž *problematika prostorové diferenciace a geografické mobility obyvatelstva*. J. Ježek ve svém referátu zdůraznil, že struktura a dynamika sociální diferenciace je v dialektickém vztahu s prostorovou organizací společnosti a s tendencemi jejího vývoje. Již v počátku přípravy šetření byla proto respektována potřeba zachytit tu část diferenciace společnosti, která je založena na hlediscích sociálně ekologických a projevuje se především rozdíly mezi městským a venkovským obyvatelstvem. Z těchto důvodů byly v dotaznících použity v šetření zařazené otázky zachycující tuto problematiku (např. údaje o místě trvalého bydliště, místo původu, místo pracoviště, místo bydliště k různým časovým bodům, místo druhého – rekreačního bydlení atd.). Metodické pojetí a technika zjišťování prostorové diferenciace a migrace obyvatelstva je v šetření koncipována podstatně odlišným způsobem než v jiných výzkumech věnovaných tomuto tématu. Jsou zjišťována přímo a konkrétně místa bydliště, popřípadě pracoviště v současnosti

i v retrospektivě. Kategorizace sociálně ekonomických podmínek bude pak prováděna na základě kategorizací obcí, s nimiž disponuje geografie i sociologie, popřípadě na základě kategorizací odvozených z demografických údajů.

Konference splnila záměry organizátorů. Pracovníci různých sociologických pracovišť byli seznámeni s rozsáhlým šetřením třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR 1978 a v diskusi vyjádřili své představy o formách spolupráce v rámci JPSV a SPZV na tomto závažném tématu.

Jaroslav Hudeček — Antonín Matějovský

Zkušenosti z plánování sociálního rozvoje

Koncem roku 1978 se konala v Nízkých Tatrách (Chopok) v pořadí již 4. konference o řízení a plánování sociálních procesů. Jejím ústředním tématem byla výměna zkušeností z plánování sociálního rozvoje územně místních celků. S tradičními pořadateli — Slovenským ústředním výborem komitétu pro vědecké řízení ČSVTS a Národohospodářskou fakultou Vysoké školy ekonomické v Bratislavě spolupracovali v letošním roce Ministerstvo práce a sociálních věcí SSR, Slovenská odborová rada, Okresní národní výbor v Trnavě a Závody těžkého strojírenství, n. p., v Dubnici nad Váhom.

V úvodním referátu hovořil náměstek ministra práce a sociálních věcí SSR A. Kozár o souhrnném vyhodnocení zkušeností z programování a plánování sociálního rozvoje na Slovensku. Za klíčovou otázku dalšího rozvoje národního hospodářství označil všestranný rozvoj pracujících a jejich schopností ovládnout soudobou techniku a technologii.

Postupně se prosazuje pochopení sociálního plánování jako nedílné součásti zdokonalování soustavy plánovitého řízení společnosti, která je charakteristická pro období vyspělého socialismu. V praxi se uplatňuje stále odpovědnější přístup resortů jak ke tradičním komplexním programům péče o pracující, tak i k experimentálním plánům sociálního rozvoje, k nimž se hlásí stále více podniků. Ukazuje se, že zkvalitňování sociálních analýz na úrovni výrobních kolektivů vytváří nejlepší podmínky pro přechod od komplexních programů k plánům sociálního rozvoje. Komplexnost se pak dále promítá v propojování plánů sociálního rozvoje mezi výrobními a územními jednotkami. Nejlepších výsledků je dosahováno v těch podnicích a územních celcích, v nichž se otázky tvorby, sledování, vyhodnocování a kontroly plánů sociálního rozvoje staly nedílnou součástí činnosti stranické organizace a orgánů ROH.

Tajemník Slovenské odborové rady I. Žáčík ve svém kritickém vystoupení označil problematiku péče o pracující za významnou sociálně politickou kategorií, která nutně musí být v rovnováze s technickým a sociálním rozvojem společnosti. Přes mnohé úspěchy je dost toho, co nám chybí a čemu je nutno věnovat pozornost jak v teorii, tak v praxi. Mezi jednotlivými odvětvími existuje řada diferencí, které nemají objektivní základ a nehrají proto pozitivní roli. K objektivnímu posouzení a zlepšení stavu zatím chybí propracovaný systém sociálních informací, normativy sociální vybavenosti, jakož i propracovaný systém plánování a financování sociálního rozvoje. Snahy společenskovední fronty o teoretické rozpracování komplexního přístupu k řízení sociálního rozvoje jsou prospěšné i pro odborářskou praxi.

Základní teoretické referáty přednesli: odborný garant konference J. Mihalík z Vysoké školy ekonomické v Bratislavě na téma *Teoretické a metodické přístupy k plánování sociálního rozvoje na úrovních mikropodnikové a územně místních celků*; F. Kutta z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV na téma *Komplexní přístup v řízení sociálních procesů* a J. Kohout z Vysoké školy ekonomické v Praze na téma *Místo a úlohy sociální analýzy v řízení socialistického podniku*.

Otázky současné praxe sociálního plánování byly obsahem příspěvků pracovníků řídicích orgánů různé úrovně, z územních celků, resortů, podniků, výrobně hospodářských jednotek a resortních výzkumných ústavů: Náměstek primátora hlavního města Bratislavy A. Goljer hovořil o pracích na výhledu sociálně ekonomického rozvoje města Bratislavy, místopředseda ONV Trnava B. Ozvald seznámil konferenci se zkušenostmi experimentujícího okresu. Souhrnnou situaci v plánování sociálního rozvoje v podnicích resortu ministerstva průmyslu SSR se zabýval zástupce ředitele útvaru pro кадровую a personální práci MP SSR J. Križan, vztahy podniku a mikroregionu diskutoval vedoucí odboru sociálního plánu ze Závodů těžkého strojírenství Dubnica nad Váhom A. Rafaj; problematikou plánování sociálního rozvoje ve stavebnictví se zabýval ředitel Výzkumného ústavu ekonomiky stavebnictví z Bratislavy J. Longauer, zkušenosti z plánování sociálního rozvoje v zemědělství byly obsahem

příspěvku D. Sagary z Výzkumného ústavu ekonomiky zemědělství z Bratislavy. Kromě toho vystoupila řada dalších vedoucích i odborných pracovníků z výzkumných ústavů, VGHJ a podniků ze Slovenska i z českých zemí.

V naprosté většině referátů a diskusních příspěvků byl kladen důraz na komplexní přístup k plánování vůbec, přístup, který by v žádoucích proporcích a vazbách zahrnoval plánování technického, ekonomického, sociálního i politického a kulturního rozvoje společnosti, tříd, skupin i jednotlivců. Takový přístup se prosazuje především na úrovni podnik — odvětví — resort a je pro současnou etapu rozvoje řízení charakteristický. Požadavek komplexnosti pak vyúsťuje do potřeby provázat plány rozvoje výrobních jednotek a resortů s rozvojem územních celků. Nejsilněji je pocíťován při řešení otázek pracovních sil a životního prostředí. Nezbytnost a zároveň možnost zdokonalení plánovací a řídicí činnosti v uvedeném směru se v krystalické podobě projevuje v resortu zemědělství — právě ve spojitosti s jeho dalším „zprůmyslněním“. Je možné vyslovit hypotézu, že zkušenosti plánování sociálního rozvoje v zemědělství (a do jisté míry i ve stavebnictví) mohou být v dalším využity jako metodické, eventuálně i normativní vzory.

Plánování a řízení sociálního rozvoje nabývá v současné etapě rozvoje společnosti hodnototvorného charakteru, není pouhou redistribuční otázkou. Nejde v něm pouze o vynakládání prostředků, ale především o vytváření nezbytných podmínek dalšího rozvoje společnosti v nových podmínkách společenského výrobního procesu. Plánování sociálního rozvoje se zrodilo z iniciativy pracujících, která byla podchycena státními a odborovými orgány. Má proto zvláštní význam a je ho nutno dále rozvíjet. Metodickou a možná i institucionální základnu tohoto rozvoje vytváří koncepce vstřícného plánování, která je obsažena v plánovacích aktivitách experimentujícího okresu Trnava.

V diskusi konference bylo poukázáno na určitou možnost vzniku „resortismu“ sociálního plánování. Jakmile je vyřešen problém institucionalizace útvarů pro tvorbu sociálního plánu jako nových prvků v systému řízení, vzniká další problém, spojený se zcela novými strukturami motivace a zřízení komunikace v důsledku specializace v této oblasti. Uvedené otázky již dnes nejsou akademické, ale praktické, neboť institucionalizace sociálního plánování a komplexní péče o pracovníky je skutečností, která v některých výrobně hospodářských i územních jednotkách dostává formu „závodu sociálních služeb“.

Řada příspěvků byla orientována na problematiku vazeb plánů technického, ekonomického, sociálního (a také politického a kulturního) rozvoje, které pronikají z výrobních do územních jednotek, a naopak. Ukazuje se, že vztahy a plánové vazby administrativně správního celku a podniku (nebo VGHJ) mají více variant, mezi nimiž se na přední místo dostávají problémy různého typu, nebo stejné problémy nabývají rozdílné naléhavosti v závislosti na významu (váze) resortní hospodářské (plánovací) jednotky v daném územním celku.

V praxi se mohou objevit tyto situace:

- Podnik (nebo VGHJ) je jediný ve městě, je centrem všeho dění, jeho úspěch je úspěchem města. Stručně řečeno: podnik má ve městě dominantní postavení.
- Druhý typ vazeb vzniká v situaci, kdy podnik (VGHJ) je rozložen na několika administrativně správních územích města nebo okresu (v jednom kraji).
- Další typ představuje podnik (VGHJ), který je pouze jedním z mnoha na územním celku.
- Poslední, méně častý typ se týká podniku (VGHJ), jehož výrobní jednotky jsou rozmístěny v několika krajích a okresech (jeden z maximálních rozptýlů je 5 krajů a 7 okresů).

V souvislosti s vytvářením specializovaných orgánů pro plánování sociálního rozvoje byla zdůrazněna potřeba školit funkcionáře — plánovače. Praxe potvrzuje, že dobrých výsledků v rozvoji sociálního plánování je dosahováno tam, kde v odpovídajících funkcích působí absolventi postgraduálních kursů „sociálního plánování“, které pořádá VŠE v Bratislavě a v Praze. Řada diskusních příspěvků potvrdila propojenost otázek sociálního plánování s problematikou využití výpočetní techniky: V této souvislosti jde především o vytváření informačního systému o sociální realitě jako automatizovaného systému zahrnujícího počítač s přenosovou technikou a umožňujícího realizaci sociálních analýz a další práce s masívy sociálních informací. V diskusi byla věnována značná pozornost rozboru sociálního a technického rozvoje, zejména ve vztahu k automatizaci. Nedostatky v sociálním rozvoji se velmi silně projevují při zavádění automatických provozů, disproporce v sociálním rozvoji působí jako brzda technického a ekonomického rozvoje. Ředitel výzkumného ústavu ekonomiky stavebnictví v Bratislavě J. Longauer přímo uvedl, že nedostatečný

sociální rozvoj ve stavebnictví, a to především rozvoj osobnosti, doslova anuluje technický rozvoj. Zavádění automatizovaných systémů řízení a výpočetní techniky vytváří ze sociálního hlediska tři problémové okruhy rozdílného obsahu a rozdílných úrovní:

První okruh má objektivní charakter a jde v něm o vytváření nových prvků ve společenském výrobním procesu. Společenské souvislosti ASŘ jsou spojovány s objektivními zákony rozvoje materiální základny společnosti a všímají si také otázek proporcionality.

Druhý okruh tvoří otázky budování ASŘ jako nového prvku řídicího systému a středem pozornosti jsou zde procesy probíhající uvnitř řídicího prvku, především na styku automatické a neautomatické složky. Řeší se sociálně psychologická problematika „lidského faktoru“, souvislosti a důsledky výstavby ASŘ jsou exponovány jako sociální problém. Tyto otázky jsou podobné na všech stupních řízení a u všech typů automatizovaného systému. Diference se projevují v časové rovině podle fází výstavby systému (projekce, zavádění, exploatace). Hlavním cílem zde je analýza a odstraňování příčin vzniku individuálních (i skupinových) psychologických bariér při zavádění technické inovace a současně také příprava „lidského faktoru“.

Třetí okruh otázek souvisí s využitím výpočetní techniky a ASŘ k vlastnímu řešení úkolů sociálního plánování a řízení, počínaje sociální analýzou (včetně zpracování sociologických průzkumů) a konče sledováním, vyhodnocováním a kontrolou plánu.

Myšlenkově obsažné referáty a podnětné diskusní příspěvky dovolily v závěru konference zformulovat úkoly pro další období. Nejvýznamnější je řešení otázek sociálního plánování na úrovni VHJ a územních celků, jakož i vazeb v relaci podnik – město – území, a naopak. Větší úsilí by mělo být věnováno rozpracování otázek přípravy specialistů pro plánování sociálního rozvoje a stanovení rozsahu přípravy řídicích pracovníků v oblasti plánování sociálního rozvoje. Důležité je dále rozpracovat systém ukazatelů sociálního rozvoje na úrovni VHJ, podnik, město, vypracovat normativy sociální vybavenosti, jakož i zdokonalování sběru, přenosu a zpracování sociálních informací s využitím moderní techniky, především výpočetní. Je třeba také řešit otázky tvorby zdrojů pro sociální rozvoj a jeho plánování a zajistit efektivní využívání sociologických výzkumů a sociálních analýz v metodice plánování sociálního rozvoje. Konečně je nezbytné zabývat se systémem kontroly plnění plánů a organizovat výměnu zkušeností z osvědčených konkrétních postupů při rozpracování plánu sociálního rozvoje a jeho zkvalitňování.

Konference ukázala, že sociální plánování a řízení je objektivní nezbytnou součástí socialistické kvality řídicích a plánovacích aktivit. Zároveň potvrdila, že plánování sociálního rozvoje, postavené na solidní teoretický základ, se postupně formuje do podoby, v níž bude plnohodnotnou složkou jediného plánu sociálně ekonomického rozvoje – složkou, která dává možnost relativně rychle zmobilizovat rezervy růstu skryté v aktivitě a iniciativě pracujících.

Vladimír Pernica

Z obsahu č. 5/1979 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

J. Jančovičová: Medzinárodný rok dieťaťa a rodina v socialistickej spoločnosti; *D. Provazník:* K sociologickým otázkam výchovy detí v rodine; *J. Karásek:* Vývoj vzdelanosti ako faktor sociálneho a kultúrneho rozvoja Slovenska; *V. Harmadyová:* O teoretických otázkach rozdeľovania v socialistickej spoločnosti; *J. Kučerák – K. Papaj:* K metodologickým otázkam sociálneho plánovania miest; *P. Kováčik – M. Kováčiková:* Niektoré súčasné tendencie pri nemarxistických sociálnopatologických teóriách; *L. Štefániková:* Dieťa a socialistická spoločnosť; *L. Macháček:* Konferencia o mládeži v Smoleniciach; *E. Repčíková:* Zasadnutie XIV. problémovej komisie akademií vied socialistických krajín v Libliciach; *B. Bodnárová:* O výskume sociálneho rozvoja poľnohospodárstva.

Z obsahu č. 4/1979 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ,

vydávaného Akademií věd SSSR v Moskvě

V. Lebeděv: Výrobní vztahy jako ekonomická forma materiálně technické základny socialismu; *I. Bestužev-Lada:* Sociální potřeby a jejich prognózování; *V. Kosov:* Ekonomika oceánu – úkoly nové vědy; *J. Karatygina – M. Krajeva – V. Ščerbaň:* Ekonomické ohodnocení zdrojů oceánu; *J. Žukov:* Kritéria periodizace historie; *V. Švyrjov:* Teoretické a ekonomické ve vědeckém poznání; *M. Sladkovskij:* Ideologie a politika agresivního šovinismu; *R. Avaněsov:* Vseslovanský lingvistický atlas: všeobecné principy, perspektivy; *B. Urlanis:* Evoluce délky života; *B. Dodonov:* Emoce jako hodnota.

СТАТЬИ

М. Бружек: Культура и развитие общественного сознания 433
Ф. Кутта: Комплексный подход к планированию и управлению социальными процессами 443
З. Дрб: Системный подход к управлению и планированию социально-экономических процессов 453
Я. Седлачек: Современный марксистский социолог и история буржуазной социологии 461
М. Манова: Социологическая проблематика в трудах Н. Г. Чернышевского . . . 473

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

И. Дворжак: Моделирование сложных социально-экономических систем и социальное планирование и прогнозирование 483

РЕЦЕНЗИИ

И. Лингарт: Журнал Социология в юбилейном году 1978 494
А. Стоян: Социологические исследования 496
Б. Филиппова: О социалистическом образе жизни в международном плане . . . 498
Р. Франек - Д. Гольда: Е. Мужик - В. Румл, Эмпирия, теория и практика в общественных науках (на чешском яз.) 502
В. Чезак - Ф. Зих: К. Берка, Измерение: Понятия, теория, проблемы (на чешском яз.) 505
В. Грулих: М. Иркова - Л. Сobotка, Демократизация образования в социалистическом обществе (на чешском яз.) 508
И. Лингарт: Что такое свободное время? (на чешском яз.) 511
Я. Когоут: О. И. Шкаратаи, Промышленное предприятие 513
К. Блага - Я. Патера: Социология и современность 515
Я. Пруха: Прогнозирование социальных потребностей 518
В. Рак: Проблемы методологии исследования образа жизни в социалистических странах 520
И. Гонцак: Проблемы социалистического образа жизни 524

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Я. Когоут: Кончина видного социолога, отзывчивого человека 528
Я. Влачил: Заседание проблемной комиссии «Рабочий класс в мировом революционном процессе» 528
И. Вечерник: Проблемная комиссия социальной структуры заседала в Чехословакии 529
Э. Рендлова: Заседание рабочей группы «Исследование социалистического образа жизни» XVI проблемной комиссии 532
Я. Гудечек - А. Матейовский: Конференция по методике исследования классовой и социальной структуры ЧССР 536
В. Перница: Опыт планирования социального развития 539

Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 5/1979 542
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 4/1979 542

Table des matières No. 5/1979

ARTICLES

<i>Brůžek M.</i> : La culture et le développement de la conscience sociale	433
<i>Kutta F.</i> : Une approche complexe à la planification et gestion des processus sociaux	443
<i>Dráb Z.</i> : L'approche de système à la gestion et planification des processus socio-économiques	453
<i>Sedláček J.</i> : Le sociologue marxiste contemporain et l'histoire de la sociologie bourgeoise	461
<i>Manová M.</i> : Problématique sociologique dans les oeuvres de N. G. Tchernychevsky	473

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Dvořák J.</i> : Modelage des systèmes socio-économiques compliqués: planification et pronostication sociale	483
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Linhart J.</i> : Le journal Sociológia en année jubilaire 1978	494
<i>Štojan A.</i> : Социологические исследования	496
<i>Filipcová B.</i> : Au sujet du mode de vie — une rencontre internationale	498
<i>Franěk R. - Holda D.</i> : J. Mužík - V. Ruml, Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách (Empirie, théorie et pratique dans les sciences sociales).	502
<i>Čechák V. - Zich F.</i> : K. Berka, Měření. Pojmy, teorie, problémy (Le mesurage. Notions, théorie, problèmes)	505
<i>Grušich V.</i> : M. Jirková - L. Sobotka, Demokratická vzdělání v socialistické společnosti (Démocratisation d'éducation dans la société socialiste)	508
<i>Linhart J.</i> : F. Zich, Co s volným časem? (Qu'est ce que c'est le loisir?)	511
<i>Kohout J.</i> : O. I. Шкарата, Промышленное предприятие (L'entreprise industrielle)	513
<i>Bláha K. - Palera J.</i> : Социология и современность (Sociologie et notre temps)	515
<i>Průcha J.</i> : Прогнозирование социальных потребностей (La pronostication des besoins sociaux)	518
<i>Rak V.</i> : Проблемы методологии исследования образа жизни в социалистических странах (Problèmes de la méthodologie des recherches du mode de vie dans les pays socialistes)	520
<i>Hončák J.</i> : Проблемы социалистического образа жизни (Problèmes du mode de vie socialiste)	524

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Kohout J.</i> : Un sociologue connu et un bon homme nous a quitté	528
<i>Vláčil J.</i> : Assemblée de la commission de problème « La classe ouvrière dans le processus mondial de révolution »	528
<i>Večerník J.</i> : Une session de la commission de problème de la structure sociale s'est tenue en Tchécoslovaquie	529
<i>Rendlová E.</i> : Assemblée du groupe de travail « La recherche du mode de vie socialiste » de la XVI ^e commission de problème	532
<i>Hudeček J. - Matějovský A.</i> : La conférence sur la méthodique de la recherche de la structure sociale et des classes en Tchécoslovaquie	536
<i>Pernica V.</i> : Les expériences de la planification du développement social	539

Du contenu du journal SOCIOLOGIA No. 5/1979	542
Du contenu du journal ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ No. 4/1979	542